

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2022

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник доц. др Слободан Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија; др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (инострани члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (инострани члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (инострани члан); др Кармен Сорина Рижноеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (инострани члан); др Чаба Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (инострани члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића Курјака бр. 1, 11000 Београд. Telefони редакције 011/36-03-473 и 011/36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Атеље Надар (Ateliers Nadar, Paris): Кнез Милан Обреновић, уље на платну, Војни музеј, Београд, 1874.

ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy, Dr. DMITAR TASIĆ, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXII. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: Nadar Studio (Ateliers Nadar, Paris): Prince Milan Obrenović, oil on canvas, Military Museum, Belgrade, 1874.

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2022

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Др Немања Вујчић
ПОСЛЕДЊИ МАКЕДОНСКИ ПОХОД НА ИРАН:
ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ВОЈНА РЕВОЛУЦИЈА? 9
Dr. Nemanja Vujčić
THE FINAL MACEDONIAN INVASION OF IRAN:
A FORGOTTEN MILITARY REVOLUTION?
- Др. Károly Kranzieritz
THE RETINUE OF THE HUNGARIAN KING AFTER THE BATTLE
OF NICOPOLIS – DANUBE SECTION OF ESCAPE 32
Др Карол Кранциериц
ПРАТЊА МАЂАРСКОГ КРАЉА НАКОН БИТКЕ КОД
НИКОПОЉА – ДУНАВСКА СЕКЦИЈА ПУТА
- Dr. Vladimir Prebilič, Lara Iva Dreu, MA
BATTLE OF ST. GOTTHARD – MOGERSDORF/MODINCI
1 AUGUST 1664. 51
Др Владимир Пребилич, Лара Ива Дреу, МА
БИТКА КОД СВЕТОГ ГОТХАРДА – МОГЕРСДОРФА/МОДИНАЦА
1. АВГУСТА 1664.

Др Ненад Ж. Петровић МОРАЛНИ ФАКТОР У РАТУ ПРЕМА ТЕОРИЈАМА ДОМАЋИХ И СТРАНИХ АУТОРА КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	70
Dr. Nenad Ž. Petrović THE MORAL FACTOR IN WAR ACCORDING TO THE THEORIES OF DOMESTIC AND FOREIGN AUTHORS AT THE END OF THE 19 TH AND BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY	
Др Снежана А. Радоева ПОСЕТА КРАЉА ПЕТРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА СОФИЈИ 1904. ГОДИНЕ У КОНТЕКСТУ БУГАРСКО-СРПСКИХ ОДНОСА	90
Dr. Snežana A. Radoeva THE STATE VISIT OF KING PETER I KARADJORDJEVIC TO SOFIA IN 1904 IN THE CONTEKST OF BULGARIAN-SERBIAN RELATIONS	
Вања Проданић, МА, Др Јасмина Танасић ЗНАЧАЈ ДУНАВА И УЛОГА РЕЧНЕ РАТНЕ ФЛОТИЛЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1953)	107
Vanja Prodanić, MA, Dr. Jasmina Tanasić IMPORTANCE OF THE DANUBE RIVER AND ROLE OF THE YUGOSLAV RIVER FLOTILLA (1918–1953)	
Др Љубинка Шкодрић, Слободанка Цветковић СЛОБОДАНКА СТЕФАНОВИЋ. ЖИВОТ ЈЕДНЕ ИЛЕГАЛКЕ	125
Dr. Ljubinka Škodrić, Slobodanka Cvetković SLOBODANKA STEFANOVIĆ. A LIFE OF A MEMBER OF RESISTANCE	
Др Никола Ожеговић ЈУГОСЛОВЕНСКА НАРОДНА АРМИЈА У БАЊАЛУЦИ (1945–1992)	154
Dr. Nikola Ožegović YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY IN BANJA LUKA (1945–1992)	

ПРИКАЗИ REVIEWS

Michael Jones, <i>The Black Prince. England's Greatest Medieval Warrior</i> , Pegasus books, New York, 2019, 456 pp. (др Тамјана Милошевић)	179
Милић Ј. Милићевић, <i>Посвећеници и жртве/Српски санитет у Ваљевској болници у Првом светском рату</i> , Међуопштински историјски архив, Ваљево, 2021, 187 стр. (др Радомир Ј. Поповић)	183

Предраг М. Видановић, <i>Бугарска окупациона политика у Србији (1915–1918): три документа о Моравској војно-инспекцијској области</i> , Историјски архив у Пироту, Пирот, 2021, 183 стр. (Милош Чорбић, МА)	186
Дмитар Тасић, <i>Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953</i> , Институт за новију историју Србије, Београд, 2021, 495 стр. (др Далибор Денда)	189
Игор Вукадиновић, <i>Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)</i> , Балканолошки институт САНУ, Београд, 2021, 783 стр. (академик Љубодраг Димић)	194

ИНФОРМАЦИЈЕ

INFORMATIONS

НАУЧНИ СКУП „КРАЉЕВО – ГРАД И ЉУДИ“, КРАЉЕВО 25. И 26. МАРТ 2022. ГОДИНЕ (др Далибор Денда)	207
МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „THE WARS OF INDEPENDENCE, DIPLOMACY AND SOCIETY. NEW PERSPECTIVES AND APPROACHES ON THE GREAT EASTERN CRISIS 1875–1878“, БУКУРЕШТ, РУМУНИЈА, 9. И 10. МАЈ 2022. ГОДИНЕ (др Миљан Милкић)	209

Чланци

УДК: 355.48(356:355)"-01"
COBISS.SR-ID 110383113
DOI број: 10.5937/vig2201009V

Језик рада: Српски
Примљен: 05. 01. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Прегледни научни рад

Др Немања Вујчић, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Београд, Република Србија
E-mail: nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

ПОСЛЕДЊИ МАКЕДОНСКИ ПОХОД НА ИРАН: ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА ВОЈНА РЕВОЛУЦИЈА

АПСТРАКТ: У раду се анализира важна али углавном заборављена епизода античке војне историје: поход селеукидског краља Антиоха VII против новостворене империје Парта (династија Арсакида). Вођен 130. и 129. године п.н.е., био је то последњи покушај македонске династије Селеукида да сачува положај водеће силе у западној Азији против растуће моћи Арсакида који су постепено овладали Ираном, Месопотамијом и деловима централне Азије. Изузев што је означио дефинитиван крај Селеукида као велике силе, овај догађај је важан и због последица које је имао на партску војну организацију и доктрину. Почетак рата био је обележен великим неуспесима партске стране, губицима читавих армија и великих територија. Партски краљ Фраат II је извукао одговарајуће поуке из пораза и прилагодио своју војску новом начину ратовања: уместо вођења великих позиционих битка, победа је остварена тактиком мобилног рата, исцрпљивањем непријатеља и уништавањем мањих и изолованих делова његове армије. У раду се брани теза да су промене до којих је довело искуство имале карактер војне револуције која је обликовала потоњи партски начин ратовања. То је био један од најважнијих фактора у каснијем партском

успешном отпору Римљанима, а пре свега у највећем тријумфу у њиховој војној историји: победи над армијом Марка Лицинија Краса код Кара, 53. године п.н.е.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Селеукиди, Арсакиди, Македонци, Парти, Антиох VII, Фраат II, хеленистичке армије, македонска фаланга, стрелци на коњима

У лето 53. године п.н.е., у равници северне Месопотамије, одиграла се једна од највећих трагедија римске војне историје, по много чему упоредива са катастрофом код Кане, век и по раније. Био је то први оружани конфликт између римске и партске државе, две силе које ће вековима једна другој представљати главне ривале. Тај први сукоб уједно је био највећа победа партске стране. Више од половине, можда и више од две трећине римских снага било је уништено или заробљено. Преживели су бежали на разне стране; највећу групу, од око десет хиљада војника, скупио је и вратио у Сирију Гај Касије Лонгин, будући организатор завере против Цезара. Вођа похода, тријумвир Марко Лициније Крас, пао је у руке партског заповедника Сурена, који га је одмах погубио. Красов син Публије, прослављени заповедник Цезарове коњице у Галији, наредио је свом посланом да га убије, како би избегао заробљавање.¹

Битка код Кара,² како се овај сукоб традиционално назива, била је велико изненађење и понижење за Римљане. Противник кога су сла-

¹ Главни извори за Красов источни поход и битку код Каре су Plut. *Crass.* 17-33 и Dio Cass. XL 12-27. Кратак приказ догађаја пружају Caes. *BCiv.* III 31; Strab. XVI 1, 28; Liv. *Per.* CVI 5; Joseph. *AJ* XIV 105-119; *BJ* I 179-180; Flor. I 45; App. *BCiv.* II 18; Polyaeus, *Strat.* VII 41; Eutrop. *Brev.* VI 18; Oros. VI 13. Тешко је набројати изворе који наводе мање и узгредне алузије на Красову пропаст (уп. на пр. Cic. *De div.* II 22 и Ath. VI 61 [252d]). Важнија савремена литература: K. Regling, „Crassus' Partherkrieg“, *Klio*, 7 (1907), 357-394; N. C. Debevoise, *A Political History of Parthia* (Chicago: The University of Chicago Press, 1938), 78-95; W. W. Tarn, „Parthia“, у: S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth (yp.), *The Cambridge Ancient History IX: The Roman Republic 133-44 BC* (Cambridge: CUP 1951), 606-613; A. D. H. Bivar, „The Political History of Iran under the Arsacids“, у: E. Yarshater (yp.), *The Cambridge History of Iran III-1: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* (Cambridge: CUP, 1983), 49-56; T. P. Wiseman, „Caesar, Pompey and Rome, 59-50 B.C.“, у: J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (yp.), *The Cambridge Ancient History IX2: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (Cambridge: CUP, 1992), 391-403; G. C. Sampson, *The Defeat of Rome. Crassus, Carrhae and the Invasion of the East* (Barnsley: Pen & Sword Books, 2008), 94-147; R. M. Sheldon, *Rome's Wars in Parthia: Blood in the Sand* (London, Portland OR: Vallentine Mitchel, 2010), 29-49; K. Weggen, *Der lange Schatten von Carrhae: Studien zu M. Licinius Crassus*, (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2011), 46-118; J. M. Schlude, *Rome, Parthia, and the Politics of Peace: The Origins of War in the Ancient Middle East* (Oxford, New York: Routledge, 2020), гл. 3.

² Грч. Κάραα, лат. *Carrae* или *Carrhae*. У питању је древни Харан, познат још из асирских извора, 80 km источно од Еуфрата (данас у Турској); вид. F. H. Weissbach, „Κάρραι“, *RE* X-2 (1919), 2009-2021.

бо познавали и, упркос томе, мало ценили, задао им је тежак пораз, уз скромне властите губитке.³ Сурен се суздржао од директних напада коњицом на римски бојни ред. Уместо тога користио је стрелце на коњима да узнемиравају и исцрпљују римску војску. Крас, који је имао многобројну пешадију, али сразмерно слабу коњицу, није пронашао начин да поврати иницијативу. Суренова војска, релативно мала, али састављена готово искључиво од коњаника, лако је избегавала нападе римске пешадије, да би се одмах прегруписала и обновила притисак. Покушаји Краса да одговори образовањем мањих и покретнијих *ad hoc* формација, састављених од коњице и лаке пешадије, само су омогућили Партима да изолује делове римске војске и да их појединачно униште. Физичка исцрпљеност, недостатак хране и воде, довели су до потпуне деморализације и, најзад, ефективног нестанка Красове војске као јединствене, организоване силе. Више легионарских орлова (*aquilae*) пало је у партске руке.

Истакнути Римљани су, разумљиво, обећавали и планирали осветничке ратове против Парта, који би спрали срамоту пораза и доказали римску надмоћ. Цезар је био близу покретања таквог похода, али је убијен.⁴ Марко Антоније је 36. и 34. године п.н.е. водио две велике операције источно од Еуфрата, у којима је претрпео знатне губитке и изгубио још неке војне ознаке.⁵ Римска јавност је очекивала од Августа да поведе осветнички рат против Парта и он га је заиста више пута најављивао, али до тога никада није дошло. Красове и Антонијеве *aquilae* повраћене су захваљујући дипломатским средствима.⁶ У међувремену, Парти су повремено преузимали иницијативу и нападали римске провинције западно од Еуфрата, али без већих успеха.⁷

Историчари су ретко трагали за објашњењем партске спремности и ефикасности у овом раном сукобу. Обично су се задовољавали прихватањем судова Плутарха да је партски војсковођа Сурен био човек изузетних способности, те да је прва кампања из 54. године п.н.е. по-

³ Римљани и Парти успоставили су прве дипломатске контакте мање од четири деценије пре Красовог похода, вид. W. W. Tarn, "Parthia", 603-605; A. Keaveney, "The King and the War-Lords: Romano-Parthian Relations Circa 64-53 B.C.", *The American Journal of Philology*, 103-4 (1982), 412-428.

⁴ J. Malitz, "Caesars Partherkrieg", *Historia*, 33-1 (1984), 21-59.

⁵ Plut. Ant. 37-52, 56; Dio Cass. XLIX 22-33.

⁶ *Res gestae* 29, 2; Strab. XVI 1, 28; Liv. Per. CXXI; Vell. Pat. II 91, 1; Suet. Aug. 21, 3; Just. Ep. XLII 5, 6-12; Eutr. Brev. VII 9; Oros. VI 21, 29. У пропаганди и на уметничким делима Августовог времена овај успех је представљан као еквивалент војне победе над Партима, уп. C. B. Rose, "The Parthians in Augustan Rome", *American Journal of Archaeology*, 109-1 (2005), 22-64.

⁷ За анализу значаја и последица битка код Капа: J. M. Schlude, "The Parthian Response to the Campaign of Crassus", *Latomus*, 71-1 (2012), 11-23.

служила Партима као упозорење, пружајући им време за припреме.⁸ Али, у том походу главнине римске и партске војске се нису ни среле. Касије Дион истиче Красову неозбиљност, изостанак неопходних припрема и потцењивање непријатеља.⁹ Непоуздани извори информација и издаја римских водича такође се помињу као објашњење,¹⁰ али се не расветљава партско самопоуздање и разрађена тактика која је употребљена у борби са Римљанима.¹¹ Информисаност о ратовима које су против Римљана водили понтски и јерменски краљеви могла би бити део одговора. Али, поново, из ових сукоба Парти су евентуално могли научити шта не треба радити, али не и стећи јасан путоказ како победити прворазредне (истина, у овом случају, не обавезно и искусне) римске јединице, попут седам легија које је имао Крас. Решење ове привидне мистерије требало би тражити на другој страни. Парти су знали како да се боре против Римљана, јер су једном већ потукли велику армију чија су опрема, наоружање и тактика били углавном сродне римским. У питању је победа над снагама селеукидског владара Антиоха VII, 75 година раније.

Пре уздизања Парта, царство македонске династије Селеукида било је водећа држава западне Азије. Средњоазијско племе Парна, под вођством куће Арсакида, запосело је селеукидску сатрапију Партију, смештену источно од Каспијског мора, око 238. године п.н.е., победивши одметнутог намесника Аристагору који је ту имао упориште. Држава Арсакида, или „Партија“, како је грчки и римски извори називају, деценијама је егзистирала као маргинално краљевство на граници Ирана и Средње Азије. У току свог великог источног похода, 209. године п.н.е., Антиох III (владао 223–187. п.н.е.) враћа Партију у оквире селеукидске државе, као вазално краљевство. Овај однос је окончан Антиоховом смрћу и никада више није обновљен. У наредних неколико деценија дошле су до изражаја унутрашње поделе и конфликти који ће напослетку окончати моћ Селеукида. Истовремено, под вођством краља Митридата I (око 170 – око 135. п.н.е.), који је вешто искористио селеукидске поделе, Парти су се уздигли на ниво велике азијске силе. После смрти селеукид-

⁸ Plut. *Crass.* 17, 4-5.

⁹ Dio Cass. XL 13, 4.

¹⁰ Plut. *Crass.* 21-22.

¹¹ Наравно, антички писци дају и многа објашњења која су тешко прихватљива модерним историчарима. Тако се наглашава Красова аморалност (повео је неправедан рат, прекршио споразум са Партима који су поштовали договор), његова неконтролисана амбиција и похлепа, које су изазвале незадовољство богова и унапред осудиле поход на пропаст; вид. S. P. Mattern-Parkes, "The Defeat of Crassus and the Just War", *The Classical World*, 96-3 (2003), 389-394 (уп. A. D. Simpson, "The Departure of Crassus for Parthia", *TAPA*, 69 (1938), 532-541).

ског краља Деметрија I Сотера (162–150. године п.н.е.), Митридат је постепено овладао највећим делом Ирана, а затим и Месопотамијом. У међувремену је запосео и неке централноазијске области, које су раније припадале Бактријском краљевству. Када је Сотеров син Деметрије II (145–138, 129–125. године п.н.е.) покушао да поврати изгубљене територије, Митридат га је поразио и заробио.¹² Митридатов син Фраат II (око 135–127. године п.н.е.) наследио је царство које се пружало од Еуфрата до источног Ирана. Али, освајање је било скорашње, а партски ауторитет и даље несигуран и непотпун.¹³

У таквом историјском контексту на сцену ступа Антиох VII Еуергет (138–129. године п.н.е.), млађи брат Деметрија II. Око 152. године п.н.е., када је Антиох имао највише дванаест година,¹⁴ отац је браћу послао код пријатеља у Книд. Изгнанство је било изнуђено ради безбедности децака; Деметрије I се налазио усред грађанског рата који је губио, окружен непријатељским суседима који су подржавали претендента Александра Баласа. Млађи брат је неколико година провео у граду Сиде (касније је добио надимак „Сидет“) у Памфилији, на југу Мале Азије који није напустио ни када је његов брат постао краљ. Тек

¹² I Масс. 14, 1-3; Joseph. AJ XIII 184-186; Just. Ep. XXXVI 1, 1-6; XXXVIII 9. Не знамо друге детаље о овом походу сем да је Деметрије имао почетних успеха, али је онда пао у заробљеништво, намамљен лажном мировном понудом. Сурен је помоћу сличног трика заробио Краса.

¹³ N. C. Debevoise, *op. cit.* 1-28; W. W. Tarn, *op. cit.*, 574-582; R. N. Frye, *The History of Ancient Iran* (München: C. H. Beck, 1983), 206-212; A. D. H. Bivar, *op. cit.*, 21-36; S. Sherwin-White, A. Khurt, *From Samarkhand to Sardis. A New Approach to the Seleucid Empire* (Berkley, Los Angeles: University of California Press 1993), 223-225; J. D. Lerner, *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau: The Foundations of Arsacid Parthia and Graeco-Bactria* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999), 13-44; J. Galslain, "Some Aspects of Political History: Early Arsacid Kings and the Seleucids", у: V. S. Curtis, E. J. Pendleton, M. Alram, T. Daryaee (yp.), *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion* (Oxford, Philadelphia: the British Institute of Persian Studies 2016), 3-7; N. L. Overtoom, *Reign of Arrows: The Rise of Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, (Oxford: OUP, 2020), 27-188; U. Ellerbrock, *The Parthians: The Forgotten Empire* (London, New York: Routledge, 2021), 22-32; M. J. Olbrycht, *Early Arsakid Parthia (ca. 250-165 b.c.). At the Crossroads of Iranian, Hellenistic and Central Asian History* (Leiden, Boston: Brill, 2021), 126-235.

¹⁴ Једини директан податак о Антиоховој години рођења долази из позног извора (IV век н.е.): Euseb. Chron. I 255. Према Еусебију, Антиох VII имао је 35 година у тренутку смрти: рођен је, дакле, 164. године п.н.е., вероватно у Риму, где му је отац живео као талац. Многи историчари изражавају сумњу у веродостојност Еусебијевог податка, истичући да се Деметрије I оженио тек по повратку у Сирију и да Јустин каже да је узурпатор Трифон презирао Антиоха који је био „у потпуности дечак“ (Just. Ep. XXXVI 1, 8: „puer admodum“). Али управо Јустин потврђује Еусебијев податак када каже да је у време слања у Книд старији од браће већ „оставио за собом дечачке године“ (Just. Ep. XXXV 2, 2: „Demetrius annos pubertatis egres-sus...“), тј. морао је бити рођен бар неколико година пре 164. године п.н.е.

када је Деметрије II био поражен и заробљен од стране Парта, и када му је краљица Клеопатра Теа понудила престо (и своју руку), Антиох се вратио у Сирију. У том тренутку, под његовом контролом су били само мањи део Сирије и источна Киликија. Али, нови краљ се убрзо показао као способан вођа и почео је да ниже успехе. Узурпатор Диодот Трифон (142–138. п.н.е.) најпре је морао да напусти Антиохију на Оронту, затим је потиснут из већег дела северне Сирије, да би живот завршио самоубиством у Апамеји.¹⁵ Антиох VII је следеће три године провео у припремама и реорганизацији свог посусталог царства и војске, о чему се нажалост не знају детаљи. Године 134. п.н.е. повео је успешан поход против одметнутих Јевреја. Високи свештеник Јован Хиркан нашао се опкољен у Јерусалиму, принуђен да моли Антиоха за мир. Услови су укључивали повратак под окриље селеукидске државе, исплату свих заосталих пореза и контрибуција (укупно три хиљаде таланата, приближно осамдесет тона сребра), редовно плаћање будућих пореза и учешће јеврејских трупа у војним походима селеукидског владара. Када је Антиох неколико година касније пошао у рат против Парта, у редовима његове војске били су и одреди које је обезбедио Хиркан.¹⁶

Глорификација Антиоха VII има дугу традицију у модерној историографији. „Али нови претендент није био човек сличан другим недостојним личностима, које су на трен прелетале преко сцене у то време пропасти и конфузије. Кућа која је родила азијско царство имала је да покаже свету још једног човека способног да влада и чини велика дела, још једну блиставу фигуру, пре него што ће заувек склизнути у таму”, писао је Беван.¹⁷ У ствари, о њему се врло мало зна, па је данас врло тешко стећи јасну представу о његовим мотивима, поступцима и плановима. Мада је имао значајно војно искуство и незанемарљиве успехе ипак их не треба прецењивати – први противници били су му омражени узурпатор и мала одметнута покрајина, и сама оптерећена унутрашњим поделама. Велики рат који је повео против Парта био је највећи тест његових способности.

¹⁵ I Macc. 15, 10-14, 37; Strab. XIV 5, 2; Joseph. AJ XIII 223; Just. Ep. XXXVI 7-8; cf. Frontin. Str. II 13, 2.

¹⁶ D. S. XXXIV 1; Joseph. AJ XIII 236-253; Just. Ep. XXXVI 9-10.

¹⁷ E. R. Bevan, *The House of Seleucus II* (London: Edward Arnold, 1902), 236. Уп. P. M. Sykes, *A History of Persia I* (London: MacMillan and co, 1915), 357: „Последњи селеукидски ратник... смрт Антиоха Сидета значила је крај династије Селеукида као велике силе”, R. Strootman, “The Great Kings of Asia. Universalistic Titulature in the Seleucid and Post-Seleucid East”, у: R. Oetjen (уп.), *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen* (Berlin: De Gruyter, 2019), 145: „Антиох VII Сидет је био последњи способан селеукидски краљ”, и N. L. Overtoom, *op. cit.*, 190: „Антиох VII је био последњи велики селеукидски краљ.”

Пошто су примарни извори о великом походу Антиоха VII изгубљени, неопходно је ослањати се на позније грчке и латинске писце, углавном из периода Римског царства. Најранији сачувани извор је *Историјска библиотека* Диодора са Сицилије (око 90 – после 23. године п.н.е.), писана око осам деценија после ових догађаја.¹⁸ Међутим, релевантна XXXIV књига сачувана је само у фрагментима. Најбогатији појединостима, мада и даље доста сажет, опис похода даје Јунијан Јустин (III век н.е.).¹⁹ Кратке осврте, уз понеку значајну информацију, пружају Јосиф Флавије (37 – око 100. године н.е.),²⁰ Апијан из Александрије (око 95–170. године н.е.),²¹ Атенеј из Наукратиса (II/III век н.е., парафразирајући Посејдонија),²² Еусебије из Цезареје (око 260–339. године н.е.)²³ и Павле Орозије (375 – око 420. године н.е.).²⁴ Међу релативно бројним помињањима Парта и разних епизода из њихове прошлости, које се могу читати у Страбоновој *Географији*, није се нашло места за Фраата II, Антиоха VII и рат који су водили.²⁵

Између Антиоховог и каснијег Красовог похода постоји један број значајнијих сличности, као и неке битне разлике. При историјској анализи неопходно је водити рачуна и о једнима и о другима. Полазна тачка обе операције била је северна Сирија; у оба случаја циљ је био исти: потпуна елиминација партске моћи. Мотиви који су стајали иза покретања ових ратова били су, наравно, различити. Антиох се борио не само за обнову Селеукида као водеће азијске силе, већ и за голи опстанак своје куће, против непријатеља који им је већ деценијама упорно одузимао виталне територије. Крас је, са своје стране, имао превасходно личне и политичке циљеве, пре свега да себи обезбеди славу и политички капитал, који би му омогућили да равноправно стане уз Помпеја и Цезара, с којима је био у тријумвирату, који су одавно извојевали значајне победе и освајања. Извори наводе и материјалну добит која је такође била његов

¹⁸ D. S. XXXIV 15-19.

¹⁹ Just. Ep. XXXVIII 10.

²⁰ Joseph. AJ XIII 250-253; BJ I 50-53, 62-63. Јосиф је информације преузимао из два различита извора: између приказа који даје у *Јудејским старинама* и оног у *Јудејском рату* постоје озбиљна одступања.

²¹ App. Syr. 68.

²² Ath. V 210d; XII 540b-c; два места су готово идентична.

²³ Euseb. Chron. I 255, 257.

²⁴ Oros. V 10, 8.

²⁵ У целини, Страбон ретко помиње ране Арсакиде. Он је много више заинтересован за новију партску историју, а пре свега за односе између Парта и Римљана. Видети: J. W. Drijvers, "Strabo on Parthia and the Parthians", у: J. Wiesehöfer (ur.), *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des internationalen Colloquiums, Eutin 27.-30. Juni 1996* (Stuttgart: Franz Steinger Verlag, 1998), 279-293; E. Dąbrowa, "L'Histoire des Parthes dans la Géographie de Strabon", *Studi ellenistici* 29 (2015), 1-19.

мотив, наглашавајући Красову похлепу која је у познијој традицији постала пословична.²⁶ Парти су до тада живели у миру са Римљанима и строго поштовали уговор који је постојао између њих.

Има основа за претпоставку да је Антихова војска била по величини упоредива са каснијом Красовом, мада је о томе тешко дати категоричан суд, због оскудне и конфликтне природе изворних информација.²⁷ Бројке које наводе антички писци у овом случају су не-реално велике. Већ Диодор говори о три стотине хиљада људи изгубљених у походу, међу које рачуна и неборце.²⁸ Јустин бележи цифре од 80.000 војника и 300.000 пратилаца, помоћника и послуге.²⁹ Орозије наводи 100.000 ратника и 200.000 пратилаца.³⁰ Очигледно је да је величина Антихове војске оставила извесан утисак на савременике, а да је у машти потоњих генерација она вишеструко увећана. Срећом, постоји фонд добрих и поузданих информација о раним селеукидским војскама, из IV и III века п.н.е. Уобичајена максимална краљевска армија имала је до око 70.000 војника, ретко више.³¹ То је и даље остављало велику резерву, довољну да се бојни

²⁶ Dio Cass. XL 12, 1.

²⁷ И снаге које је Крас имао у току судбоносног похода представљају извесан проблем. Према Plut. Crass. 20, 1, он је под командом држао седам легија, 4000 припадника савезничке лаке пешадије и 4000 коњаника. Познији извори показују тенденцију увећавања Красове војске. Тако Flor. I 45 подиже број легија на чак једанаест, а App. BCiv. II 18 говори о сто хиљада војника. Уколико су легије биле у пуној снази, што се не зна поуздано, могле су имати до 42.000 припадника, што укупну снагу армије подиже на око 50.000 војника (P. Sykes, *op. cit.*, 374-375; G. C. Sampson, *op. cit.*, 108; R. M. Sheldon, *op. cit.*, 33-34). Међутим, неки историчари претпостављају да је попућеност ових формација била испод оптималне, можда и много испод, па број легионара смањују на 28-35.000 (W. W. Tarn, *op. cit.*, 608). Надаље, проблем ствара околност да је Крас у походу из 54. године п.н.е. заузео више утврђених насеља и у њима оставио гарнизоне, укупно 7000 пешака и 1000 коњаника (Plut. Crass. 17, 4). Треба ли њих одузети од главне силе или су они дошли из других извора? Имајући све то у виду, Крас вероватно није имао више од 35.000 до 40.000 војника свих родова.

²⁸ D. S. XXXIV 17, 1.

²⁹ Just. Ep. XXXVIII 10, 2.

³⁰ Oros. *нав. мес.* I Масс. XV 13 приписује Антиоху VII нереално велику војску од 120.000 пешака и 8000 коњаника већ у завршним борбама против Трифона. Овај и слични подаци у *Књигама Макабеја* су тако далеко ван свих пропорција да нису ни претеривање – тако Антиох V и Лисија у другом походу на Палестину (162. године п.н.е.) наводно имају 100.000 пешака, 20.000 коњаника и 32 слона (I Масс. VI 30; у II Масс. XIII 2 бројке су 110.000, 5300 и 22, а помињу се и три стотине бојних кочија). Видети: B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army: Organization in the Great Campaigns* (Cambridge: CUP, 1976), 13-15.

³¹ Антиох III имао је 68.000 војника 217. године п.н.е. у бици код Рафије (Polyb. V 79, 13), 72.000 у бици код Магнезије 189. године п.н.е. (Liv. XXXVIII 37, 9). За анализу селеукидских ефектива и извора попуњавања војске видети: B. Bar-Kochva, *op. cit.*, 7-19.

редови попуне у случају ванредних потреба или великих губитака. Антиох III једини је владар који је подигао знатно бројнију војску од тога (до 120.000 војника), за своју источну анабазу, што је постигнуто само уз вишегодишње планирање и регрутовање.³² Сасвим је искључено да је Антиох VII могао, чак и после темељних припрема, да организује силу која би била већа од ударних армија раних Селеукида. Он је владао Сиријом, Палестином и источном Киликијом, областима које су просторно чиниле мање од десетине ранијег царства, а биле су оптерећене вишегодишњим грађанским ратовима и другим нерегуларним околностима. Сирија је, истина, била подручје интензивне војне колонизације под раним краљевима, где је настао велики број војничких и других насеобина.³³ Међутим, Месопотамија и западни Иран, где су такође постојали знатни извори за регрутацију селеукидских трупа и где је насељен велики број војних колониста,³⁴ већ су се налазили у партским рукама. Може се претпоставити да је, у најбољем случају, уз крајње исцрпљивање људских и привредних ресурса, Антиох могао да организује силу отприлике једнаку половини старих селеукидских пољских армија, приближно исте снаге као војску коју је осам деценија касније Клас повео преко Еуфрата. Око 40.000 војника за античке услове и даље представља изузетну снагу, способну да оствари амбициозне циљеве, под условом да је припремљена и вођена на одговарајући начин. Величина ове силе, у комбинацији са Антиоховим раним успесима, могла је довести до настанка представе о голомој армији, која је у каснијој традицији само расла.

У погледу организације, опреме и наоружања, између хеленистичке армије Антиоха VII и Класове римске армије постојале су, наравно, значајне разлике. Основно оружје македонске фаланге било је дуго копље (σάρισα), првобитно дугачко око 5 m, а у II веку п.н.е. преко 7 m, док је кратак мач (μάχαρα) служио као резервно оружје. Селеукидски фалангити носили су конични бронзани шлем (κῶνος), неку врсту телесног оклопа (то је најмање познат елемент

³² Just. XLI 5, 7; уп. Polyb. X 28, 1. δύναμις τηλικαύτη за Антиохову војску.

³³ За крајње детаљан преглед селеукидске (и уопште хеленистичке) колонизације Сирије видети: G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa* (Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 2006), 21-43, 73-303.

³⁴ О значају Ирана и иранских војника за Селеукиде: M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques I* (Paris: E. de Boccard, 1949), 565-569; S. Sherwin-White, A. Khurt, *op. cit.*, 72-90. Видети: G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India* (Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 2013), 55-222 за исцрпну листу и анализу свих познатих хеленистичких (махом селеукидских) насеобина у овим областима.

њихове војне опреме), као и мањи штит (πέλτη) за заштиту од пројектила.³⁵ Римски легионари овог периода користили су мач (*gladius*), велики правоугаони штит (*scutum*) и тешко бацачко копље (*pilum*). И они су били оклопљена пешадија: типичан легионар у I веку п.н.е. носио је шлем (*galea*), лаки телесни оклоп, састављен од спојених металних прстенова (*lorica hamata*) и штитнике за рамена.³⁶ Македонска фаланга је на бојишту деловала у оквиру великих формација дубине од осам до шеснаест редова.³⁷ Римска кохорта била је флексибилнија и покретнија, будући да је била подељена на шест мањих јединица, центурија, које су по потреби могле одвојено да делују, или да заједно изведу сложеније покрете. Уколико је била неопходна већа концентрација на датом сектору бојишта, читава кохорта, теоријске величине до 600 војника (у пракси често мање), могла је деловати као тактичка јединица.³⁸ Хеленистичка фаланга имала је већу статичку моћ, могла је да се постави преко бојишта попут непробојног зида и да издржава директне ударе свих могућих непријатељских формација. Али, покретљивост и маневарска способност јој нису ишле у прилог, па је у том погледу римска тактика била ефикаснија, што су македонска и понтска војска откриле на своју штету у биткама код Киноскефала (197. године п.н.е.), Пидне (168. године п.н.е.), Херонеје и Орхомена (86. године п.н.е.).

Међутим, упркос свим разликама, македонска и римска војска су припадале истом генералном типу античких армија. У питању су медитеранске армије гвозденог доба, какве су, поред Македонаца и Римљана, користиле и грчке државе и италска племена, као и

³⁵ B. Bar-Kochva, *op. cit.*, 54-56. C. A. Matthew, *An Invincible Beast: Understanding the Hellenistic Pike-Phalanx at War* (Barnsley: Pen & Sword, 2015) пружа комплетну анализу хеленистичке фаланге, њеног порекла, наоружања и тактике. Најновији преглед наоружања и опреме селеукидске војске видети у: J. C. Du Plessis, *The Seleucid Army of Antiochus the Great: Weapons, Armor and Tactics* (Barnsley, Philadelphia: Pen & Sword, 2021).

³⁶ J. Harmand, *L'armée et le soldat à Rome de 107 a 50 avant notre ère* (Paris: Éditions A. et J. Picard et Cie, 1967), 55-75; L. Keppie, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* (Routledge: London, 1998), 43-46; P. Cagniat, "The Late Republican Army (146-30 bc)", у: P. Erdkamp (уп.), *A Companion to the Roman Army* (Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 88-91; D. J. Breeze, *The Roman Army* (London: Bloomsbury Academic, 2016), 23-24. Нема ни текстуалних ни археолошких доказа да је тежи сегментирани оклоп (тзв. *lorica segmentata*; назив није антички) коришћен у то време. У доба раног царства био је основни вид легионарског оклопа. Његова појава у другој половини I века п.н.е. дала је повода хипотези да је уведен као последица пореза код Кара; уп. M. C. Bishop, *Lorica Segmentata I: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour* (Armatura Press: Chirnside 2002), 91.

³⁷ Asclep. *Tac.* II 1-2; Ael. *Tact.* IV 5; Arr. *Tact.* V 6.

³⁸ H. M. D. Parker, *The Roman Legions* (Oxford: Clarendon Press, 1928), 28-31; L. Keppie, *op. cit.*, 43-45; P. Cagniat, *op. cit.*, 85-87.

Етрурци, Феничани (Картагињани), Илири и разни малоазијски народи. Основни род ових армија била је тешко наоружана и оклопљена пешадија, ограничене покретљивости али способна да издржи притисак велике масе непријатељских војника и да разбије слабије наоружане и мање концентрисане противничке формације. Прототип таквих формација била је архајска грчка фаланга, састављена од тешко наоружаних хоплита, која је настала још у VIII и VII веку п.н.е.³⁹ Рана римска војска била је опремљена и организована по узору на грчку и етрурску фалангу, да би временом развила специфичности у погледу тактике и опреме.⁴⁰ И македонска и римска војска превасходно су биле пешадијске армије, узимајући у обзир бројност тог рода војске, као и његову доминантну тактичку улогу.

У класичној македонској армији Филипа II и Александра Великог коњица је имала значајну улогу и била је релативно бројна, често око четвртине или петине читаве армије на бојишту (и трећине или чак половине фаланге). Током хеленистичког периода овај однос се променио, па касније коњица често не чини више од десетине укупних снага.⁴¹ Упоредо с тим, македонска фаланга постаје теже оклопљена, са још дужим копљима, па се њена покретљивост смањује.⁴² Упркос овом тренду, селеукидска војска је и у II веку п.н.е. користила велике коњичке формације. Може се претпоставити да је Антиох VII у свој партски поход повео готову сву коњицу коју је имао на располагању, мада нема сазнања о бројности и саставу тих формација. Губитак иранских области морао се негативно одразити на снагу селеукидске коњице. Уствари, Антиохове победе нису имале одлучујући карактер, можда управо због недостатака селеукидске коњице, која није имала снаге да спречи повлачење непријате-

³⁹ A. M. Snodgrass, "The Hoplite Reform and History", *Journal of Hellenic Studies* 85 (1965), 110-116; исти, *Arms and Armour of the Greeks* (London: Thames and Hudson, 1967), 48-77; P. A. L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare: Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages* (Cambridge: CUP, 1973), 70-75; P. Ducrey, *Guerre et guerriers dans la Grèce antique* (Paris: Hachette, 1999), 42-55. За рани хоплитизам и његово помињање у Хомерови еповима видети: W. K. Pritchett, *Greek State at War IV* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985), 7-33.

⁴⁰ A. M. Snodgrass, "The Hoplite Reform and History", *JHS* 85 (1965), 116-120; R. Thomsen, *King Servius Tullius: A Historical Synthesis* (Copenhagen: Gyldendal, 1980), 158-163; L. Keppie, *op. cit.*, 3-7; J. Rich, "Warfare and Army in Early Rome", у: P. Erdkamp (yp.), *A Companion to the Roman Army* (Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 15-18; G. Forsythe, "The Army and Centuriate Organization in Early Rome", у: P. Erdkamp (yp.), *op. cit.*, 26-28; D. J. Breeze, *op. cit.*, 15-16.

⁴¹ A. M. Snodgrass, *Arms and Armour*, 121-122.

⁴² W. W. Tarn, *Hellenistic Military & Naval Developments* (Cambridge: CUP, 1930), 26-30 (и литература у нап. 35).

ља и да га потпуно уништи. Врло мобилна партска војска успевала је да бар део својих снага спасе из сваког пораза.

Римска војска је традиционално мало пажње посвећивала коњици, па је неретко и по броју и по квалитету била инфериорнија од оне коју су имали њихови противници. Неки од највећих пораза у римској војној историји били су последица немогућности да се неутралише претња коју су представљале противничке коњичке формације. Римљани су често настојали да превазиђу овај недостатак регрутовањем савезничких коњаника, а од Маријевог времена то постаје основни начин попуњавања коњице.⁴³ Многе од великих римских победа, попут битака код Заме (202. године п.н.е.) и Магнезије (189. године п.н.е.), биле су могуће само захваљујући снази и способности савезничке коњице. У Красовој војсци било је хиљаду галских коњаника, римских савезника које је послао Цезар.⁴⁴

Партска оружана сила долази из сасвим другачије ратничке традиције. Она је имала аристократски, „феудални“ карактер; чинили су је одреди које су водили партски племићи, сваки са својом пратњом и ратницима. Пореклом средњоазијски номади, Арсакиди су испрва неговали само један род војске – лаку коњицу чије су главно оружје били лук и стрела. Стрелци на коњима (грч. ἵπποτοξόται), вођени на прави начин, могли су бити застрашујуће оружје, а мало ко је имао тако много и тако добрих коњичких стрелаца као партски краљеви. Они су били у стању да задају ударце противнику са безбедне даљине, и да се лако повуку, у случају да су суочени са противничким контранпадом. У додиру са хеленистичким држава Арсакиди су усвојили и један облик тешке коњице, варијанту селеукидских катафракта (грч. κατάφρακτοι), као и основе пешадијског и опсадног ратовања. У последње две области, међутим, никада се нису истицали. За разлику од Римљана који су коњицу стављали у други план, код Парта је пешадија била потцењен и недовољно развијен род војске. У питању су махом били стрелци без оклопа, груписани у велике али лабаве формације. Током Красовог похода Римљани готово да нису ни срели партску пешадију. Она је била са крајем Ородом, који је очекивао да ће римски удар доћи преко Јерменске висоравни, те је, у складу с тим, распоредио главнину војске. Показало се да је помоћна армија под Суреном довољно снажна да сама однесе победу.⁴⁵

⁴³ H. M. D. Parker, *op. cit.*, 43; J. Harmand, *op. cit.*, 81-87; P. Cagniard, *op. cit.*, 87-88, 91.

⁴⁴ Plut. *Crass.* 25, 2.

⁴⁵ A. K. Goldsworthy, *The Roman Army at War: 100 BC – 200 AD* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 60-68; I. Syvänne, K. Maksymiuk, *The Military History of the Third Century Iran* (Siedlce: Siedlce University, 2018), 12-19; U. Ellerbrock, *op. cit.*, 83-95.

Када се упореди Антиохов поход из 130. године п.н.е. и римске из 54–53. године п.н.е. уочљиво је да је селеукидска војска била много успешнија у поређењу са римском. Римљани су у обе кампање остали у границама северозападне Месопотамије. Селеукију на Тигру, прокламовани циљ прве етапе похода, римски војсковођа никада није видео нити био близу ње. С друге стране, Антиох VII је повратио читаву Месопотамију (Селеукију је освојио готово на самом почетку рата), као и читав западни Иран. Када је најзад изгубио битку и живот, налазио се у северном Ирану, на граници Хирканије, након што је његова војска марширала око 2500 км у дубину непријатељске територије. Красова војска је прешла мање од 100 км од Еуфрата, долином реке Балик, пре него што се, под притиском непријатеља, одлучила на (неуспешно) повлачење.

Као и у случају каснијег Красовог похода, партски краљ испрва није био на бојишту већ су се нападачи срели са његовим заповедницима. Сматра се да су вођене три велике битке – о којима се нажалост не знају детаљи – и да је у све три Антиох VII извојевао велику победу. Селеукија на Тигру, Вавилон, Суза, најзад и Екбатана, пали су пред селеукидским трупима, а неименовани локални владари су пожурили да пређу на страну победника.⁴⁶ У овом случају документарни и нумизматички извори потврђују наводе античких писаца. Клинописни текст, датиран у лето 130. године п.н.е., сведочи да се Вавилонија заиста поново нашла под влашћу селеукидског краља.⁴⁷ Спорадична ковања из Сузе доказују да је тај део Ирана био под селеукидском контролом током 130–129. године п.н.е.⁴⁸

Разлоге за ране селеукидске успехе не би требало тражити у непостојању или слабој организацији отпора. И у Антиоховом и у Красовом случају нападачке армије су настојале да форсирају исход за који су веровале да им иде у прилог. Велике и одлучујуће битке биле су основни начин на који су македонска и римска војска решавале ратове. Разлика, дакле, не може бити у посебној тактици коју је одабрао Антиох, насупрот Краса. Обојица су тражили главне непријатељске формације са циљем да их што брже униште. Оно што се разликовало био је партски одговор. У случају Антиоховог похода, партски заповедници су ишли у сусрет нападачима и пристајали на директну борбу у којој очигледно нису били дорасли селеукидским фалангитима и тешкој коњици. Прва од три битке одиграла се на

⁴⁶ Just. Ep. XXXVIII 10, 5.

⁴⁷ G. Reisner, *Königliche Museen zu Berlin. Mittheilungen aus den Orientalischen Sammlungen X: Sumerisch-Babylonische Hymnen nach Thontafeln griechischer Zeit* (Berlin: W. Spemann, 1896), xiv.

⁴⁸ A. D. H. Bivar, *op. cit.*, 37.

реци Заб, у срцу старе Асирије, а резултат је била потпуна селеукидска победа и улазак Антиоха VII у Селеукију на Тигру.⁴⁹ Извори саопштавају имена партских заповедника – Индата и Енија, али не и друге детаље.⁵⁰ Друга битка је вођена нешто јужније, након које се победнику предао Вавилон.⁵¹ Бојиште трећег сукоба могло је бити негде у јужној Месопотамији или југозападном Ирану. После ове победе у посед Антиоха долазе Елам, Персија и Медија.⁵²

Известан увид у ток и резултат ових сукоба може да пружи битка коју су римска и јерменска војска водиле испред Тигранокерте у јесен 69. године п.н.е. По својој организацији, тактици и доктрини, јерменска војска је стајала на пола пута између хеленистичких и партских армија. Јерменски краљ Тигран II Велики (95–55) поседовао је тешку пешадију која је била опремљена као македонска и организована у фаланге. Имао је и неуобичајено (за хеленистичке стандарде) велике формације коњаника, међу којима је било и коњичких стрелаца, као и лаку пешадију азијског типа, наоружану луковима.⁵³ За Јермене, као и за Парте, коњица је била најважнији род војске, који је одлучивао битке и ратове. Тигран, међутим, није користио коњицу попут Сурена, како би постепено исцрпео непријатеља и одвојио га од позадине. Уместо тога, он је послао катафракте (а за њима и пешадију) у напад на римску линију. Римски заповедник Луције Лициније Лукул је очекивао управо такво понашање непријатеља. За разлику од Краса, Лукул није делио и раздвајао коњицу, већ ју је држао на окупу и користио да контролише покрете и агресивност противничких коњаника. Док је део јерменске коњице био на тај начин заузет, римска пешадија је најпре запретила противничком десном боку, да би се затим докопала јединог узвишења у околини и тамо утврдила. Јерменска тешка коњица јуришала је право на римски положај, са катастрофалним исходом. Поред оклопљености појединих војника и збијеног бојног реда, римској одбрани је ишао у прилог и сам терен. Остаци разбијене Тигранове коњице у повлачењу сударили су се са долазећом пешадијом која је изгу-

⁴⁹ Joseph. *AJ* XIII 251.

⁵⁰ Joseph. *нав. место*. Еније је изгубио живот када су се становници Селеукије дигли на устанак против Парта (D. S. XXXIV 19).

⁵¹ Just. *Ep.* XXXVIII 10, 6.

⁵² *Ibid.*

⁵³ И у овом случају грчки писци преувеличавају бројност источних армија. Тигран извесно није имао 250.000 пешака и 50.000 коњаника које му приписују Апијан (App. *Mith.* 85), нити 150.000 пешака, 55.000 коњаника (од тога 17.000 катафракта) и 20.000 стрелаца о којима говори Плутарх (Plut. *Luc.* 26, 6). Ипак, из описа битке је јасно да је јерменски краљ имао надмоћну коњицу и да је њена елиминација била главни проблем римског заповедника.

била кохезију, што је практично одредило исход битке.⁵⁴ Захваљујући својим изузетно дугим копљима и густини формације, селеукидски фалангити би имали још већу одбрамбену способност у поређењу са римским легионарима. Лако је замислити партску коњицу како покушава да директним јуришом пробије селеукидски бојни ред и како се ти покушаји завршавају поразом и великим губицима.

Из извора се не може недвосмислено закључити да ли је Фраат лично учествовао у трећој бици; у прве две извесно није. Ови порази били су довољно озбиљни да партски краљ упути селеукидском владару делегацију која би разговарала о мировним условима. Међутим, Антиох је поставио максималистичке услове: Фраат је требало да препусти читав Иран, изузев Партије, да преда заробљеног Деметрија, и да постане вазал који би плаћао годишњи данак. У суштини, тражен је повратак на стање које је постојало шест деценија раније, у време Антиоха III. За партског краља то је било неприхватљиво и рат је настављен.⁵⁵

До тог тренутка рат између Антиоха и Фраата подсећа на борбу Александра Великог и Дарија III. Селеукидски краљ је био апсолутни победник у сваком сукобу, заузимајући западне (најбогатије и најгушће насељене) покрајине противничког царства, до тачке да је поражени ирански противник евакуисао Медију и започео повлачење у граничне области на североистоку Ирана. Тада је, међутим, наступио преокрет, јер је Фраат, који је и даље имао језгро својих снага, отпочео противнапад. Једна од мера коју је предузео била је ослобађање заробљеног Деметрија, надајући се да ће он отворити борбу за престо у Сирији.⁵⁶

Антиох је зиму 130–129. године п.н.е. провео у Ирану. Логистички проблеми су га приморали да војску подели на велики број малих група које су зимовале одвојено, свака у додељеном насељу. Краљ је био у Екбатани када му је у пролеће 129. године п.н.е. јављено да су Парти прешли у напад. Истовремено су до њега допрле вести да су у неким од повраћених градова (Ирана? Вавилоније?) избили устанци. Трошкови издржавања трупа и ексцеси до којих је водило присуство наоружаних војника међу становништвом истрошили су почетни ентузијазам који је постојао за обнову селеукидске моћи.⁵⁷ Јустин тврди да је између устаника и партског краља по-

⁵⁴ Plut. *Luc.* 26-29; App. *Mith.* 84-86.

⁵⁵ D. S. XXXIV 15.

⁵⁶ App. *Syr.* 68 тврди да је Деметрије ослобођен још пре почетка борби, у покушају Фраата да одобровољи Антиоха.

⁵⁷ У изворима (D. S. XXXIV 17, 2) налазимо само један конкретан пример. Антиохов војсковођа Атенеј, иначе непозната личност, нанео је много зла становништву, смештајући војнике у приватне куће. Атенеј је напустио Антиоха пре одсутне битке и казније изгубио живот од глади и исцрпљености, покушавајући да се врати у Сирију.

стојала координација. Међутим, у недостатку потврде из других извора, ову тврдњу треба примити с резервом.⁵⁸

Селеукидски краљ је без одлагања прикупио трупе које су биле у близини. Према Јустину, његов циљ је био да пружи помоћ угроженим селеукидским гарнизонима, када му је главнина партске војске пресекла пут.⁵⁹ Према Диодору, он је сам пошао у сусрет главној непријатељској сили, у нади да ће одлучујућом победом решити настану кризу. Међутим, био је принуђен да прихвати борбу на планинском терену који није одговарао његовој армији.⁶⁰ Описи краљеве смрти такође се разликују. Јустин саопштава да је погинуо предводећи јуриш против непријатеља, Диодор да су га напустиле властите трупе и да је убијен, а Апијан да је извршио самоубиство.⁶¹ Антиохова војска, раштркана по читавом западном Ирану и Месопотамији, била је делимично уништена, а делом заробљена и принуђена да пређе у партску службу. Већина се никада није вратила у Сирију. „Када су до Антиохије стигле вести о Антиоховој смрти, не само да је у јавности почело туговање, већ је и свако приватно домаћинство било испуњено малодушношћу и нарицањима... Није се могла наћи кућа која би била поштеђена зле судбине. Једни су жалили потпуни губитак браће, други мужева, а трећи синова. Многе девојчице и дечаци, поставши сирочад, плакали су јер су били остављени, све док их време, тај најбољи исцелитељ туге, није ослободило најгорег јада.”⁶² Историја Селеукида, као велике силе, била је окончана.

Мада су изворне информације оскудне, неколико значајних појединости побуђују пажњу: 1) Парти су испрва покушавали да воде позиционе битке са Антиохом и у њима су трпели поразе. Директна последица је био губитак западних области царства; 2) Фраат је чекао да Антиох подели војску како би презимела а затим би прешао у напад; 3) Парти су изоловали мали део Антиохове војске, укључујући и самог краља, на неповољном планинском терену и ту су је уништили; 4) избегавајући велику битку, вршећи појединачне нападе на мање одреде и гарнизоне и користећи панику до које је довела смрт заповедника, Парти су били у прилици да ели-

⁵⁸ Just. Ep. XXXVIII 10, 8.

⁵⁹ Just. Ep. XXXVIII 10, 10.

⁶⁰ D. S. XXXIV 16.

⁶¹ Just. Ep. XXXVIII 10, 11; D. S. XXXIV 16; App. Syr. 68.

⁶² D. S. XXXIV 17, 1: "Ὅτι κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν ἀναμαθόντες τὸν θάνατον Ἀντιόχου οὐ μόνον κοινὸν ἢ πόλις ἐπὶράτο πένθος, ἀλλὰ καὶ πᾶς ἰδιωτικὸς οἶκος κατ' ἐφευρίας καὶ θρήνων ἐπληροῦτο... οὐκ ἦν εὐρεῖν οἰκίαν ἄμοιρον ἀτυχήματος. αἱ μὲν γάρ ἀδελφοὺς αἱ δὲ ἀνδρας αἱ δὲ υἱοὺς ἀπολωλότας ἐπένθουν, πολλοὶ δὲ παρθένοι καὶ παῖδες ὀρφανοὶ γεγονότες τὴν ἐρημίαν ἑαυτῶν κατωδύροντο, μέχρις ὅτου τῆς λύπης ὁ κάλλιστος ἱατρος χρόνος ἐξέλυσε τὴν ἀκμὴν τοῦ πένθος."

минишу селеукидску војску као јединствену, организовану силу. Извори то не потврђују, али нема сумње да су у овим успесима велику улогу имали стрелци на коњима, и кад је реч о неутралисању појединачних селеукидских одреда и кад је у питању победа над самим краљем.

Прва од наведених појединости је очигледно у директној супротности са тактиком која ће бити примењена у рату са Красом; Сурен није ни помишљао да поведе своју коњицу у директан јуриш на римске легионаре. Појединости наведене у тачкама 2 до 4, међутим, сасвим су аналогне начину на који је партски заповедник водио борбу са Римљанима. Непријатељ је изолован и спречен да користи читаву своју војску. Фраату је у том погледу ишло у прилог понашање непријатеља, који је био принуђен да подели војску ради смештања у зимске гарнизоне. Координираним партским нападима спречено је поновно окупљање македонске војске. У случају Краса, малобројност коњице и стални притисак практично су римску војску лишили покретљивости. У оба случаја претежно пешадијски карактер нападачких армија одузео им је могућност да ефикасно одговоре на партске нападе. Антиох је покушао да неповољан развој догађаја пресече јуришом малог дела покретнијих трупа; нешто слично је настојао да изведе Красов син у походу 53. године п.н.е. Оба покушаја су се завршила на исти начин – изолацијом од остатка војске на неповољном терену, поразом и уништењем. Губитак веза са позадином имао је велику улогу у онеспособљавању противничке силе, како логистички, тако и психолошки. На крају, погибија, односно убиство заповедника довели су рат до успешног завршетка, ефективно до дезинтеграције непријатељске војске.

Неповољан почетак рата са Антиохом, тешки порази и губитак великог дела територије наводе на закључак да Парти на почетку нису имали јасну и разрађену тактику како да се супротставе освајачу. Преокрет у каснијој фази рата показује да су успешно анализирали постојеће околности, разлоге за селеукидске успехе и сопствене неуспехе, те да су пронашли тактички одговор: непријатељској војсци треба одузети покретљивост и иницијативу, и обрачунавати се са њом током низа малих појединачних сукоба у којима ће бити елиминисани мањи одреди, користити надмоћ у коњици да се непријатељу пресече снабдевање, а велике позиционе битке избежавати по сваку цену. Ова промена у тактичком приступу била је толико темељна и карактеристична за позније партске армије да се може описати као војна револуција, и то једна од највећих и најзначајнијих у античкој историји. Једном када се нова тактика показала успешном, било је логично да се користи и против других непријатеља

чији је начин ратовања био сличан селеукидском.⁶³ Планирајући отпор Красу, Сурен је могао одговарајуће примере и поуку наћи у партској историји. У односу на Фраата II, једина тактичка иновација коју је Сурен увео била је употреба велике формације јахача на камилама (чак десет хиљада), чији је задатак био да превозе стреле, осигуравајући неограничено снабдевање за партске стрелце на коњима. Међутим, чак и то је могло доћи из раније војничке праксе. Као што је приметио Тарн пре готово једног века,⁶⁴ и Селеукиди су користили одреде Арабљана на камилама за помоћне војне улоге.⁶⁵

Може се закључити да је партска војска показала висок степен прилагодљивости и флексибилности, уграђујући искуства из блиске прошлости у своју доктрину и тактику. Насупрот њима, Антиохов приступ био је прилично традиционалан, чак ригидан. Међутим, и рат је, попут свих других људских активности, подложен непрестаној еволуцији и променама. Тако су после битке код Кара и Римљани морали да се прилагоде и пронађу одговоре на новонасталу ситуацију. И заиста: Парти више никад нису поновили свој тријумф из 53. године п.н.е. Када су две године касније прешли Еуфрат, њихов напад је одбијен. Мада су временом ставили велики део северне Месопотамије под своју контролу, Римљани углавном нису били успешни у покушајима да елиминишу партску претњу. Међутим, то се може рећи и за партске покушаје западно од Еуфрата.

⁶³ Другачије тумачење партских ратова против Селеукида и Римљана, као и другачије објашњење порекла партске тактике даје N. L. Overtoom у: "The Parthians' Unique Mode of Warfare: A Tradition of Parthian Militarism and the Battle of Carrhae", *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*, 8 (2017), 95-122; исти, *Reign of Arrows*, 37-52. Он сматра да је партски „асиметрични“ (како га назива) приступ рату био изграђен и усавршен већ до средине III века п.н.е. (*Mode of Warfare*, 95; *Reign of Arrows*, 38), те да после није доживљавао значајније измене. Партски начин ратовања описан је као тактика „лажног повлачења и наношења појединачних пораза“ ("Feign Retreat, Defeat in Detail": *Mode of Warfare*, 102; *Reign of Arrows*, 40). Више озбиљних примедби може се ставити на ове тврдње. Пре свега, пре Фраата II Парти такву тактику нису примењивали: ни против Антиоха III и Деметрија II, а ни против бактријских краљева или Сака у средњој Азији. Изузев рата са Антиохом VII, једини пример на основу кога се демонстрира овај начин ратовања јесте управо битка код Кара, коју Овертум спомиње, истиче и анализира изнова и изнова, иако хронолошки заправо не спада у оквире његовог рада, који обрађује период од 248. до 91. године п.н.е. У ствари, Овертум противречи себи када у врло опширном (и крајње хипотетичком) опису источног похода Антиоха VII (*Reign of Arrows*, 189-228) каже да су Парти од почетка до краја примењивали управо ту тактику (*ibid.*, 202), да би на следећој страни тврдио да је партски план био да ухвате селеукидску армију у замку негде у Вавилонији и да је униште (*ibid.*, 203), али да су потценили способност и одлучност Антиоха VII. Обе тврдње могу се посматрати само као чисте хипотезе, без потврда у изворном материјалу. Нема никаквих информација о томе шта су Парти планирали у првим месецима рата са Антиохом.

⁶⁴ W. W. Tarn, *op. cit.*, 161.

⁶⁵ Liv. XXXVII 40, 12.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Наративни извори

- 2 Maccabees*, ed. D. R. Schwartz (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008).
- Appian's Roman History* II-III, trans. H. White (London, Cambridge MA: William Heinemann, Harvard University Press, 1972).
- Athenaei Navcratitae Dipnosophitarum Libri XV*, I-III, rec. G. Kaibel (Leipzig: Teubner, 1887).
- Caesar, *The Civil Wars*, trans. A. G. Peskett (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1979).
- Cicero, *XX: De Senectute, De Amicitia, De Divinatione*, trans. W. A. Falconer (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1979).
- Dela božanskog Avgusta*, prev. S. Ferjančić (Beograd; Filozofski fakultet, 2000).
- Dio's Roman History III: Books XXXVI-XL*, trans. E. Cary (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1959).
- Diodorus of Sicily, *XII: Fragments of Books XXXIII-XL*, trans. R. M. Geer (London, Cambridge MA: William Heinemann, Harvard University Press, 1967).
- Eusebi Chronicorum liber prior*, ed. A. Schoene (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1875).
- Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, trad. J. Hellegourac'h (Paris: Les belles lettres, 2002).
- Geography of Strabo VI, Books XIII-XIV*, trans. H. L. Jones (London, Cambridge MA: William Heinemann, Harvard University Press, 1970).
- Geography of Strabo VII, Books XV-XVI*, trans. H. L. Jones (London, Cambridge MA: William Heinemann, Harvard University Press, 1956).
- I Maccabees*, trans. J. A. Goldstein (New York: Doubleday & Company, 1976).
- Ivli Flori Epitomae de Tito Livio II*, rec. O. Lahn (Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung 1852).
- Josephus II: The Jewish War, Books I-III*, trans. H. St. H. Thackeray (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1976).
- Josephus VII: Jewish Antiquities, Books XII-XIV*, trans. R. Marcus (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1976).
- Justin. *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*, trad. M.-P. Arnaud-Lindet. 2003 (CSL, 2003;
<http://www.forumromanum.org/literature/justin/index.html>,
приступљено 20.11.2022.)
- Pavli Orosii Historiarum Adversus Paganos*, rec. C. Zangemeister (Wien: C. Geroldus filius, 1882).

Plutarch's Lives III: Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus, trans. B. Perrin (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1967).

Plutarch's Lives IX: Demetrius and Antony, Pyrrhus and Gaius Marius, trans. B. Perrin (Cambridge MA, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1968).

Polyaeni Strategematon libri octo, rec. E. Woelfflin (Leipzig: Teubner, 1887).

Suétone, *Vies des douze césars I : César - Auguste*, trad. H. Ailloud (Paris: Les belles lettres, 1931).

Titus Livius, *Periochae omnium librorum. Fragmenta Oxyrhynchi reperta. Iulii Obsequenti Prodigorum liber*, ed. O. Rossbach (Leipzig, Teubner 1910).

Velleus Paterculus, *Histoire romaine II*, trans. J. Hellegourac'h (Paris: Les belles lettres, 2003).

Документарни извори

Reisner, G. *Königliche Museen zu Berlin. Mittheilungen aus den Orientalischen Sammlungen X: Sumerisch-Babylonische Hymnen nach Thontafeln griechischer Zeit* (Berlin: W. Spemann, 1896).

Литература

Bar-Kochva, B. *The Seleucid Army: Organization in the Great Campaigns* (Cambridge: CUP, 1976).

Bevan, E. R. *The House of Seleucus II* (London: Edward Arnold, 1902).

Bishop, M. C. *Lorica Segmentata I: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour* (Armatura Press: Chirnside 2002).

Bivar, A. D. H. "The Political History of Iran under the Arsacids", y: E. Yarshater (yp.), *The Cambridge History of Iran III-1: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* (Cambridge: CUP, 1983), 21-97.

Breeze, D. J. *The Roman Army* (London: Bloomsbury Academic, 2016).

Cagniat, P. "The Late Republican Army (146–30 bc)", y: P. Erdkamp (yp.), *A Companion to the Roman Army* (Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 80-95.

Cohen, G. M. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa* (Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 2006).

Cohen, G. M. *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India* (Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 2013).

Debevoise, N. C. *A Political History of Parthia* (Chicago: The University of Chicago Press, 1938).

Du Plessis, J. C. *The Seleucid Army of Antiochus the Great: Weapons, Armor and Tactics* (Barnlsey, Philadelphia: Pen & Sword, 2021).

- Ducrey, P. *Guerre et guerriers dans la Grèce antique* (Paris: Hachette, 1999).
- Dąbrowa, E. « L'Histoire des Parthes dans la Géographie de Strabon », *Studi ellenistici* 29 (2015), 1-19.
- Ellerbrock, U. *The Parthians: The Forgotten Empire* (London, New York: Routledge, 2021).
- Forsythe, G. "The Army and Centuriate Organization in Early Rome", y: P. Erdkamp (yp.), *A Companion to the Roman Army* (Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 24-41.
- Frye, R. N. *The History of Ancient Iran* (München: C. H. Beck, 1983).
- Gaslain, J. "Some Aspects of Political History: Early Arsacid Kings and the Seleucids", y: V. S. Curtis, E. J. Pendleton, M. Alram, T. Daryaee (yp.), *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion* (Oxford, Philadelphia: the British Institute of Persian Studies 2016), 3-7.
- Goldsworthy, A. K. *The Roman Army at War: 100 BC – 200 AD* (Oxford: Clarendon Press, 1996).
- Greenhalgh, P. A. L. *Early Greek Warfare: Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages* (Cambridge: CUP, 173).
- Harmand, J. *L'armée et le soldat à Rome de 107 a 50 avant notre ère* (Paris: Éditions A. et J. Picard et Cie, 1967).
- J. W. Drijvers, "Strabo on Parthia and the Parthians", y: J. Wiesehofer (ur.), *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des internationalen Colloquiums, Eutin 27.-30. Juni 1996* (Stuttgart: Franz Steinger Verlag, 1998), 279-293.
- Keaveney, A. "The King and the War-Lords: Romano-Parthian Relations Circa 64-53 B.C.", *The American Journal of Philology*, 103-4 (1982), 412-428.
- Keppie, L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* (Routledge: London, 1998).
- Launey, M. *Recherches sur les armées hellénistiques I* (Paris: E. de Boccard, 1949).
- Lerner, J. D. *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau: The Foundations of Arsacid Parthia and Graeco-Bactria* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999).
- Malitz, J. „Caesars Partherkrieg“, *Historia*, 33-1 (1984), 21-59.
- Mattern-Parkes, S. P. "The Defeat of Crassus and the Just War", *The Classical World*, 96-3 (2003), 387-396.
- Matthew, C. A. *An Invincible Beast: Understanding the Hellenistic Pike-Phalanx at War* (Barnsley: Pen & Sword, 2015).
- Olbrycht, M. J. *Early Arsacid Parthia (ca. 250-165 b.c.). At the Crossroads of Iranian, Hellenistic and Central Asian History* (Leiden, Boston: Brill, 2021).
- Overtom, N. L. "The Parthians' Unique Mode of Warfare: A Tradition of Parthian Militarism and the Battle of Carrhae", *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*, 8 (2017), 95-122.

Overtoom, N. L. *Reign of Arrows: The Rise of Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, (Oxford: OUP, 2020).

Regling, K. „Crassus' Partherkrieg“, *Klio*, 7 (1907), 357-394.

Rich, J. "Warfare and Army in Early Rome", y: P. Erdkamp (yp.), *A Companion to the Roman Army* (Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 7-23.

Rose, C. B. "The Parthians in Augustan Rome", *American Journal of Archaeology*, 109-1 (2005), 21-75.

Sampson, G. C. *The Defeat of Rome. Crassus, Carrhae and the Invasion of the East* (Barnsley: Pen & Sword Books, 2008).

Schlude, J. M. "The Parthian Response to the Campaign of Crassus", *Latomus*, 71-1 (2012), 11-23.

Schlude, J. M. *Rome, Parthia, and the Politics of Peace: The Origins of War in the Ancient Middle East* (Oxford, New York: Routledge, 2020).

Sheldon, R. M. *Rome's Wars in Parthia: Blood in the Sand* (London, Portland OR: Vallentine Mitchel, 2010).

Sherwin-White, S., Khurt A. *From Samarkhand to Sardis. A New Approach to the Seleucid Empire* (Berkley, Los Angeles: University of California Press 1993).

Simpson, A. D. "The Departure of Crassus for Parthia", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 69 (1938), 532-541.

Snodgrass, A. M. "The Hoplite Reform and History", *Journal of Hellenic Studies*, 85 (1965), 110-122.

Snodgrass, A. M. *Arms and Armour of the Greeks* (London: Thames and Hudson, 1967).

R. Strootman, "The Great Kings of Asia. Universalistic Titulature in the Seleukid and Post-Seleukid East", y: R. Oetjen (yp.), *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen* (Berlin: De Gruyter, 2019), 123-157.

Syvänne I., Maksymiuk, K. *The Military History of the Third Century Iran* (Siedlce: Siedlce University, 2018).

Tarn, W. W. "Parthia", y: S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth (yp.), *The Cambridge Ancient History IX: The Roman Republic 133-44 BC* (Cambridge: CUP 1951), 574-613.

Thomsen, R. *King Servius Tullius: A Historical Synthesis* (Copenhagen: Gyldendal, 1980).

W. K. Pritchett, *Greek State at War IV* (Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1985).

Weggen, K. *Der lange Schatten von Carrhae: Studien zu M. Licinius Crassus*, (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2011).

Weissbach, F. H. „Κάρραι“, *RE* X-2 (1919), 2009-2021.

Wiseman, T. P. "Caesar, Pompey and Rome, 59-50 B.C.", y: J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (yp.), *The Cambridge Ancient History IX²: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* (Cambridge: CUP, 1992), 368-423.

Nemanja Vujčić, Associate Professor

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

THE FINAL MACEDONIAN INVASION OF IRAN: A FORGOTTEN MILITARY REVOLUTION

(Summary)

The campaign of the Seleucid king Antiochus VII led against the newly expanded empire of the Parthians (the Arsacid dynasty) is a very important, but largely forgotten episode of ancient military history. Conducted during 130 and 129 BC, it was the final attempt by the Macedonian dynasty of Seleucids to preserve its position as the leading power in Western Asia, against growing Arsacid might that gradually took control over Iran, Mesopotamia and parts of Central Asia. Apart from marking the definitive end of Seleucids as a great power, this event is noteworthy because of the consequences it had for the Parthian military organization and doctrine. The very beginning of the war was marked by massive defeats on the side of the Parthians, with battles, entire armies and regions lost. The Parthian king Phraates II learnt appropriate lessons from the defeat and reorganized what was left of his army for the type of warfare: instead of leading massive positional battles, the victory is to be won through maneuver warfare, exhaustion of the enemy and the elimination of the smaller and isolated parts of the hostile force. There is significant support for the claim that the changes brought on by this experience had a character of a true military revolution – a revolution that shaped the classical Parthian way of warfare. This was one of the most important factors for the later (and mostly successful) Parthian resistance to the Romans, and particularly in their greatest military triumph: the victory over the Army of Marcus Crassus at Carrhae in 53 BC.

KEY WORDS: Seleucids, Arsacids, the Macedonians, the Parthians, Antiochus VII, Phraates II, Hellenistic armies, Macedonian phalanx, horse archers

УДК: 355.48(4:560)"1396"

27-763(497.2)"1396"

929.731 Жигмунд Луксембуршки"1396"

COBISS.SR-ID 110387209

DOI број: 10.5937/vig2201032K

Језик рада: Енглески

Примљен: 22. 03. 2022.

Прихваћен: 24. 06. 2022.

Тип рада: Оригинални научни рад

Dr Károly Kranzieritz

Ministry of Defence of Hungary

Budapest, Hungary

E-mail: kranzi0330@gmail.com

THE RETINUE OF THE HUNGARIAN KING AFTER THE BATTLE OF NICOPOLIS – THE DANUBE SECTION OF ESCAPE

ABSTRACT: In the past decades, or even during the last hundred years, many books and articles were published on the Crusade in 1396 and the Battle of Nicopolis. It is no wonder that the Crusade of 1396 still intrigues many people, being one of the emblematic events of the Christian undertakings in the Middle Ages. The topic is huge, so the study presents a slice of the Crusade. The aim of the study is to provide new data and information about the Hungarian King's journey home after the Battle of Nicopolis, including the Danube section, which has not been included in the literature so far.

KEY WORDS: Battle of Nicopolis, Crusade, 1396, escape, Sigismund of Luxembourg, Miklós Garai, János Kanizsai, Stiborici Stibor, Hermann Cillei, Danube

The Crusade of 1396 has already served as the basis for many papers. The chances of the complete reconstruction of the events are slim. This can be justified as a fact. However, the expansion of source bases, the review of known records with new methods and the inclusion of new means offer some hope to shed light on another slice of events, or to refine the existing knowledge. Therefore, the presentation of the next minor episode following the Battle of Nicopolis may also deserve attention.

The aim of the study is to provide new data and information about the Hungarian King's journey home after the Battle of Nicopolis, including the Danube section, which has not been included in the literature so far. The Danube section of the King's escape has not received enough attention in the literature so far.¹ Nevertheless, the present study tries to find answers to the following questions: 1) who accompanied the Hungarian King in the escape after the Battle of Nicopolis and on the ship, 2) who was not with Sigismund on his way around the Balkans, 3) where these persons could have left the retinue of the King?

The study seeks to justify or refute the available literature by involving the primary sources – Joseph Ritter von Aschbach,² Alois Brauner,³ Joseph Delaville Le Roulx,⁴ Ferdinand Šišić,⁵ Wertner Mór,⁶ Aziz Suryal Atiya and Kenneth Meyer Setton, and in contemporary chronicles – Froissart,⁷ Thuróczy,⁸ Długosz⁹ – the presence of the listed persons on the side of the King of Hungary during the escape after the Battle of Nicopolis. It is important to note that persons in the chronicles can only be considered members of the retinue if this is justified by the primary source. This is necessary because none of the authors of the chronicles were present in the Crusade of 1396 and could only reconstruct the events indirectly, from subjective narratives. Moreover, with the exception of Froissart, who was a contemporary of the events, Thuróczy and Długosz wrote their works decades after the incidents.

¹ Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*. (Leiden, Boston: Brill, 2016), 64.; Gábor Ágoston, „Bayezid I. (Thunderbolt)” in: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston and Bruce Masters (New York: Facts On File, 2009) 81–82.; Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1517) Volume I, The Thirteenth and Fourteenth Centuries* (Philadelphia: The American Philosophical Society Independence Square, 1976); Steven Runciman, *A history of the crusades* (Cambridge: University Press, 1954); Aziz Suryal Atiya, *The Crusade of Nicopolis* (London, 1934).

² Joseph Ritter von Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigismunds*. Erster Band (Hamburg: Friedrich Perthes, 1838).

³ Alois Brauner, *Die Schlacht bei Nikopolis 1396* (Breslau: Buchdruckerei Lindner, 1876), 48–49.

⁴ Joseph Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut* (Paris, 1886).

⁵ Ferdinand von Šišić, „Die Schlacht bei Nicopolis (25 September 1396),” *Wiss-Mitt-Bosnien-Hercegovina* 6, (1899).

⁶ Wertner Mór, „A nikápolyi hadjárat 1396-ban,” *Hadtörténelmi Közlemények*, 26, no. 1. (1925).

⁷ Les Chroniques de Sire Jean Froissart. Tome III. (Paris: A. Desrez, Libraire Éditeur, 1835).

⁸ Thuróczy János, *A magyarok krónikája*. Ford. Bellus Ibolya és Kristó Gyula. (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).

⁹ Ioannis Długossi, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Lib. X. (Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe Pwn, 1985).

Above all, however, it is worth briefly summarizing the existing knowledge about Sigismund's escape after the Battle of Nicopolis. During his quick escape, the Hungarian King and several leading men managed to reach the ships anchored on the Danube. From there they sailed in the only safe direction, along the course of the Danube, towards the Black Sea. Sigismund and his entourage returned to the territory of the Kingdom of Hungary on January 4, 1397, touching Constantinople, and through the Aegean and Adriatic Seas.¹⁰ This also shows that the literature on the first stage of the escape on the Danube says little, but mostly nothing about reaching the ships.

Who could have been next to the King of Hungary?

Owing to Joseph Ritter von Aschbach (1838) on the retinue of the Hungarian King after the Battle of Nicopolis, the list of names has been present in the literature since the first half of the 19th century. This was also taken over by Joseph Delaville Le Roulx (1886) in his book, and also appears in the work of Ferdinand Šišić (1899).¹¹ The research independent of the listed historians was also carried out by Alois Brauner (1876). Mór Wertner (1925) has also published a list in his study, but the source of this cannot be fully defined.¹² Aziz Suryal Atiya (1934) did not undertake to review Sigismund's post-battle retinue, he rather collected the already known facts on the issue.¹³

With regard to the existing lists, there are overlaps between them, which is good news. It is a less relieving fact that there are more people in these lists who certainly did not, or only presumably, took part in the Crusade of 1396. Based on the literature, then who could have stayed on the ship next to Sigismund and whose presence can be confirmed?

We are fortunate in having the available primary sources, as the narrations of several diplomas mention the persons who were then with the King (see Table 1). Based on these, the following Hungarian and foreign lords can be identified according to the literature and primary sources, accompanied by Sigismund.

¹⁰ Engel Pál és C. Tóth Norbert, *Itineraria regum et reginarum, 1382–1438* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia és Magyar Országos Levéltár Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport, 2005), 72.

¹¹ Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigismunds*, 107–108.; Delaville Le Roulx, *La France*, 280–281.; Ferdinand von Šišić refers to Delaville's work on the retinue of Sigismund. Šišić, „Die Schlacht bei Nicopolis (25 September 1396),” 315.

¹² Brauner, *Die Schlacht*, 48–49.; Wertner, „A nikápolyi hadjárat 1396-ban,” 247.

¹³ Atiya, *The Crusade*, 212.; Setton, *The Papacy* 356.

Table 1 – Nobles next to King Sigismund

	Name	Next to the Hungarian King			
		Aschbach (1838) ¹⁴	Brauner (1876) ¹⁵	Wertner (1925) ¹⁶	source
1.	Hermann Cillei Count of Cillei	◆		◆	◆ ¹⁷
2.	Detre Bebek Slavonic Ban	◆			
3.	Miklós Garai Croatian Ban	◆	◆	◆	◆ ¹⁸
4.	János Garai Dalmatian-Croatian Ban	◆	◆	◆	◆ ¹⁹
5.	János Hohenzollern, Nuremberg Castellan	◆	◆	◆	◆ ²⁰
6.	István Kanizsai doorman	◆	◆	◆	◆ ²¹
7.	János Kanizsai Archbishop of Esztergom	◆	◆	◆	◆ ²²
8.	Tamás Kulski	◆	◆		
9.	Oswald de Wolkenstein	◆	◆		
10.	János Pásztói national judge	◆			
11.	Grand Master Johannite Philibert de Naillac	◆	◆	◆	
12.	Antal Somkerek			◆	
13.	Stiborici Stibor Transylvanian voivode	◆	◆		◆ ²³

(Source: Own editing)

¹⁴ Aschbach, Geschichte Kaiser Sigismunds, 107–108.

¹⁵ Brauner, Die Schlacht, 48–49.

¹⁶ Wertner, „A nikápolyi hadjárat 1396-ban,” 247.

¹⁷ January 27, 1399 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (National Archives of Hungary, National Archives, Diplomatic Archives) Nr. 34048, Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szerk. Kristó Gyula, (Szeged: Középkorász Műhely, 1992), 240–243. Nr. 167. January 27, 1399. Valentin Langmantel ed., „Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger handschrift,” in *Bibliothek des litterarischen vereins in Stuttgart*. CLXXII, (Tübingen: Gedruckt auf Kosten des Litterarischen Vereins, 1885), 4.

¹⁸ August 1, 1406 Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus. Tomus VII. Studio et opera. Arnoldi Ipolyi et Emerici Nagy et Desiderii Véghely. (Budapestini: Typis Alexandri Kocsi, 1880), 439. Nr. 401; Középkori históriák oklevelekben, 252–267. Nr. 170.

¹⁹ August 1, 1406 Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus, 439. Nr. 401; Középkori históriák oklevelekben, 252–267. Nr. 170.

²⁰ Langmantel, „Hans Schiltbergers,” 4.

²¹ March 4, 1397 Magyar Nemzeti Levéltár Nr. 87647; Középkori históriák oklevelekben, 225–235. Nr. 165.

²² March 4, 1397 Magyar Nemzeti Levéltár Nr. 87647; Középkori históriák oklevelekben, 225–235. Nr. 165.

²³ December 8, 1397. Wenzel Gusztáv, *Stibor vajda. Életrajzi Tanulmány. Értekezések a történettudomány köréből. IV/2* (Budapest: Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés, 1874), 100. Nr. 65; *Zsigmondkori oklevéltár I.* Összeállította: Mályusz Elemér, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 565. Nr. 5102., Középkori históriák oklevelekben, 235–240. Nr. 164; Dlugossi, 211.

To interpret the Table, let us first see who the Hungarian secular dignitaries were that took part in the Crusade and what we can know about their stay after the battle. Among the secular dignitaries, the presence of Palatine Leusták Ilsvai (1392–1397), Stibor Stiborici Transylvanian Voivode (1395–1397), Dalmatian-Croatian Ban Miklós Garai (1394–1402), János Perényi, cup-bearer master (1390–†1396), and István Kanizsai doorman master (1395–1401) can be justified in the Crusade and the Battle of Nicopolis. Out of these dignitaries, Leusák Ilsvai was taken a prisoner of war and died there, while János Perényi was killed in the Battle of Nicopolis.²⁴

The participation of the following four people in the Crusade can only be presumed in the absence of resources: Bebek Detre, Slavonic Ban (1394–1397), István Kórógyi and Miklós Treutel Macho Ban (1394–1397), János Kórógyi, cavalry master (1395–1396), Frank Szécsi treasurer (1394–1396) and György Csetneki, table attendant master (1387–1396). János Pásztói national judge (1395–1397) and Miklós Kanizsai royal chief treasurer (1388–1398) left home to govern the Kingdom of Hungary. In the case of the Hungarian ecclesiastical dignitaries, we only know the whereabouts of Archbishop János Kanizsai of Esztergom (1387–1418) and Bishop István Cikó of Eger (1387–1399). While the Archbishop's banderium was in charge of the campaign, the Bishop remained in the territory of the Kingdom of Hungary. We do not have information on the whereabouts of the Archbishop of Kalocsa, the eleven bishops and the prior of Vrana.²⁵

The fact is that there may have been more ecclesiastical and secular nobles besides Sigismund than we can prove. This is also evidenced by the donation letter from Stibor and Garai. As described in these, Sigismund escaped from the Battle of Nicopolis with some other high priests and barons („*ceteris pancis Prelatis et Baronibus retorsum fecimus*”).²⁶ Referring back to the previous paragraph, the presence of only two of the Hungarian ecclesiastical dignitaries can be proved in the Crusade of 1396: János Kanizsai, who was present there and István Cikó, who remained at home. Thus, besides Kanizsai, at least one ecclesiastical dignitary still had to strengthen the retinue of the Hungarian King during the escape.

In view of the abovementioned data series in Table 1, it is necessary to deal with the following criticisms.

²⁴ Kranzieritz Károly, „A nikápolyi csata magyar résztvevői,” *Hadtörténeti Közlemények* 128, no. 1 (2015): 168, 171–172, 167, 170, 168, 175.

²⁵ Kranzieritz, „A nikápolyi csata magyar résztvevői,” 175–176.

²⁶ December 8, 1397. Wenzel, Stibor vajda, 100. Nr. 65; 1406. augusztus 1. Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus, 439. Nr. 401.

1) Aschbach is inaccurate in his work, when he also lists Detre Bebek and János Pásztói as present.²⁷ The whereabouts of Detre Bebek during the Crusade are unknown due to lack of resources while in the case of János Pásztói it can be clearly proved that he did not take part in the Crusade in 1396.

2) Detre Bebek and Miklós Garai are also mistakenly called palatine by Aschbach and Brauner. Bebek held this position from 1397, while Garai from 1403.

3) Antal Somkereké is on the list of Mór Wertner, who is proved to have taken part in the campaign of 1396 and the Battle of Nicopolis. It is also the fact that at that time he was familiar of Miklós Garai, who was verifiably staying with the Hungarian King during the escape. At the same time, they have no probative value that Somkereké would have been accompanied by Miklós Garai or Zsigmond on his escape.

4) Little is known about the Poles who took part in the Battle of Nicopolis. The Polish chronicler Długosz spoke about his participation in Poland, but he only listed two people who were also mentioned in the literature: Stibor Stiborici and Thomas Kulski.²⁸ Długosz could only get to know the events and the participants by narration. Therefore, the participation of these individuals can only be justified by the involvement of control sources. Stibor's involvement in the 1396 campaign was proven, including the present investigation. In the case of Thomas Kulski, there are currently no sources available to confirm Długosz's claim regarding him.

5) A small detour is needed for Oswald de Wolkenstein. The vast majority of the literature accepts, and assumes, the participation of Oswald de Wolkenstein in the Crusade of 1396, with the exception of one researcher, Alan Thomas Robertshaw, who examined the issue in his doctoral dissertation defended in 1973. Examining Oswald's life and poetry, Robertshaw also raised the possibility of his participation in the Battle of Nicopolis. This is also interesting because, since Beda Weber's work "Oswald von Wolkenstein und Friedrich mit der leeren Tasche" published in 1850, the literature has accepted Oswald's participation in the Crusade as a ready-made fact, without criticism. Thus, he also appeared among the members of the escort next to the Hungarian King fleeing from the battlefield.²⁹

²⁷ Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigismunds*, 107–108; Delaville Le Roulx, *La France*, 281.

²⁸ Długosi, 211.

²⁹ Beda Weber, *Oswald von Wolkenstein und Friedrich mit der leeren Tasche* (Innsbruck: Nabu Press, 1850), 121.

However, Weber's research did not provide direct evidence of Oswald's participation in the Crusade, nor that he belonged to the escort of the Hungarian King at the time. This is one of the reasons why Robertshaw criticized the sources used by Weber and logically deduced the cause of the misunderstanding.

Weber misinterpreted the places, persons and campaigns that appeared in Oswald's poetry and drew bold conclusions from them. These include the erroneous finding that Oswald was a member of the entourage of King Sigismund after the Battle of Nicopolis, while his participation in the Crusade could not be justified by any sources.

However, Robertshaw's results did not spread among scholarly historians, who studied the life and work of Oswald von Wolkenstein. This is also evidenced by the work of Anton Schwöb in 1977 and Viktor Otto in 1996, stating that Oswald was involved in the Battle of Nicopolis.

It is necessary to note here that the case of Oswald de Wolkenstein is not unique in the literature. Similarly, historians accepted the participation of Henry, Count of Derby, in the campaign of 1396, as well as the fact that he was a member of Sigismund's entourage during his post-battle escape. To this day, it has been proven that the English participation is presumed, but no separate English contingent was present in the 1396 Crusade.³⁰

Returning to Table 1, the number of well-known people may seem small, but if we give credit to the French chronicler Froissart it is not. According to him, Sigismund – not counting the Grand Master of Hospitallers Philibert de Naillac – was on the boat heading for the Danube Delta with seven people.³¹ Froissart was not present at the events, so the figure he reported could only be included in his chronicle based on the sayings of survivors and eyewitnesses. Nevertheless, there is a suspicion that the list may be expanded at a later date, mainly based on the description of Shams al-Dīn Ibn al-Jazarī, who took part in the battle on the Ottoman side, saying that fifty people "escaped" on the Danube waiting with the Hungarian ruler.³² Although Ibn al-Jazarī was present at the Battle of Nicopolis, the number he reported has to also be treated with caution, because in the turmoil of the battle it is almost impossible to count the enemy soldiers. Therefore, it can rightly be

³⁰ Bárány Attila, „Angol lovagok a nikápolyi csatában,” *Hadtörténeti Közlemények* 118, no. 3 (2015): 4.

³¹ Froissart, 445–446.

³² İlker Evrim Binbaş, „A Damascene Eyewitness to the Battle of Nicopolis: Shams al-Dīn Ibn al-Jazarī (d. 833/1429),” in *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453. Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks*. Ed. Nikolaos G. Chrissis and Mike Carr. (Farnham: Ashgate Publishing, 2014), 169.

assumed that in addition to those listed in Table 1, other persons – nonaristocratic ones, family members, servants, who are not mentioned in the diplomas, also fled on the ship. Such is the case with Detre Bebek, who appeared several times and whose whereabouts was unknown at the time of the campaign. That is why it is difficult to say exactly who of the two historians may be right, if it is possible to seek truth on this issue at all. However, I think it is conceivable that Ibn al-Jazarī tried to take into account the lords among the refugees, while Froissart was merely trying to take into account the lords around the King that he might have known.

Based on the abovementioned, the presence of the following aristocratic persons from the battlefield of Nicopolis, accompanied by King Sigismund, is certain: Hermann Cillei, Philibert de Naillac, János Hohenzollern, Miklós Garai, János Garai, János Kanizsai, István Kanizsai, Stibor Stiborici. However, the presence of the following persons can only be assumed in the absence of the primary sources: Detre Bebek, János Kulski, Antal Somkerekci.

Who stayed with the Hungarian King?

From the available sources, it can be clearly proved that in Sigismund's retinue, a personal change took place while sailing on the Danube, before reaching the Black Sea. This is the well-known fact in the literature. Following the loss of the battle, Sigismund was relieved of some members of his entourage for defense and political matters affecting the Kingdom.

According to Aschbach and thus Delaville, Sigismund's retinue was left by Detre Bebek, János Pásztói and János Garai. This is interesting because none of the sources listed by Aschbach prove that Detre Bebek and János Pásztói were a part of this "delegation".³³ Atiya also mentions only the repatriation of John Garai although he used the same sources as Aschbach.³⁴ As described in Aschbach, there are still two fundamental problems explained above: 1) János Pásztói was proven not to have taken part in the Crusade, so he could not have accompanied Sigismund. 2) The presence of Detre Bebek cannot be confirmed or denied in the absence of sources.

Then, who could have stayed and who had left the escort of the Hungarian King before reaching the Black Sea?

³³ Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigismunds*, 107–108.

³⁴ Atiya, *The Crusade*, 231.

Table 2 – *Changes in the accompaniment of the Hungarian King*

No.	Név	Stayed with Sigismund?	
		Yes	No
1.	Hermann Cillei Count of Cillei ³⁵	●	
2.	Miklós Garai Croatian Ban ³⁶	●	
3.	János Garai ³⁷		●
4.	János Hohenzollern, Nuremberg Castellan ³⁸	●	
5.	István Kanizsai doorman ³⁹	●	
6.	János Kanizsai Archbishop of Esztergom ⁴⁰	●	
7.	Grand Master of Hospitallers Philibert de Naillac	●	
8.	Stiborici Stibor Transylvanian voivode ⁴¹		●

(Source: own edition)

It can be seen from Table 2 that the King's escort was verifiably left by Stibor Stiborici and János Garai. According to sources, they were not alone, but they left together with other barons ("cum nonnullis alis Baronibus nostris") they set out for the Kingdom of Hungary via Wallachia. Could it be a legitimate question whether the plural "barons" meant only two of them, or more? According to the Hungarian law, the rank of baron could only be held by a person who held or is holding a secular or ecclesiastical dignity. Thus, at that time, only Stibor had the rank of baron among those who left the retinue and could be justified by sources. Thus, mentioning the barons in plural has already raised suspicions and another question: in addition to those listed in the Table, who else could have been on the ship that had the rank of baron?

There are two solutions to the mystery: 1) the writer who drafted the Garai donation letter was inattentive and/or washed away by his brother, who already held the rank of baron at the time of the Battle of Nicopolis.

³⁵ January 27, 1399. Magyar Nemzeti Levéltár Nr. 34048, Középkori históriák oklevelekben, 240–243. Nr. 167.

³⁶ August 1, 1406. Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus, 439. Nr. 401., Középkori históriák oklevelekben, 252–267. Nr. 170.

³⁷ August 1, 1406. Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus, 439. Nr. 401., Középkori históriák oklevelekben, 252–267. Nr. 170.

³⁸ Langmantel, „Hans Schiltbergers,” 4.

³⁹ March 4, 1397. Magyar Nemzeti Levéltár Nr. 87647, Középkori históriák oklevelekben, 225–235. Nr. 165.

⁴⁰ March 4, 1397. Magyar Nemzeti Levéltár Nr. 87647, Középkori históriák oklevelekben, 225–235. Nr. 165.

⁴¹ December 8, 1397. Wenzel, Stibor vajda, 100. Nr. 65., Zsigmondkori oklevéltár, 565. Nr. 5102. sz., Középkori históriák oklevelekben, 235–240. Nr. 164. Daniela Dvořáková, *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond* Pozsony: Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., 2009), 69.

Thus, the plural actually means János Garai and Stibor Stiboric. 2) There was also a person(s) with the rank of baron in the royal escort who could not be verified by sources. This is as much probable as it is not, for it has already been said above that the whereabouts of several secular and ecclesiastical dignitaries was unknown during the Crusade and the Battle of Nicopolis, so they may have been accompanied by Sigismund during the studied period.

The King did not get rid of Stibor Stiborici and János Garai without reason. Their repatriation through Wallachia had a significant purpose, which is well-known in the case of Stibor. Sigismund rightly assumed that the southern borders of the Kingdom could be hit by a smaller or larger hostile Ottoman attack as a result of the battle of Nicopolis.⁴² Stibor had to preserve the tranquility of the Transylvanian territories, as the internal political events in Wallachia took an unfavorable turn again after the victory of Sultan Bajazid in Nicopolis after 1395. The Ottoman-friendly political forces were strengthened again. This threatened the southern Transylvanian territories of the Kingdom of Hungary to be once again marred by raids and the Ottoman presence in Wallachia be permanently strengthened. The Transylvanian voivode Stibor played a significant role in successfully arranging this danger in the Hungarian royal interest, sometime between the second half of 1396 and the beginning of 1397.⁴³

In the case of János Garai, we have no information, but it is rightly probable that a similar defense and governmental purpose affecting the Kingdom might have been the reason for his departure as in the case of Stibor.

Where could they go home from?

The available source material does not detail the circumstances of the return of Stibor Stiboric and János Garai. Just where they left the royal entourage? The answer is given by the royal donation letter issued to Stibor Stiborici on 8 December 1397 and to Miklós Garai and his brother János on 1 August 1406.⁴⁴ Let's examine the relevant sections of the charters:

⁴² Szakály Ferenc, „A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526),” in *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.), 21., Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Sarajevo: Srpska književna zadruga, 1964), 67.

⁴³ See more about the Wallachia-Hungarian relationship: Kranzieritz Károly, „Havasalföld szerepe az 1396-os kereszties hadjárat előkészítésében és végrehajtásában,” *Hadtörténelmi Közlemények* 129, no. 1 (2016); Dvořáková, *A lovag és király*, 69.

⁴⁴ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. XV* ed. Eudoxiu Hurmuzaki și Nicolae Iorga (București, 1911), 1825. and *Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile între Țările Române, Vol. I* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977), 163.

1) The donation letter of Miklós Garai and his brother János:

*„Johannem filium condam Nicolai palatini cum nonnullis alis Baronibus nostris pro custodia et conseruacione regni nostri de loco ubi tetis et aqua Danuby fluctibus maris in proximo”*⁴⁵

[János, the son of the late palatine Miklós, was sent back to our country with several barons in order to protect and preserve our country, from the place where the waters of the tetis and the Danube unite]

2) Stiborici Stibor's donation letter:

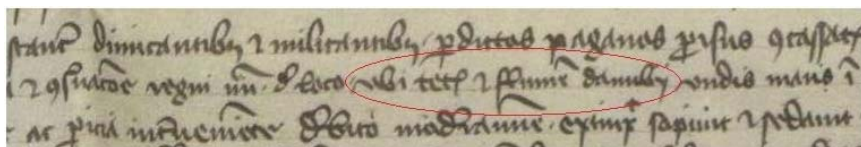

Figure 1 – The relevant detail of Stibor Stibor's donation letter

(Source: Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Nr. 8283)

*„prefatum dominum Styborium cum nonnullis alis Baronibus nostris in nostra absencia pro custodia et conseruacione regni nostri de loco ubi tetis et flumen Danubij undis maris in proximo couiungitur et intrat”*⁴⁶

[Stibor's voivodeship for the protection and preservation of our country together with several barons from the place where tetis of the river Danube merges with the foam of the sea nearby and enters it]

According to the charters, Stibor and Garai left the escort of the Hungarian King at one of the tributaries of the Danube called “Tetis” and headed for the Kingdom of Hungary via Wallachia. The description could be considered accurate if the “Tetis” river in question could be found on maps today, but this is not the case. Thus, the question rightly arises about the location of the river, or whether it existed at all.

With regard to the river, we start from the basic thesis that it existed and cannot be clearly identified simply due to name distortion. However, the question remains where to place it on the map? To substantiate the assumption and answer the question, the data from the available cartographic sources have to be reviewed. It is necessary to note that in the case of the listed maps, the convenience provided by the usual modern cartographic requirements (the so-called scale, uniform signal system, contour lines, etc.) have to be waived.

⁴⁵ August 1, 1406. Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus, 439. Nr. 401., Középkori históriák oklevelekben, 252–267. Nr. 170.

⁴⁶ December 8, 1397. Wenzel, Stibor vajda, 100. Nr. 65., Középkori históriák oklevelekben, 235–240. Nr. 164.

The purpose of the reference map source material is to identify and geographically delimit the mentioned river. In the case of the latter, this is only roughly possible due to the lack of uniform editing.

The earliest of the seven maps listed was made in 1606 (Map 1), on which a river called the Teltz river (*Telfch flu.*) can be clearly seen between the Olt (*Aluata flu.*) and Ialomița (*Launiza flu.*) rivers.

Map 1 – The southern area of Wallachia in 1606 (detail)

(Source: Map of Romania from Abraham Ortelius. Theatrum orbis terrarum. London, 1606)⁴⁷

The second earliest one was made in 1620 (Map 2), on which the rivers Olt, Dâmbovița and Ialomița that are still known today can be clearly seen with the difference between the latter two a river called Teltz (*Teltz flu.*) which is also marked on the map. In contrast to the listed rivers in Wallachia before and now, hardly anything is known about this river. The similarity of the noun form suggests that the searched "Tetis" is a distorted version of the name "Teltz".

⁴⁷

https://luna.folger.edu/luna/servlet/detail/FOLGERCM1~6~6~791216~150445:Theatrum-orbis-terrarum-Abrahami-Or?cic=FOLGERCM1%7E6%7E6&sort=call_number%2Cauthor%2Ccd_title%2Cimprint
(Access: 11.08.2022)

Map 2 – The southern area of Wallachia in 1620 (detail)

(Source: Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum B III a Nr. 156)

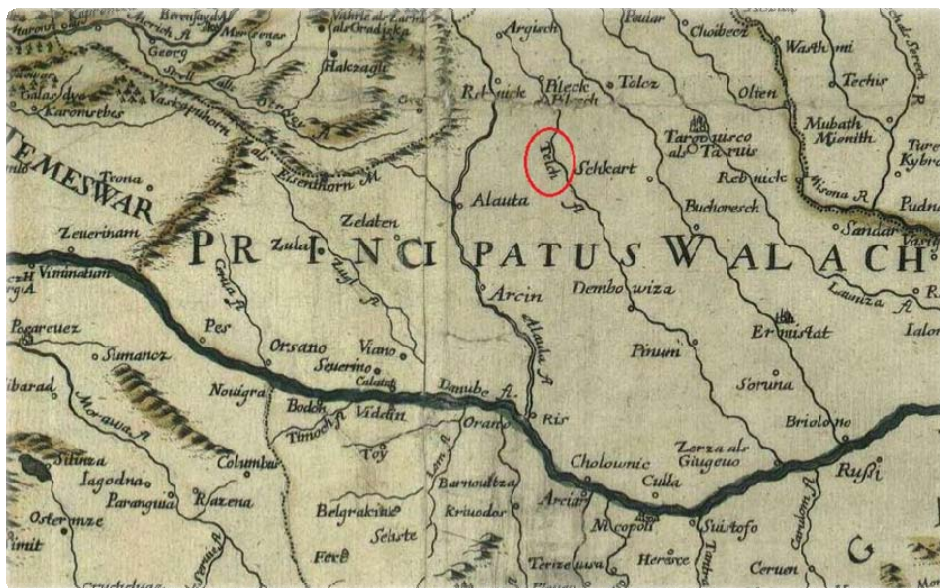
The river Teltz flows into the Danube at certain settlement in Briolono. An important factor for the analysis will be the municipality of Zorzo, which, according to the map, was located at the confluence of the Danube and Dâmbovița rivers. The data of Map 2 are also confirmed by the map edited in 1635 (Map 3).

Map 3 – The southern area of Wallachia in 1635 (detail)

(Source: Willem Blaeu: Novus Atlas das ist Abbildung und Beschreibung von allen Ländern des Erdscheits Amsterdam, 1635.)

The first deviation from the 1620 and 1635 maps is shown in the 4th map made in 1686. Here the river called *Teltch fl.* denotes the upper reaches of the river Dâmbovița as not referring to the river to the west, which flows into the Danube at Briolono. To the east of this, the map clearly marks the meanders of the river Ialomița. Another interesting fact is that the map marks the settlement "Buchoresch" on the left bank of the unnamed river, which is the capital of present-day Romania, Bucharest that is known to be located along the Dâmbovița River.

Map 4 – The southern area of Wallachia in 1686 (detail)

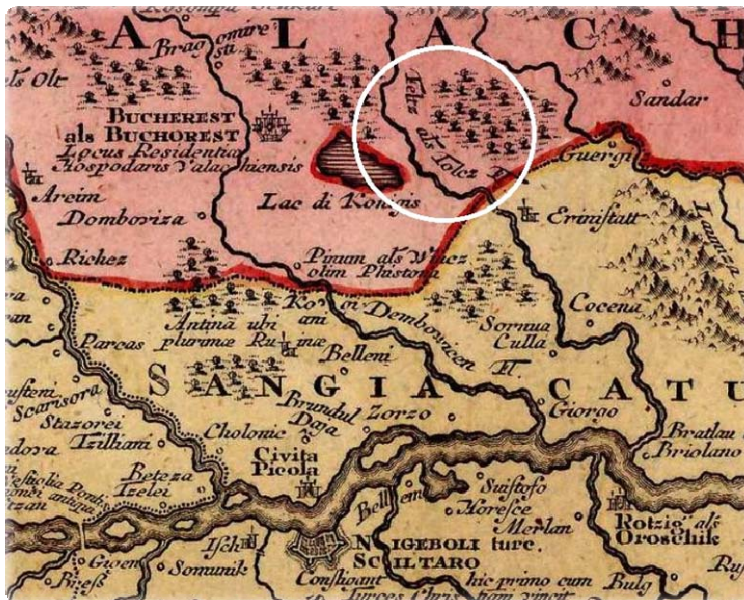
(Source: Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 16 - Nr. 593)

The available 5th map, which was put on paper in 1720, again marks the river Teltz (*Feltz fl.*) east to the river Dâmbovița (*Dembovicen fl.*), with Briolono at its estuary. Still, the information on the map can only be considered partially authentic, as the Olt River is missing from the map, which due to its extent could not escape the attention of the creator(s) if only the names were not mixed, which also raises the question of authenticity. Apart from further cartographic analysis of the map and focusing on the question of the study, it can be stated that Map 5 is important because it 1) names the sought Teltz River and 2) shows its presumed location east of the Dâmbovița River.

Map 5 – The southern area of Wallachia in 1720 (detail)
(Source: Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum B III a Nr. 157)

On the penultimate 6th map, which shows conditions between 1737 and 1738, the same order is noticed as on Maps 2 and 3: the rivers Olt, Dâmbovița, Teltz (*Feltz als Tolcz*) and Ialomița. The town of Briolano is also located at the confluence of the Teltz and the Danube, but the town of Zorzo is already much west of the river Dâmbovița, and is replaced by the town called Giorgio. In the case of the map, it is important to note that Bucharest is already correctly marked next to the river Dâmbovița.

Map 6 – The southern part of Wallachia in 1737–1738 (detail)
(Source: Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 68 - X - Nr. 74)

The last 7th map, which records the situation of 1771, also shows the order of the rivers: Olt, Dâmbovița, Teltz (*Feltz fl.*) and Ialomița. The municipalities of Brielano, Zorzo and Giorgo are also listed and shown on Map 5. In addition to the major rivers, the Map indicates other smaller rivers, trying to show the size of the given river. This hydrographic difference shows that the river Teltz (*Feltz fl.*) is smaller than the rivers Olt, Dâmbovița and Ialomița. In addition, the Map shows that the area was divided by several Teltz-sized rivers.

Map 7 – The southern area of Wallachia in 1771 (detail)

(Source: Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum B II a Nr. 136)

Summary

Regarding the Danube section of the Hungarian King's return journey after the Battle of Nicopolis, the research has yielded the following results:

1) Eight aristocratic people who left the battlefield of Nicopolis on the side of the Hungarian King and boarded a ship are confirmed by resources.

2) We have succeeded in identifying the persons who were allegedly accompanied by Sigismund by the literature only based on assumptions due to erroneous or incomplete data.

3) We have received an answer as to who accompanied Sigismund during his trip around the Balkans, including Constantinople.

In the case of points 1) and 3), the possibility has to be maintained that there may have been other lords accompanied by Sigismund, whose presence there is not reported by sources.

4) In the case of Stibor and János Garai, the location where the royal escort was left is known, but the identification of the named "*Tetis*" river

did not brought a decisive result, as only the following conclusions could be drawn from the seven maps listed.

1) The river "*Tetis*" in the charters is presumably identifiable with the river "*Teltz*".

2) The sought river can be assumed to be somewhere along the left bank of the Danube between the rivers Dâmbovița and Ialomița.

3) It is possible that due to natural erosion the sought river was recharged, swamped, etc., or disappeared due to the Romanian river regulations of the 20th century.

There are many more questions to be investigated in relation to the Crusade of 1396.

SOURCES AND LITERATURE

Issued resources

Codex Diplomaticus Patrius Hungaricus. Tomus VII. Studio et opera. Arnoldi Ipolyi et Emerici Nagy et Desiderii Végheley. Budapestini: Typis Alexandri Kocsi, 1880.

Delaville Le Roulx, Joseph. *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut*. Paris, 1886.

Długossi, Ioannis. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Lib. X. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe Pwn, 1985.

Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. XV. ed. Eudoxiu Hurmuzaki și Nicolae Iorga. București, 1911.

Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile între Țările Române, Vol. I. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977.

„Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger handschrift,” edited by Valentin Langmantel in *Bibliothek des litterarischen vereins in Stuttgart*. 2–5. CLXXII, Tübingen: Gedruckt auf Kosten des Litterarischen Vereins, 1885.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Ministry of Defence Military History Institute and Museum)

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomataikai Levéltár (National Archives of Hungary, National Archives, Diplomatic Archives)

Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szerk. Kristó, Gyula. Szeged: Középkorász Műhely, 1992.

Les Chroniques de Sire Jean Froissart. Tome III. Paris: A. Desrez, Libraire Éditeur, 1835.

Thuróczy, János. *A magyarok krónikája*. Ford. Bellus Ibolya és Kristó Gyula. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

Wenzel, Gusztáv. *Stibor vajda. Életrajzi Tanulmány. Értekezések a történettudomány köréből. IV/2*. Budapest: Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés, 1874.

Zsigmondkori oklevéltár I. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.

Monographs

Brauner, Alois. *Die Schlacht bei Nikopolis 1396*. Breslau: Buchdruckerei Lindner, 1876.

Aschbach, Joseph Ritter von. *Geschichte Kaiser Sigismunds*. Erster Band Hamburg: Friedrich Perthes, 1838.

Atiya, Aziz Suryal. *The Crusade of Nicopolis*. London, 1934.

Ágoston, Gábor. „Bayezid I. (Thunderbolt)” in: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. edited by Gábor Ágoston and Bruce Masters, 81–82. New York: Facts On File, 2009.

Bárány, Attila. „Angol lovagok a nikápolyi csatában,” *Hadtörténeti Közlemények* 118, no. 3 (2015): 517–566.

Binbaş, İlker Evrim Binbaş. „A Damascene Eyewitness to the Battle of Nicopolis: Shams al-Dīn Ibn al-Jazarī (d. 833/1429),” in *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453. Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks*. Edited by. Nikolaos G. Chrissis and Mike Carr. Farnham: Ashgate Publishing, 2014.

Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Sarajevo: Srpska knjizevna zadruha, 1964.

Dvořáková, Daniela. *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond*. Pozsony: Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft, 2009.

Engel, Pál and C. Tóth, Norbert. *Itineraria regum et reginarum, 1382–1438*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia és Magyar Országos Levéltár Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport, 2005.

Kranzieritz, Károly. „A nikápolyi csata magyar résztvevői,” *Hadtörténeti Közlemények* 128, no. 1 (2015): 162–183.

Kranzieritz, Károly. „Havasalföld szerepe az 1396-os keresztes hadjárat előkészítésében és végrehajtásában.” *Hadtörténelmi Közlemények* 129, no. 1 (2016): 3–24.

Pálosfalvi, Tamás. *From Nicopolis to Mohács. A History of ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*. Leiden, Boston: Brill, 2016.

Runciman, Steven. *A history of the crusades*. Cambridge : University Press, 1954.

Setton, Kenneth Meyer. *The Papacy and the Levant (1204–1571) Volume I, The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Philadelphia: The American Philosophical society Independence Square, 1976.

Šišić, Ferdinand von. „Die Schlacht bei Nicopolis (25. September 1396),” *Wiss-Mitt-Bosnien-Hercegovina* 6, (1899): 291–327.

Szakály, Ferenc. „A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526),” in *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

Weber, Beda. *Oswald von Wolkenstein und Friedrich mit der leeren Tasche*. Innsbruck: Nabu Press, 1850.

Wertner, Mór. „A nikápolyi hadjárat 1396-ban,” *Hadtörténelmi Közlemények*, 26, no.1 (1925): 213–253.

Др Карољ Кранциериц
Министарство одбране Мађарске
Будимпешта, Мађарска
E-mail: kranzi0330@gmail.com

ПРАТЊА МАЂАРСКОГ КРАЉА НАКОН БИТКЕ КОД НИКОПОЉА – ДУНАВСКА СЕКЦИЈА ПУТА

(Резиме)

У последњих стотину година објављене су многе књиге и чланци о крсташком походу 1396. године и о бици код Никопоља. Ипак не треба да чуди што крсташки рат 1396. године још увек изазива интересовање многих, будући да је реч о једном од најзначајнијих хришћанских похода у средњем веку.

Како је тема изузетно широка ова студија обрађује тек део поменутог крсташког рата. Циљ рада је да представи нове чињенице и информације о повратку мађарског краља након битке код Никопоља, које се односе на Дунавску секцију пута, која до данашњег дана није била обрађивана у литератури.

У студији смо дошли до открића да је у изворима потврђено да је осмор по племића који су се борили на страни угарског краља, напустило бојно поље код Никопоља и укрцало се са њим на лађу. Успели смо да идентификујемо особе које су пратиле краља Жигмунда а у досадашњој литератури, због погрешних или непотпуних података, навођене на основу претпоставки. Успели смо да одгонетнемо и ко је чинио пратњу краља Жигмунда приликом његовог путовања по Балкану, укључујући и посету Цариграду.

У случају Стибора и Јаноша Гараија позната је од раније локација где је остављена краљевска пратња, али идентификација реке „Тетис“ није дефинитивно урађена. На основу седам коришћених мапа може се закључити да је река која се помиње у повељама вероватно река „Телтз“. Може се претпоставити да се поменута река може лоцирати негде дуж леве обале Дунава, између реке Дамбровица (Dâmbovița) и Јаломица (Ialomița). Могуће је да је услед природне ерозије та неидентификована река усахла, постала мочвара или томе слично, или је исушена у време иригационих радова у Румунији у 20. веку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Битка код Никопоља, Крсташки рат, 1396, повратак, Жигмунд Луксембуршки, Никола Горјански, Јанош Кањижај, Стибор Стриборић, Херман Цељски, Дунав

УДК: 355.48(436-89:560)"1664"
COBISS.SR-ID 110397705
DOI број: 10.5937/vig2201051P

Језик рада: Енглески
Примљен: 04. 03. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Dr. Vladimir Prebilič, Associate professor
Faculty of Social Sciences
Ljubljana, Republic of Slovenia
E-mail: vladimir.prebiloc@fdv.uni-lj.si

Lara Iva Dreu, M. A.
Faculty of Social Sciences
Ljubljana, Republic of Slovenia
E-mail: dreu.lara@gmail.com

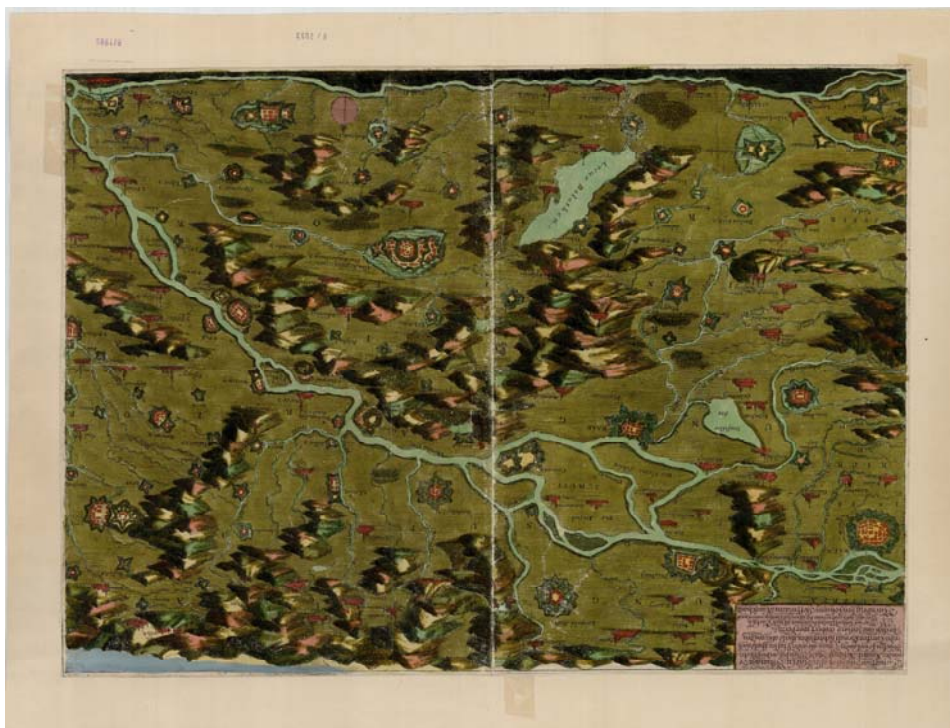
THE BATTLE OF ST. GOTTHARD – MOGERSDORF/MODINCI, 1 AUGUST 1664

ABSTRACT: The 17th century was one of the most turbulent centuries in the history of Europe. Both its beginning and its end were marked by wars with the Ottoman Empire, the first half by a 30-year religious war, and the second half by a mini-ice age, in addition to the final turnaround in the Austrian-Turkish wars. Given all of this, the Austrian-Turkish war between 1663 and 1664 seems to be only a minor episode. Nevertheless, this war was considered an important turning point in European history. It coincided with the time when the surface area of the Ottoman Empire in Europe was at its largest and signaled the end of the Ottoman power and domination in South-Eastern Europe. The battle of Saint Gotthard did not change the course of European history; however, it did expose some of the weaknesses of the Austrian Imperial Army on the one hand and the failings of the Turkish Army on the other. It can be argued that the experience of this battle convinced the Austrian emperor that victory in the Austrian-Turkish war was possible. At the same time, this was an essential motivational aspect for Hungary in the coming fighting with the Turks. During this period, Hungary was still mainly under the occupation of the Ottoman Empire. The above-mentioned was followed by the slow, but persistent decline of the Ottoman rule in the Western Balkans.

KEY WORDS: *Austrian Empire, Ottoman Empire, Battle of Saint Gotthard*

Introduction

The battle, which took place on August 1, 1664, in the village of Modinci (SL) or Mogersdorf (GER) in present-day Austria, is known in European history as the Battle of St. Gotthard/Modinci in today Hungary. In the 17th century, Modinci/Mogersdorf was a small village in Burgenland, so the actors of the battle then and later historians deemed the real battlefield a much larger and more critical place – St. Gotthard/Monošter.

Picture 1 – *Map of Turkish and Austrian fortresses between Vienna and Osijek in 17th century*¹

The main scene of the Austrian-Turkish wars was Hungary, which was mostly occupied by the Turks in the 16th century. The Austrians controlled only the Upper Hungary at that time (present-day Slovakia)

¹ Military History Institute and Museum, Budapest, Museum Archives, Karte der Türkischen und Österreichischen Festungen zwischen Wien und Osijek, 17. Jahrhundert, B IX za 482-7.

and the narrow strip of Western Hungary (present-day Austrian Burgenland). In the 17th century, Hungary was one of the most fortified areas in Europe, although it is still widely believed that it was a large, vast and empty country. Many fortresses in Hungary resulted from the construction of a defensive line that the Habsburgs began to erect in the Danube Region after the Turkish siege of Buda in 1541. Although the construction work on new and old fortresses was carried out mainly by the Italian masters in the so-called Italian style, only the fortresses Raab (taken over by the Turks in 1594 and 1682) and Neuhausel (taken over by the Turks in 1663) were brand new modern star forts.² The Turkish march was intended to restore the Turkish rule in Hungary and Transylvania. The result of the war in 1663 was very unfavorable for the Austrians. They lost the significant fortress Neuhausel practically at the gates of Vienna and several minor fortifications and some territory in the Upper Hungary. On the other hand, they managed to keep the majority of the Imperial Army intact despite the extremely unfavorable number ratio.

Despite negotiations, both the Austrians and the Turks were preparing for new military confrontation in 1664. By March 1664, the Turks had succeeded in casting new cannons in Belgrade and preparing all the necessary military equipment for the spring march. In 1664, the Grand Vizier counted on an army of about 100,000 soldiers including 10,000 Janissaries and about 12,000 Spahis – cavalymen, about 15,000 light cavalymen from the provinces and about 15,000 Tatars. The Turkish Army thus counted about 60,000 soldiers in combat units and approximately 40,000 more companions.³

The Austrians did not stand still either and officially levied nearly 200,000 men. However, this was only a number on paper, as they could only send around 28,000 troops to fight the Turkish Army. They indeed had at their disposal at least 50,000 more soldiers, but they consisted of fortress crews throughout Hungary and Austria and were primarily unsuitable for battlefield combat, and about 80,000 Croatian and Hungarian soldiers, who also did not present a serious opponent to the Turkish soldiers.

² Gábor Ágoston, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry" In: *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, editors Virginia H. Aksan and Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 61-75.

³ Markits Köhbach, "Die diplomatische beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)", In: *The Journal of Ottoman Studies IV*, editors Halil Inalcik, Nejat Goyunc, Heath W. Lowry (Istanbul: Enderun Kitabevi, 1984), 237-260.

Imperial (Habsburg) regiments (the names of the regiments are according to their owners)

Infantry		Cavalry	
Souche	1,500	Montecucoli	800
Baden	1,500	Sporck	800
Strozzi	1,800	Heister	700
Lacron	2,000	Holstein	800
Spick	2,000	Garnier	1,000
Monteverges	2,000	Knie	600
Gonzaga	2,000	Schneidau	800
Demeurs	2,000	Rappach	900
Coop	1,200	Caprara	900
Wallis	2,000	Zeyse	900
Kayserstain	1,800	Walter	600
Spaar	1,500	Picolomini	1,000
Pio	1,500	Schmid	1,000
Porzia	1,800		
Nassau	2,000	Croats	
Montfort	2,000	Gouscheniss	600
Spankau	2,000		
Schönkirche	2,000	Dragoons	
Fuchs	2,000	Pascheve	900
Gegman	2,000	Jacque	800
Kilmanseck	2,000	Görzke	800
Total Infantry	41,600	Cavalry	13,900

The National Army of the Roman-German Empire – the State Army

Infantry		Cavalry	
Lower Rhineland	450		90
Burgundy	1,662		360
Frankish	1,731		524
Bavaria	1,914		547
Swabia	3,000		500
Upper Rhineland	1,200		300
Westphalia	2,000		450
Upper Saxony	3,200		750
Lower Saxony	1,834		516
Total	16,991		4,037

The Army of the Rhine Alliance

Infantry		Cavalry
France	4,000	2000
Bavaria	1,200	200
Pfalski	0	120
Mainz	1,000	200
Trier	1,000	200
Cologne	1,000	200
Münster	1,200	200
Bremen and Pomeranian	800	200
Starssburg	150	
Würtebnerg	500	
Hessn – Kassel and Darmstadt ...	800	
Pfalz – Neuburg	1,000	
<u>Braunschweig – Luneburg</u>	<u>1,200</u>	<u>200</u>
Total	13,850	3,520

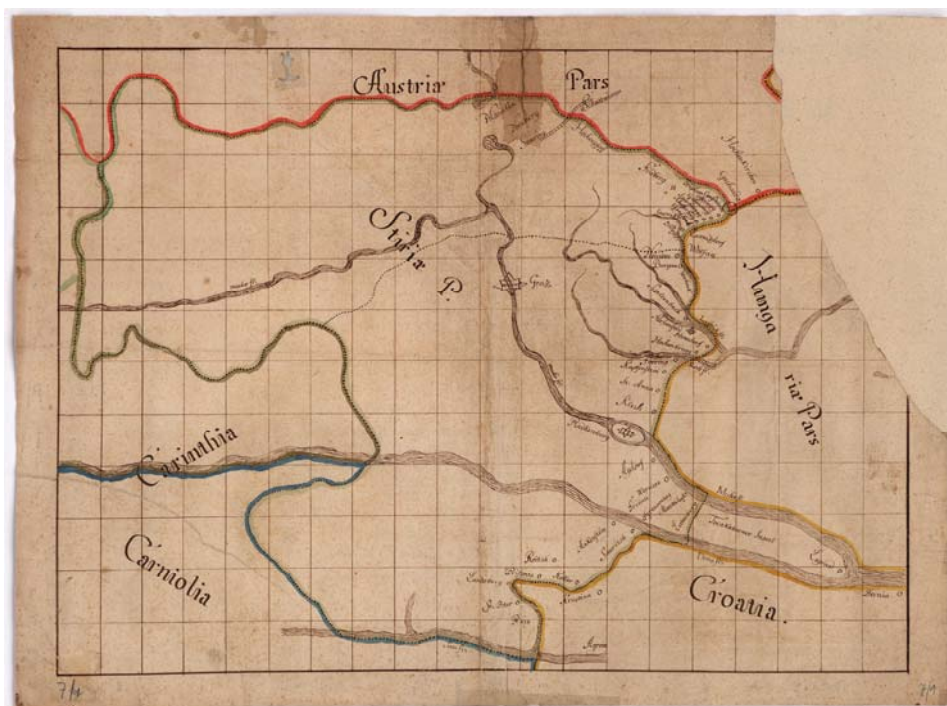
If all of the listed units had been in their perfect strength, the Allied Army would have had 72,741 foot soldiers and 21,475 cavalrymen at its disposal. Around 6,000 French soldiers had to be added to this. However, no regiment at the time reached these numbers even remotely. The regiments of the Rhine Alliance, which participated in the winter march that claimed many casualties and more wounded and sick soldiers, primarily due to low temperatures, which did not rise above zero for a single day, were notably weakened. Thus, the Allied Army had only about 28,000 men at its disposal (cavalry and infantry combined).⁴

The Battle of Mogersdorf

After the fall of Novi Zrin in July 1664, the nervousness in the Allied Army camp escalated, as none of the generals knew about the secret negotiations to end the war. Consequently, they were all more concerned about where the Turkish Army, which, despite the German reinforcements, was still overwhelmingly outnumbered, would be headed. The fear that the

⁴ Gábor Ágoston, "The Impact of the Habsburg-Ottoman Wars: A Reassessment", In: Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664, editors Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer (Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016), 89-101.

Turks would invade Styria after the fall of Novi Zrin was justified as the area between the Mur and Raba Rivers in the north was easily passable, and only Radgona stood on the way to Graz. Radgona, however, despite its modern fortification, could not have defied the Turkish Army for long. In addition, even the Mur River, especially upstream towards Radgona, did not constitute a serious obstacle. Therefore, the Allied commanders decided to concentrate their Army in Prekmurje and Goričko, where the Turkish Army would have had to pass if they wanted to invade Styria.⁵

Picture 2 – Styrian – Hungarian border in 17th century⁶

Meanwhile, the secret negotiations between the emperor's envoys and the Grand Vizier ended. They finally reached an agreement – a compromise on the tribute that the emperor was supposed to pay to the sultan. It was agreed that the rulers would exchange gifts: the emperor was to give the sultan a gift in the amount that the Turks requested. Therefore, the Grand

⁵ Gwynne Jones, "The Turning Point On The Danube, Part I – V, 1664", <http://nswcdespatch.blogspot.com/> (accessed April 2022).

⁶ Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLa), Österreichische - Ungarische Grenze 17. Jahrhundert, Plänesammlung Stmk. M.1, Nr. 25.

Vizier did not send the Tatars into the interior of Styria, and the Turks no longer made a serious effort to find a way across the River Rába.⁷ At the very time when the negotiations were in the final stage, Ahmed Pasha decided to speed things up. Therefore, on August 1, 1664, he ordered Mehmed Pasha and Kaplan Pasha to start building a bridge over the River Rába on a Muslim holy Friday. In doing so, he indicated that if the negotiations were not concluded, he would invade the Habsburg hereditary lands with the Army and loot them. Therefore, the Janissaries, entrenched on the south bank of the river during the night, crossed it around six in the morning to build a bridgehead on the other bank and enable the construction. A few Janissaries crossed the river on camels, and the others sitting behind the Spahis on horses. They quickly chased away the two hundred-headed guards of the State Army, which retreated to the village of Mogersdorf. The Janissaries then dug a trench on the left bank of the river and fortified themselves there. At the same time, the Turkish cavalry had already reached the State Army camp, triggering a general alarm in the Allied Army at seven o'clock and consequently chaos.⁸

After the alarm, Field Marshal Spaar sent his adjutant General Lautterburg to General Hohenlohe with the message to send reinforcements as soon as possible. He rode off to the river himself, but barely did get to the fence, which was just a shot away from the State Army camp, when he saw the soldiers guarding the river fleeing in panic. In the confusion and crowd that had arisen, he barely escaped the incoming Turkish cavalry. Meanwhile, there was complete confusion in the camp of the State Army: the officers were calling the servants and looking for pieces of equipment and weapons, the musketeers were shouting and demanding gunpowder, which was scarce; some were demanding bullets, others ignition coils and all of this was drowned out by drums and trumpets announcing the alarm. The Generals Fugger, Puecher and Count Baden Durlach could finally issue an order and lead the infantry regiments with the musketeers from the camp towards the Turks by the river around 10 o'clock. The regiments marched to the fence that separated them from the plain by the river. The battle line shattered there because the passageway was too narrow to hold.

⁷ Hakan Karagöz, "Der Habsburgisch-Osmanische Krieg von 1663/64 und der Friede von Eisenburg/Vasvár aus osmanischer Sicht", In: Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664, uredniki Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer (Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016), 121-135.

⁸ Erich Prokosch, *prim.*, Krieg und Sieg in Ungarn – Die Ungarnfeldzüge des Grosswesirs Körprülüade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den "Kleinodien der Historien", seines Sigelbewahrers Hasan Aga (Osmanische Geschichtschreiber), (Graz: Verlag Styria, 1976), 210-216.

Meanwhile, the cavalymen also managed to depart from the camp toward the Turks.⁹ Three hours after the Turks had crossed the river, the German infantry regiments and cavalry troops were approaching the Turks through woods and bushes. When the latter, who were still on the other side of the river, noticed that the German regiments were approaching the Janissaries erecting an emergency bridge over the river, they crossed the river without being given a command to help their comrades on the other side. The river was crossed by about 5,000 men and some commanders and officers, including Ismail Pasha, Janissary Agha, Kaplan Pasha and Georgian Mehmed Pasha. Interestingly, all these soldiers and commanders crossed the river without the order of the Grand Vizier because the messengers in the Turkish camp did not even give the signal of alarm or call for a battle.¹⁰

In the camp of the State Army, there were nine regiments, namely: regiment Fugger (Commander Count Fugger), the Frankish regiment (Colonel Pleytner), the Bavarian regiment (General Sentry Pucher), the Upper Saxony regiment (Count Sulms), the Upper Saxony regiment (Colonel Weydenbach), the Lower Saxony regiment (Colonel Endten), the Swabian regiment (Prince Birckenfeld), the Upper Rhine regiment (Count Nassau) and Westphalian regiment (Colonel Wierich). The commander of the State Army, Field Marshal Count Badenski, sent five infantry regiments (regiment Fugger, Frankish regiment, Lower Saxony, Westphalian and Bavarian regiment) and a part of the cavalry toward the Turks along the river. The regiments did not advance in a clustered line, but came individually through the forest and onto the plain along the river. At 10 a.m., the Imperial Schmid regiment of the Chirasir (heavy cavalry) and two infantry regiments, the Nassaus and the Kielmanese regiment, were sent to them as reinforcements.¹¹ At the same time, the first Turkish soldiers reached the outskirts of the village of Mogersdorf, where they encountered the advancing Frankish infantry regiment of Colonel Pleytner along the southwestern fence. They retreated to the plain along the river. The Frankish regiment (Colonel Pleytner) pursued

⁹ *Eigentliche Abbildung und Beschreibung der remarquablen Victorie der Christl. HauptArmee, wider den Erbfeind und NiderHungarn A. 1664 den I Aug. N.C. erhalten, 1664, Bavorska nacionalna biblioteka, https://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F358%2Fitem_46NGJWUIWMWHXQUTRYGOTMZER2AHP5I&repid=1.*

¹⁰ E. Prokosch, *gen. quote*, 210-216.

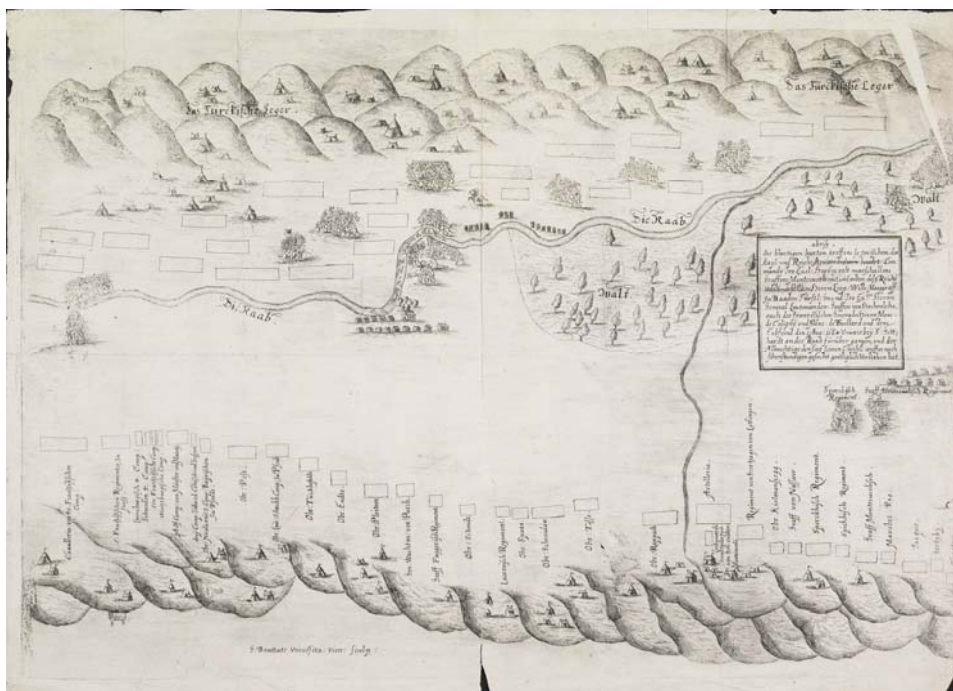
¹¹ Johann von Stauffenberg, *Gründliche warhafftige Und unpartheyische Relation Des blutigen Treffens, zwischen dem Erbfeinde Christlichen Nahmens und Blutes auff einer, und dem Christlichen Kriegsheer auf anderer Seitten, gehalten den 1. Augusti An. 1664. bey S. Gotthard in Ungern*, (Fischer, 1665), https://books.google.si/books?id=mMtCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed April 2022).

them, followed by the Lower Saxony regiment (von Endten) and the Westphalian regiment (Lieutenant Colonel Wierich) to their right. Two companies of cavalry and Fuggers and Bavarian foot soldiers followed.

However, before the foot soldiers and cavalry could line up to help each other in the battle, the Turks fiercely attacked the right wing of the Frankish regiment closest to them. The battle line of the infantry regiment consisted of spearmen in the middle and musketeers on the left and right flanks. The attacking Turks were to be held back by the first salvo of the musketeers, which, however, caused them a minor damage, so they threw themselves at the musketeers, who tried to retreat behind the spearmen. The brutality and speed of the Turkish attack caused the musketeers to make a panic attempt to withdraw behind the spearmen, bumping into them while doing so and causing confusion so that they could not direct their spears at the Turks in time to hold them back. However, once the spearmen and the musketeers saw that those who the Turks had already reached had their heads chopped off, they both dropped their weapons and tried to escape. The panic then spread like wildfire among the soldiers and the commanders, who dropped their partisans and even among the ensigns, who dropped the flags or joined the fleeing crowd of the soldiers with the flags in their hands.

Meanwhile, the confusion spread to the other regiments of the State Army. The musketeers from other regiments were also running into the spearmen or getting caught between spears, impaling on them while escaping. Their escape also influenced the spearmen, who could not establish a defensive line and were also throwing away their spears and starting to flee. Thus, the Frankish regiment began retreating - fleeing under the protection of the standing Lower Saxony regiment under the command of Colonel Endt, who successfully resisted until he was hit by a Turkish bullet and disabled for further command. After the loss of the commander, panic took over this regiment and drove the soldiers to flight. The Westphalian regiment and Lieutenant Colonel Wierich, who stood to their right, were first attacked by the Spahis; when they also began panicking, the Janissaries burst in on them. The survivors confused the Fugger and Bavarian regiment behind them with their impulsive escape. The Turks thus soon broke up the two regiments and set the survivors on the run. Field Marshal Spaar tried to stop the fleeing soldiers, but in vain because the fear of the advancing Turks was too great.¹²

¹² Schauplatz Serinischer auch anderer Teutschen Tapfern Helden-Thaten: Was nemlich Verwichnes 1663. und nochlauffendes 1664. Jahr, Ruhm- und Truckwürdiges von ... Herrn Generalen ... verrichtet worden ; Die Namen ermeldter Helden sind folgende: Herr Graf Peter und Niclaus Serin ... ; Sehr nützlich, anmuthig und Zeitverkürtzlich zu lesen, 1664, Bavarian State Library, https://books.google.si/books?id=PnVVAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed April 2022).

Picture 3 – Order of battle by Mogersdorf, August 8, 1664¹³

At the end of the battle, where the Turks attacked the foot soldiers of the State Army, there were huge piles of decapitated bodies, mainly where the Westphalian Regiment had been fighting. Even the cavalry that was supposed to stand behind the musketeers and help them did no better than the infantry. After the confusion that engulfed the infantry regiments, the cavalry troops also started running away, and many musketeers ended up under the hooves of their own cavalry. The situation was the worst at the end of the plain in a narrow passage through a wooden fence, where the cavalymen forcibly paved their way over the bodies of their infantry. Soldiers and officers kept dropping their weapons and flag bearers the flags; they all fled together to save their lives. However, only a few managed to escape the Turkish swords. Later, an officer who participated in the conflict wrote: "Although I have participated in many conflicts, I have never witnessed such a panic. The soldiers of all five regiments were so shocked that they let themselves be

¹³ Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (HAB), Gerard verm. Bouttats: Schlachtordnung vor dem Gefecht zwischen Kaiserlichen und Türkischen Truppen bey S. Gotthardt an der Raab 1664, Graph. A2: 13.

beheaded without even trying to escape or defend themselves. All they could do was shout loudly, Mother Mary, help me’.”¹⁴

Around 2000 soldiers and officers of the State ran from the battlefield and took refuge in Fürstenfeld and Graz, while some fled all the way to Vienna. In a short time, the Turks defeated and shattered as many as five regiments of the German State Army as the entire burden of the attempt to drive the Turks back across the river fell on them. None of the Allied commanders expected the Turks to cross the river at this point and go into battle, so the help was coming too slowly. The first to come to aid were the soldiers of the Imperial Regiment, mixed with the fleeing soldiers. Consequently, these too withdrew in disarray and with great losses. The Turks, meanwhile, raided the camp of the State Army, causing panic and flight of the few remaining soldiers. They occupied the forest and the village of Modinci/Mogersdorf and the entire arch of the river Raba on its northern bank and began to entrench themselves. In the Allied Army, a big hole was gapping in the center. At the same time, the Turkish reinforcements were coming across the river; about 3000 Janissaries and just as many Spahis.¹⁵

Soon after the confrontation, Montecuccoli sent two infantry and one Cuirassiers regiment to flank the invading Turks. New troops joined them from the right flank of the state troops. However, their counterattack through the small forest soon ended, as they were affected by the panic of the fleeing state companies. The center of the Allied front was completely empty after the defeat of the State Army, and only in time the counterattack from both wings of the Allied Army did begin to fill the void and re-establish the front line. Thus, Montecuccoli and the Imperial troops attacked the left flank of the Turkish army.

Meanwhile, General Hohenlohe and the soldiers of the Rhine Alliance, the rest of the state troops and the French tried to retake the village of Modinci/Mogersdorf. Count Waldeck and two cavalry troops drove the Turks advancing north of the Modinci back to the village, which Hohenlohe then attacked with two battalions of infantry and four troops of cavalry around 11:00. In fierce confrontation during which the village was engulfed by fire, he managed to retake it, except for a few houses where the Janissaries barricaded themselves. Despite several

¹⁴ J. von Stauffenberg gen. quote.

¹⁵ Özgür Kolçak, "The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman field army at Zrinyi – Újvár and St. Gotthard (1663–1664)", In: *La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár: Expansion Ottomane-Coopération Européenne*, editors Ferenc Toth and Zagorhidi Czigany Balazs (Budapest: MTA, 2017), 73-92.

violent attacks, they could not take them and finally burnt the houses down. The Janissaries rather burned than surrendered themselves in them.¹⁶

While the Turks raided the camp, the commanders of the state troops gained time to gather and reorganize the remains of the battered regiments. The French regiments Fifica: Tourain and Morvas le Ferte occupied the edge of the village of Modinci/Mogersdorf and the sunken road. Then the French Duke of Lorraine, Charles, led the French Cuirassiers regiment to drive the Turks out between the sunken road and the river. After the first failed attempt, he was joined by three infantry regiments, the French regiment of La Corona and two German regiments of Sparr and Tasso, and the Imperial Scheidauca Cuirassiers regiment under the command of Montecuccoli himself. It was only after fierce confrontation that they managed together to push the Turks back to the river.¹⁷

With the advance of the Imperial, French and Allied troops towards the river, the Turks, who had invaded the State Army camp through the forest, were suddenly cut off from their main body. When they realized that the path back was closed, they first moved towards Modinci, where the troops of General Hohenolhe stopped them. Then they tried again to make their way back to the river, but they were surrounded from all sides by that time. Nevertheless, surrendering did not cross their minds, and all of them fought to their deaths.¹⁸

Between the general alarm at 7 a.m. and the counterattack by the German national army at 10 a.m., three hours elapsed, which corresponds to the time it took the troops to prepare for combat operations. However, the fight going on since early morning was becoming more and more tragicomic. The Turks, who broke up the center of the Allied Army did not even try to seize the opportunity offered to them to penetrate through the broken center behind both wings of the Allied Army. Still, they devoted themselves to looting the camp of the State Army and, at the same time, peacefully continued to build

¹⁶ Diarium, Und Kurtze warhafft Erzehlung, Wie die Belägerung der Vestung Canischa, Den 17. (27.) Aprilis vorgenommen ... So dann, Wie nach beschehenem Abzug, der Türk die Vestung Neu Serinwar attaquiret, und endlich erobert: Samt einem Historischen und Geographischen Vorbericht, Von denen beeden berühmten Oertern, Canischa und Serinwar, 1664, Bavarian State Library, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10513873?page=1> (accessed April 2022).

¹⁷ Continuatio, Was kürztlich bey Canischa, Serinwar und andern Orten, zwischen den Christen und Türcken vorgelauffen, 1664, Bavarian State Library, https://books.google.si/books?id=IRhWAAAACAAJ&pg=PP1&dq=Continuatio,+Was+k%C3%B4rtzlich+bey+Canischa,+Serinwar+und+andern+Orten,+zwischen+den+Christen+und+T%C3%BCrcken+vorgelauffen&hl%20b=sl&source=%20u_gbs_selected_pages&cad%20d=2%20u#v=onepage&q=Continuatio%2C%20Was%20k%C3%BCrtzlich%20Canischa%2C%20Serinwarnd%20andern%20Orten%2C%20zwischen%20Christennd%20T%C3%BCrcken%20vorgelauffen&f=false (accessed April 2022).

¹⁸ H. Karagöz, gen. quote, 121-135.

the bridge across the river and consolidate their positions along it. Bosnian Beylerbey Ismail Pasha, Janissary Agha, Kaplan Pasha and Mehmed Pasha acted according to the order of the Grand Vizier and ensured that the bridge across the river was being built. Thus, Mehmed Pasha, a Georgian who had crossed the river with the other three commanders and had participated in the attack on the five German regiments, retreated to the Turkish camp after defeating them as he thought their task was accomplished.¹⁹

Picture 4 – Battle of Morgensdorf in 1664²⁰

Meanwhile, the Turks along the river arranged their ranks and got new reinforcements. About 10,000 of them were thus on the north bank of the river. A new battle began, in which Turks and Allies took turns attacking. On that day, the Turks attacked the Allied Army more than ten times, but failed to break through the front lines, although they repeatedly drove away the regiments standing on the front line. Over and over again, they were beaten and forced to retreat to their starting positions.

¹⁹ E. Prokosch, gen. quote.

²⁰ Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (HAB), Aufeinandertreffen der christlichen und türkischen Armeen an der Raab bei S. - Rothart in Niederungarn 1664, Graph. A2: 127.

Meanwhile, with the help of the French, Hohenlohe managed to retake Modinci, while Montecuccoli drove the Turks out of the plain back towards the river. Around noon, the war council of all the commanders of the United Army was convened. They were choosing between two options: defending their current positions or attacking the Turks along the river with all their might. The most ardent supporter of the attack was General Hohenlohe. He told the other commanders: "If the enemy remains in its current positions tonight, none of us will have our heads on our shoulders tomorrow as they will end up in some Turkish bag." At the time of this consultation, on the right flank of the Allied Army at the level of Weichselbaum, some 4000 Turkish cavalymen crossed the River Raba, but General Sporck and his cavalry managed to push them back.²¹

Nevertheless, the Turkish attacks claimed numerous casualties, especially among officers. The Turks, as usual, attacked exceptionally vigorously. The resounding screams repeatedly led to the escape of parts of the Allied cavalry, which resulted in the closed line of cavalry squadrons being crushed, leading to man against man fights. The Allied Army tried to avoid this because individual cavalymen were not mostly a match for the Turkish soldiers and their proverbial sword skills. However, no matter how hard the Allied officers tried to keep their cavalymen in a tight line, they could succeed by no means. Those who fell off the horse quickly ended up under a Turkish sword. In such conflicts, the officers were mostly those who drew the short straw. Many of them fell as they were at the head of the battle line during the attacks and the last during the retreats.²²

After several hours of fighting, the Allied Army managed to strike a balance on the battlefield. The losses in the attacks and counterattacks were roughly the same between the two opponents. The Turks decided not to attack again that day, but keep the crossing and the bridgehead on the northern bank of the river Raba. To this end, the Janissaries dug ten trenches along the river one by one to help deter the attack by the Allied Army. However, because the trenches were dug up in the lowlands, they could only defend themselves from one trench at a time. This type of defense only makes sense if many trenches are dug in the hill, one above the other so that all the defenders can fire at the attacking enemy at the same time.²³

²¹ Diarium, gen. quote.

²² Mohammed Fatih Çalışır, "The Grand Vizier Köprülüâde Fazıl Ahmed Pasha (1635–1676) and the Battle of Mogersdorf/Saint Gotthard (1664)", In: *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*, editors Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer (Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016), 207-215.

²³ H. Karagöz, gen. quote, 121-135.

As the Allied Army, despite several attacks, failed to drive the Turks to the other side of the river, their position was becoming increasingly intolerable. The commanders, therefore, decided to attack the Turks with all their forces. They divided the troops into two ranks, assigned the cavalry to help the infantry and ordered them to advance slowly towards the Turkish positions along the river while the musketeers, with their uninterrupted salvos, should try to destroy the enemy. Some 15,000 troops were sent against the Turkish positions, while the rest of the army, some 13,000 men, remained in reserve.²⁴

Around four o'clock in the afternoon, the Allied Army began advancing in a very tight battle line toward the Turks. The Turkish soldiers, who were no longer expecting the attack that day, started to retreat in a panic even before real confrontation took place. Only about 200 Turkish soldiers were killed in the trenches on the bank of the river, while the others either drowned in it or were shot. Some of them were killed after they had reached the other bank. The Allied Army thus drove the Turkish Army, which had suffered considerable losses, to the other side of the river without major problems.²⁵

The battle lasted from six in the morning when the Janissaries crossed the river and drove out the German guard. It then ended with the defeat and withdrawal of the Turkish Army on the southern bank of the river around five in the afternoon, involving practically the entire Allied Army with about 20,000 men, and on the other hand, at the peak of the battle, about 10,000 Turkish soldiers.²⁶ By taking and destroying the Turkish bridgehead, the Allied Army won a tactical victory. According to rough estimates, between 4,000 and 6,000 soldiers were killed on both sides and at least a few thousand were injured. Given the number of casualties, the Allied Army suffered a much more significant loss and, according to Field Marshal Montecuccoli and Hohenlohe, needed reinforcements after the battle to continue fighting.²⁷ Afterwards, General Hohenlohe sent a message saying that the Allied Army had little more than 2,000 soldiers capable of fighting.²⁸ General Hohenlohe may have exaggerated the assessment a bit, but the fact is that the Allied Army had not been in good shape since the siege of Kaniža. The situation worsened after the fall of Novi Zrin and the dispute with Nikola Zrinski, who made sure that the supply of food and animal feed to the Army was not only delayed, but practically stalled. In

²⁴ J. Stauffenberg, gen. quote

²⁵ Diarium, gen. quote.

²⁶ M. Čalšir, gen. quote, 210-216.

²⁷ Diarium, gen. quote.

²⁸ Ibid.

addition, the health status of most soldiers (also due to the stormy summer) was inferior. The hungry, tired and sick Army, which was further exhausted after a day of fighting with the Turks on August 1, 1664, no longer represented a serious military force in the event of a new conflict, which the Allied generals were well aware of.²⁹

SOURCES AND LITERATURE

Sources

Continuation, Was kürztlich bey Canischa, Serinwar und andern Orten, zwischen den Christen und Türcken vorgelauffen, 1664. Bavarian State Library.

https://books.google.com/books?id=IRhWAAAAcAAJ&pg=PP1&dq=Continuatio,+Was+k%C3%BCrtzlich + bey + Canischa,+ Serinwar +und+ andern + Orten,+zwischen+den+Christen%20b +und+%20u T%C3%BCrcken +%20d vorgelauffen&hl%20u =en&source = gbs_selected_pages&cad =2#v= onepage&q = Continuation %2C %20k%C3%BCrtzlichey % 20Canischa %2C % 20Serinwarnd % 20andern % 20Orten %2C % 20ziswchen % 20Cristen % 20cndt % 20crck % 3% BCrcken&voren % 20f =false (accessed April 2022).

Diarium, Und Kurtze warhafft Erzehlung, Wie die Belägerung der Vestung Canischa, Den 17. (27.) Aprilis vorgenommen ... So dann, Wie nach beschehenem Abzug, der Türk die Vestung Neu Serinwar attaquiret, und endlich erobert: Samt einem Historischen und Geographischen Vorbericht, Von denen beeden berühmten Oertern, Canischa und Serinwar, 1664. Bavarian State Library. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10513873?page=1> (accessed April 2022)

Eigentliche Abbildung und Beschreibung der remarquablen Victorie der Christl. HauptArmee, wider den Erbfeind and NiderHungarn A. 1664 den I Aug. N.C. Erhalten, 1664. Bavarian State Library. https://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F358%2Fitem_46NGJWUIIWMWHXQUTRYGOTMZER2AHP5I&repid=1 (accessed April 2022)

Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (HAB), Gerard verm. Bouttats: Schlachtordnung vor dem Gefecht zwischen Kaiserlichen und Türkischen Truppen bey S. Gotthardt an der Raab 1664, Graph. A2: 13.

Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (HAB), Aufeinandertreffen der christlichen und türkischen Armeen an der Raab bei S. - Rothart in Niederungarn 1664, Graph. A2: 127.

Military History Institute and Museum, Budapest, Museum Archives, Karte der Türkischen und Österreichischen Festungen zwischen Wien und Osijek, 17. Jahrhundert, B IX za 482-7.

²⁹ H. Karagöz, gen. quote. 121-135.

Schauplatz Serinischer auch anderer Teutschen Tapfern Helden-Thaten: Was nemlich Verwichnes 1663. und nochlauffendes 1664. Jahr, Ruhm- und Truckwürdiges von ... Herrn Generalen ... verrichtet worden; Die Namen ermeldter Helden sind folgende: Herr Graf Peter und Niclaus Serin ... ; Sehr nützlich, anmuthig und Zeitverkürtzlich zu lesen, 1664. Bavarian State Library. https://books.google.com/books?id=PnVVAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=en&source=gbbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed April 2022).

von Stauffenberg, Johann. Gründliche warhafftige Und unpartheyische Relation Des blutigen Treffens, zwischen dem Erbfeinde Christlichen Nahmens und Blutes auff einer, und dem Christlichen Kriegsheer auf anderer Seitten, gehalten den 1. Augusti An. 1664. bey S. Gotthard and Ungern. Fischer, 1665.

https://books.google.com/books?id=mMtCAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=en&source=gbbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed April 2022).

Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLa), Österreichische - Ungarische Grenze 17. Jahrhundert, Plänesammlung Stmk. M.1, Nr. 25.

Literature

Ágoston, Gábor. "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry". In: *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Editors Victoria H. Aksan and Daniel Goffman, 61-75.

Ágoston, Gábor. "The Impact of the Habsburg-Ottoman Wars: A Reassessment". In: *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*. Editors Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer, 89-101. Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016.

Çalışır, Mohammed Fatih. "The Grand Vizier Köprülüzâde Fazıl Ahmed Pasha (1635-1676) and the Battle of Mogersdorf/Saint Gotthard (1664)". In: *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*. Editors Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer, 89-101. Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016.

Hakan Karagöz. "Der Habsburgisch-Osmanische Krieg von 1663/64 und der Friede von Eisenburg/Vasvár aus osmanischer Sicht". In: *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*. Editors Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer, 89-101. Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016.

Kolçak, Özgür. "The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman field army at Zrinyi - Újvár and St. Gotthard (1663-1664)". In: *La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár: Expansion Ottomane-Coopération Européenne*. Editors Ferenc Toth and Zagorhidi Czigany Balazs, 73-92. Budapest: MTA, 2017.

Köhbach, Markits. "Die diplomatische beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)". In: The Journal of Ottoman Studies IV. Editors Halil Inalcik, Nejat Goyunc, Heath W. Lowry, 237-260. Istanbul: Enderun Kitabevi, 1984.

Prokosch, Erich, prir. Krieg und Sieg in Ungarn – Die Ungarnfeldzüge des Grosswesirs Körprülüzade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den 'Kleinodien der Historien', seines Sigelbewahrers Hasan Aga (Osmanische Geschichtschreiber). Graz: Verlag Styria, 1976.

Electronic sources

Jones, Gwynne. "The Turning Point On The Danube, Part I – V, 1664". <http://nswcdespatch.blogspot.com/> (accessed April 2022).

Др Владимир Пребилич, ванредни професор
Факултет друштвених наука, Универзитет у Љубљани
Љубљана, Република Словенија
E-mail: vladimir.prebilic@fdv.uni-lj.si

Лара Ива Дреу, МА
Факултет друштвених наука, Универзитет у Љубљани
Љубљана, Република Словенија
E-mail: dreu.lara@gmail.com

БИТКА КОД СЕНТ ГОТХАРДА – МОРГЕНСДОРФА/МОДИНАЦА, 1. АВГУСТА 1664. ГОДИНЕ

(Резиме)

Првог августа 1664. године турска војска није планирала никакву битку јер за тим није било потребе. Уз то, мање јединице турске војске требале су да уреди мостобран и изграде мост преко реке Раб. Међутим, покрете турских трупа браниоци су схватили тактички на супротан начин, као напад главнине турских снага. Уследила је одлука да се крене и ангажује пет пешадијских пукова и део коњице са циљем уништења мостобрана и протеривања турских снага на супротну обалу реке. Међутим, цела ова акција била је исхитрена, лоше координирана и вођена. Уз то су на Турке послати релативно неискусни немачки војници. Када је Ибрахим – паша, који је надгледао осигурање мостобра-

на уочио да немачки пукови иду ка реци, послао је део својих јањичара на другу обалу. Њима се добровољно придружио и део турских војника који се већ налазио на тој страни реке. Поред тога, уз њега и његове јањичаре још додатних 10.000 јањичара и спахија прешло је реку и одмах се устремило на надолazeће немачке трупе. Неискусни немачки војници нису били у стању да се одупру турском нападу, тако да су Турци кратким и силовитим ударом у потпуности преузели иницијативу на бојном пољу. Центар савезничке армије је разбијен и Турцима се отворила могућност да јој зађу с леђа. Међутим, уместо да искористе прилику и с леђа угрозе оба крила савезничке војске и потисну их ка реци, Турци су пропустили ту могућност за постизање коначне победе. Главномандујући савезничке војске искористили су ову неочекивану паузу у дејствима да консолидују своје трупе и поново успоставе заједничку одбрамбену линију. Након целодневних борби уз реку, они су у поподневним часовима донели одлуку да крену у општи напад на мостобран. То се показало као пун погодак, будући да су изненадили Турке који тога дана више нису очекивали нападна дејства. Док су бежали преко реке многи турски војници су изгинули или су се подавили. Ипак, губици су тога дана били приближно исти на обе стране. Битка коју нико није желео, имала је великог одјека у јавности и донела је славу аустријском цару. Ова победа изазвала је и доста унутрашњих трзавица у Аустрији, пошто хрватско-угарско племство није могло да схвати да је после тако "блиставе победе" над турском војском, према одредбама варшавског мира граница остала непромењена а Османско царство задржало своју доминацију над Угарском још наредних двадесетак година.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустријско царство, Османско царство, Битка код Сент Готхарда

УДК: 355.433.4
355.13
COBISS.SR-ID 110398473
DOI број: 10.5937/vig2201070P

Језик рада: Српски
Примљен: 12. 05. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

МОРАЛНИ ФАКТОР У РАТУ – ПРЕМА ТЕОРИЈАМА ДОМАЋИХ И СТРАНИХ АУТОРА КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: Војни теоретичари и практичари су у својим текстовима, од краја 19. века до избијања Првог светског рата, разматрали питање улоге воље и мотивације за борбу. У бројним прилозима, објављиваним на страницама „Ратника“, као и у посебним публикацијама, изражавала су се углавном становишта која су наглашавала вољно-мотивациони фактор пресудан за победу, док се неретко потцењивао технолошки учинак побољшаног оружја. У таквим преовладавајућим погледима могу се пронаћи и узроци непотребних људских жртава на свим странама Светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: воља, социјалдарвинизам, Први светски рат, борба бајонетом

Увод

У Првом светском рату је, као у ниједном до тада, пало највише људских жртава. Огроман број војника изгубио је живот у вишегодишњим рововским борбама у најчешће узалудним јуришима преко брисаног простора. Тенкови су били ново средство и први пут су употребљени на Соми 1916. године, управо да би разрешили овакве пат-позиције, али је до њихове масовне употребе могло доћи тек у Другом светском рату. У „напредовањима“ за добијање пар стотина метара простора гинуло је десетине хиљада војника да би

се после неког времена пред истим таквим самоубилачким ударом противника позиције враћале на старо. Најбољи пример за то је Галипољска операција. На Солунском фронту, као и на Западном фронту, годинама су вођене рововске борбе, а рат је одлучила материјална исцрпљеност Централних сила, односно улазак у рат економске силе као што је САД. Недостатак хране и муниције, као и дугогодишња исцрпљеност били су најважнији фактор за растројство Русије и њене војске 1917. године. Двадесетчетворосатна убитачна артиљеријска припрема, уз оскудно снабдевање војске храном, нарочито у бугарским редовима, одлучујуће су допринели пробоју Солунског фронта. Зашто је на свим странама у том рату било толико непотребних жртава? Одговор се може тражити у погледима не само на рат већ и на живот и друштво који су владали у доба *fin de siècle* које се чинило врхунцем цивилизације у којој је рат, према општем уверењу, постао немогућ. Истовремено, сви су се убрзано наоружавали и идејно оправдавали рат као неминовност!

*

У Санкт Петербургу се 1898. године појавило петотомно дело Ивана Блоха *Будући рат у техничким, политичким и економским односима*.¹ У обимној студији аутор је указао на аспекте будућег великог рата. Ова наизглед тек једна од сијасет футуристичких скица показује да су свеопште припреме за рат попримале обрис неизбежности, судбине. Залагање за мир постајало је у таквим оквирима утопијско и нереално, док је свеопшти рат постајао нешто сасвим „природно“ и „рационално“! Још је значајнија студија која се такође појавила у Русији тих година, а која конкретно предвиђа тачке ратног сукоба и операцијске линије у очекиваном светском рату.² До које мере је човечанство као омамљено ходало преко разапете жице над провалијом и мирне душе калкулисало са будућим милионским жртвама сведочи управо ова студија сама по себи, али и начин на који је презентована у српском војном часопису – *хладно и без коментара, без трунке моралног отклона!*

¹ Аноним, „Будущая война въ техническомъ, политическомъ и экономическомъ отношенияхъ И.С. Блюха“, *Ратник*, јул, (1898), 364-367 (приказ књиге). /Ерик Хобсбаум наводи да је Блох био јеврејски финансијер који је предвидео ђорсокак рововског ратовања са несношљивим економским и људским жртвама које исцрпљују зараћене стране и гурају их у револуције. Блохова књига је убрзо била преведна на бројне језике, али није утицала на војне планере нити је спречила ток догађаја. (Фелтон: *Доба царства 1875–1914, Данас*, 23. август 2019, 22.)/

² Д. В., „Вероватне операцијске линије у случају рата између Двојног и Тројнога савеза“, *Ратник*, јул, (1897), 121-128. /Приказ студије В. Т. Лебедјева која се под истим насловом појавила у Петрограду 1896. године./

Социјалдарвинизам

Након појаве Дарвинових (*Charles Darwin*) радова *Постанак врста* (*Origin of Species*, 1859) и *Порекло човека* (*The Descent of Man*, 1871) његова теорија еволуције тесно повезана са борбом за опстанак, у којој најбоље јединке и врсте опстају потискујући слабије и лошије постала је широко прихваћена, може се рећи помодно популарна, стицала је присталице међу напредним друштвеним мислиоцима, припадницима социјалистичког струјања, филантропима и просветитељима. Тада су идеје о напредној белој раси позваној да цивилизује заостале расе биле аксиом и нико их није доводио у питање; важиле су за непобитне научне истине против којих су устајали само поједини црквени људи, позивајући се на ауторитет Библије, што је у „време разума” сматрано за конзервативизам и назадњаштво. Овакве идеје доведене до својих најрадикалнијих закључака – да се ратом поковавају и истребљују заостали народи и расе ваневропских предела – постале су легитимне у научној литератури, а популарисале су их и личности које су тада уживале глас напредних друштвених реформатора.³ Тако је Херберт Спенсер (*Herbert Spencer*), позивајући се на биологију, сматрао да је развој људских друштава аналоган развоју организама у природи.⁴ Насупрот Спенсеру, који је упркос оваквом биологизму много држао до индивидуализма и либерализма, противећи се мешању државе у јавни живот, настају сличне а опет тако различите идеје Лудвига Гумпловица (*Ludvig Gumplovitz*). Он је посматрао рат као јединствени покретач друштва, одбацујући идеју о постојаном напретку и истичући могућност тек повремених напретка, али и назадовања, односно цикличности у историји. Његове су и идеје о „старијим расама” (имајући у виду народе) које нападају и поковавају „млађе” претварајући их у робове, те тако настају државе што је универзални закон који ће заувек важити.⁵ У том светлу, а не из данашњег угла након искуства националсоцијализма и Другог светског рата, ваља посматрати раширеност оваквих идеја и њихов утицај у ондашњој војној мисли Србије и других земаља.

³ Рихард Вајкарт, *Од Дарвина до Хитлера. Еволуциона етика, еугеника и расизам у Немачкој* (Београд: Препород, 2021).

⁴ О социолошким теоријама Спенсера: Руди Супек, *Херберт Спенсер и биологизам у социологији*, (Загреб: Матица Хрватска, 1965); Хари Елмер Барнес, *Увод у историју социологије*, I (Београд: БИГЗ, 1982), 137-165.

⁵ Х.Е. Барнес, н.д., I, 224-240; Р. Супек, н.д., 236-241. Ове идеје су у супротности са до данас популарним идејама да „млађи народи” (касније развијени, са касније стеченом независношћу и слабијом економијом и културом) који су виталнији и мужевнији у борби обарају и „наслеђују” старе иживљене народе у чему се огледа и нека „виша” правда.

Пуковник Живојин Мишић усваја мишљења страних писаца да је рат у суштини позитивна ствар, јер доноси победу напреднијих народа, да значи победу више културе која потискује и смењује нижу, па тако води човечанство ка напретку.⁶ Такође, рат не само што је неминовност већ лежи у природи човека: „Природни закон борбе за опстанак трајао је и трајаће кроз сва времена људског живота, и тешко да ће нестати кад год. /.../ Управ, развиће света не да се ни замислити без рата, као што се цео органски свет не да замислити без борбе за опстанак.”⁷ Мишић се слаже са другим војним и правним ауторитетима свога доба да не постоји наднационална (међународна) сила која би могла да наметне правду: „Сви досадашњи и најновији покушаји, да се избегну ратови, и да се спорна питања реше мирним путем, путем изборних судова, остали су безуспешни и без икаквих практичних резултата, само због тога, што нема те силе, која би могла тим судовима придавати општи и безусловни ауторитет.”⁸

Драгољуб Динић, такође официр, објављује у својој књижици мрачна предсказања будућег рата: „Озбиљним размишљањем долази се до уверења, да је рат природна појава у друштвеном животу, јер борба лежи у основи свих бића. Све природне силе налазе се у вечној међусобној борби, које рушећи све што је несавршено и старо, стварају нешто ново и савршеније.”⁹

Када пише о погубности ширења „општељудских” (интернационалистичких) идеја код војника, поручник Живановић истиче да оне воде одрицању од патриотизма. То последично погубно делује по националне циљеве, јер општељудскост води декаденцији, а њу само рат лечи: „У осталом, изгледа да је рат једна од оних нужних казни, које Бог, по својој милости, шаље од времена на време човечанству да се не би упарложило у мекуштву.”¹⁰

⁶ Живојин Мишић, *Стратегија. Вештина ратовања*, (Београд: 1907), 1-2. Мишић, за разлику од Гумпловица, не износи чиниоце којима се одређује који су народи „напреднији” а који нису. Али, тешко да је помишљао на „старе расе” јер то би, у односу на Србију, свакако била и Отоманска империја и Аустроугарско царство.

⁷ Исто, 3.

⁸ Исто, 3-4. /Овај проблем је остао до данас када ОУН, која би требало да интервенише у одбрани мира у свету, нема сопствену војну силу, а ни буџет да би тако нешто спровела већ зависи од добре воље и политичког интереса својих чланица./

⁹ Pedes (Драгољуб Динић), *Пред сутрашњим ратом*, (Београд: 1906), 8; Pedes (Драгољуб Динић), „О васпитању војника”, *Ратник*, март, (1907), 415-423. Циљ војног васпитања (морала) јесте уништење инстинкта самоодржања код војника. /Псеудоним је дешифрован на основу списка литературе у књизи Ђорђа Станића, Зорана Килибарде, Јана Марчека, *Обука српске војске (1804–1918)*, (Београд: Војноиздавачки завод, 2007)

¹⁰ Мил. Живановић, поручник, *Моралне дужности војника*, (Београд: 1899), 17.

Није необично што су медицинари подржавали социјалдарвинизам, јер су по природи своје професије прихватили материјалистичке и физиолошке погледе на човека и друштво. Доктор Јасњевски пише: „Оскудица, борба за опстанак и недостатак средстава за одгајивање природно слабијих јединица (појединаца, прим. Н.П.) овог друштва, остварује Дарвинову теорију избора: слабо у борби за живот – пропада; јако – остаје, борбом и њеном гимнастиком појачава се отхрањивање тела, а резултат је тога: развитак велике физичке снаге, окретности и великог органског отпора за савлађивање шкољивости управљених противу нормалног живота.”¹¹

Милош М. Васић такође прихвата социјалдарвинизам, поткрепљујући своје виђење речима америчког председника Теодора Рузвелта: „Ја врло мало ценим привидну хуманост, која жели да спречи велике културне народе да изврше своју културну дужност и у оним крајевима света који још нису култивисани. И желе да их спрече само зато што се ти задаци не могу извршити без неких свирепости. Сваки човек, који захтева *високу моралност*, признаће и потребу да се култура свакојако *мора* раширити и на оне земље које још нису култивисане; признаће да је баш у интересу целог човечанства да све учинимо како би виши живот заузео место ниског живота.”¹²

У тексту једног српског новинара, који се бавио борбама за Видин у Српско-Бугарском рату 1885. године, говори се о начину обуке коју су руски официри спроводили са бугарским добровољцима. Осим навођења сопствених опсервација, новинар цитира неименованог теоретичара: „Рат само *изгледа* да је страшан, у самој ствари није ни упола такав, као што га људи себи представљају. /.../ Свакада ваља знати да је и непријатељу мио живот па чува главу и не узима свога противника на око,

¹¹ Јасњевски, санитетски потпуковник, *Паника у војсци. Лекарско-војна студија*, (Београд: 1894), 8. /Јасњевски, лекар у српској војсци, заговара еугенику, односно теорију да се не треба трудити да слаби и болесни преживе већ је пожељно да умру како би здрави и снажни могли да живе. Рат у том смислу треба да помогне ову „природну селекцију”./

¹² Милош М. Васић, пуковник и министар војни у пензији, *Висока војничка дисциплина*, (Београд: 1909), 2-3, подвучено у тексту. Дело је написано на темељу обимне литературе на немачком, енглеском, француском, италијанском и руском језику. Ту налазимо радове: Клаузевица (*Vom Kriege*), Канта (*Метафизика*), Ле Бона (*Lois psychologiques de l' evolution des peuples*), Јунга (*La guerre et la société*), Лагранжа, Волтера (собрана дела), Голца, Дангелмајера, Момзена, Ничеа (*Morgenröthe* – Освит), Спенсера (*The Principles of Psychology*), Жоминија, Прудона (*La guerre et la paix*), Теодора Рузвелта, Монтескјеа (*L' esprit des lois; Grandeur et décadence des Romains*), Пенана (*La reforme intellectuelle et morale*), Золе (роман о Француско-Пруском рату 1870-1871. године *La débâcle* – Слом), Аристотела (*Политика*), Макијавелија (*Dell' arte della guerra*), руског генерала Лера (*Стратегија; Тактика*), дело већ поменутог финансијског магната Ивана Блоха *Будући рат* (аутор пише ово име Блијух), Трајчкеа (*Die Politik*)...

кад овамо пиште хиљаду куршума око ушију. /.../ У сто случајева, у сто нападаја, ретко је наћи једнога једитог примера, да нападајућа страна није победила. Ту више не побеђује бројна надмоћност, физичка сила или друго нешто, но *просто морална (душевна) надмоћност и срчаност нападачева*. /.../ Стога и јесу ратови у целини узевши и у својим крајњим резултатима једно одабирање за живот способније сорте људи.”¹³

Волунтаризам

Под *волунтаризмом* подразумева се поглед на свет који у први план истиче људску вољу над интелектом и свим другим материјалним аспектима живота и деловања. О вољном фактору у војсци писало се и у *Ратнику*, при чему су приступи и закључци били различити. Ипак, чини се да су најприсутније биле тезе руског генерала Драгомирова,¹⁴ творца руске доктрине ратовања. Он је сматрао да *јака воља побеђује и најбоље оружје*, као и да су људи подложни општеприхваћеним заблудама свог времена, немајући храбрости да их преиспитају. По њему, такву заблуду представља теорија да у ери усавршеног ватреног оружја није могућ фронтални јуриш на противника из страха од несразмерно великих жртава. Аутор из текста у текст опсесивно варира тему снажне воље која савладава све препреке. Познато је да је управо у оно време дошло до модернизације пушака; најпре су добиле

¹³ Бдин., „У Видину за време борбе око Видина 1885.”, *Ратник*, јул (1886), 54-56, подвучено у тексту. /Стеван Радосављевић-Бдин (Панчево, 1854–1938), по завршетку студија технике у Прагу и Одеси, био је професор у Лом Паланци и Видину. Касније је прешао у Србију и постао државни службеник у Београду. Сарађивао је у више листова. Највише се бавио политиком Србије и Бугарске према Македонији. Познат је као непомирљиви противник радикалне странке. (*Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб 1968, 26; *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, 3, Загреб, б.г., 780-781.)/

¹⁴ Михаил Иванович Драгомиров (1830–1905), војни теоретичар и професор. У рату 1877–1878. године командовао је 14. пешадијском дивизијом; био је рањен у борбама око Шипке. Од 1879. године био је начелник Генералштабне академије. У теоријским радовима придавао је највећу пажњу моралном фактору војске. Развијао је идеју Суворова да војника треба учити само ономе што је неопходно у борби, а неоптерећивати га бескорисним стројевим корацима и егзерцирањима. Према његовом мишљењу, војницима треба усадити свестан однос према испуњавању обавеза, а лични пример морају пружати официри. У рату вођеном 1859. године у Италији био је посматрач на страни Италијана, па је у својим *Очерки австро-итало-француској војни* посебно указивао на морал као основни елеменат победе или пораза. Написао је *Уџбеник тактике* који је двадесет година био основно учило на Генералштабној академији. Апсолутизовао је вољну страну човека као основни покретач у рату, што је у његовој теорији довело до супротстављања човека технологији и потцењивања значаја новог оружја. (*Большая советская энциклопедия*, 8, Москва 1972, 474; *Војна енциклопедија*, друго издање, 2, Београд 1971, 531; Аноним, „Нови командант кијевског војног округа”, *Ратник*, октобар (1889), 351-353.)

пуњење отпозади, а затим су постале полуаутоматске и аутоматске, са димног барута прешло се на бездимни, а са великог на мали калибар. То је за Драгомирова била *новотарија* (у пезоративном смислу речи), док је *мајка сваке победе хладно оружје*. Остајући веран застарелим идејама, он је проглашавао неистомишљенике за доктринаре.¹⁵ Колико је време било прегазило њега, и оне који су заступали слично становиште у многим армијама, показује његово супротстављање „обмани” да коњица у околностима разорнијег оружја неће имати вредност на бојишту.¹⁶ Већ у Другом светском рату коњица је напуштена јер би било бесмислено јуришати коњима на тенкове.

Појављивали су се текстови који су улазили у полемику са Драгомировом, премда не отворено. Пратећи општи напредак науке и техничких средстава, ови писци другачије су предвиђали будуће ратове: „Пешадија са новим, усавршенијим пушкама, десетковаће увећаном ватром непријатеља ког има пред собом, пре него он може да се поткрепи новом силом или да учини јуриш са бајонетом /.../ ни вештина, ни кураж, ни искуство, ни бројна надмоћност не могу ништа противу те друге надмоћности бруталне, разоравајуће, благодарећи употреби каквог новог механизма/.../”¹⁷

Чланци Драгомирова, у којима је опсесивно понављао исте тезе, публиковани су из године у годину у *Ратнику*. Утисак је да се овај руски генерал ни у чему није ментално мењао и да га никакве техничке иновације и нова стварност нису могли поколебати у волонтистичком посматрању рата.¹⁸ Његов „добар војник” је аутомат издressedиран да без размишљања срља и гине. Сматрао је да је човек роб навике, што је добро: „И чим је више устрањена делатељност мисли при испуњавању навикнуте радње, тим она излази савршенија. /.../ ствар је у томе, да човек само то добро и ради, које ради по рутини, т. ј. није обтерећен мисљу шта му и како ваља радити. /.../ Чим је достигнуто да је мисао уклоњена, посао иде лако, не мислећи и баш за то лако, што се не мисли. У кратко, ма како да изгледа чудновато, али је истина, да докле човек мисли о известном послу, он га не ради; а кад га је почео радити он немисли: у томе лежи основа успеха.”¹⁹

¹⁵ Драгомиров, „Савремене војне обмане”, *Ратник*, јун (1883), 578-579.

¹⁶ *Исто*, 584. Исто становиште заступао је француски генерал Дереканг, *Рат и војска*, (Београд: 1903), 16. /Књигу је превео поручник Тодор Љ. Павловић./

¹⁷ Аноним, „Рат, електрични телеграф и жељезница”, *Ратник*, јануар (1884), 60-61. Тако пише и Аноним, „Метаморфозе рата”, *Ратник*, децембар (1895), 715-729. Основна теза писца је: „Пешадија неће имати више прилике да ради бајонетом, сада, кад је даљина терања скратила борбу прса у прса.” (*Исто*, 720.)

¹⁸ Такав је нпр. чланак: М. Драгомиров, „Војничке прикљешке”, *Ратник*, октобар (1886), 343-356. /Текст у преводу капетана Љ. Н. Христића./

¹⁹ *Исто*, 345, подвукао Н. П.

Али, Драгомиров одлази и корак даље. па каже да не треба увежбавати војника ни у чему што би му потхрањивало идеју о самоодржању живота! Не треба обучавати људство у повлачењу, одступању, па чак ни евакуацији сопствених рањеника,²⁰ јер све је то штетно.

Приручник генерала Драгомирова привукао је пажњу *Ратника*, те је био у ширим изводима публикован.²¹ У њима су представљени његови погледи: механичким понављањем ваља усадити код војника постизање аутоматизма у извршавању радње којима ће без размишљања учинити оно што се очекује. Тако ће верно извршавање заповести постати „друга природа” војника, његова рефлексна радња.²² Драгомиров не признаје дејство митраљеза иако су они управо тада увођени у многе армије, па и у руску, а било је у плану да их набави и српска војска.²³ Он наставља теорију о јуришу фанатизованих аутомата: „Кад се једном пришло до ове даљине (200 метара – Н. П.), старешина који добро схваћа свој посао, много се не задржава са пуцкарањем, и после два или три плотуна, креће се на јуриш и груне бајонетом. С тога су тренутци за плотуне веома кратки, и у овоме у обште ограничити се на утрошак неколико метака на пушку.”²⁴ Сматрао је да треба безусловно јуришати и само јуришати, па успех неће изостати: „Што куршум не буде учинио довршиће бајонет; и с тога кад се је једном пошло напред треба терати до краја,

²⁰ Исто, 347.

²¹ Генерал Драгомиров, „Упут за спрем у трупа за борбу”, *Ратник*, (1887), септембар, 181-198; октобар, 261-272; (1888), март, 203-218, април, 225-267. /Делове књиге превео је са француског капетан Б. Нешић./ Од речи до речи исте мисли налазимо и у тексту Аноним, „Упут за вежбање ескадрона за борбу од ђенералштабног пуков. Сухомлинова по упутима ђенерала Драгомирова”, *Ратник*, (1889), мај, 262-272; јун, 414-432; јул, 536-552. /Текст је превео са руског коњички мајор Петар С. Мостић./

²² Драгомиров, „Упут за спрем у”, септембар, (1887), 187-188.

²³ Јован Л. Влаховић, пешачки мајор, „Међународна изложба разни проналазача у Лондону 1885 год. са стране војничке”, *Ратник*, јун (1887), 492-509, где се наводи да је Русија набавила 100 митраљеза модела „Норденфелд”. Описујући њихово дејство, које је видео на изложби, Влаховић каже: „Цел ови митраљеза није баш толико да убија непријатеља, колико да га у што већем броју учини неспособним за дејство. Тако ће батаљон који у тренутку изгуби 100 људи бити много више деморалисан, него ли онај, који тако рећи у једном сату изгуби 200. /... / Плотун њихов дејствује јак на морал противников, јер и најсмелији нападач пред оваквим оруђем поколеба се, пошто 300 метака у минути избацује.” (Исто, 502-503) Драгомиров то није признавао: „У борби нису од важности `акустичка` но `трауматичка` дејства; не музика ватре, но њено *стварно дејство*.” (М. Драгомиров, „Калибарско питање у Европским војскама”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 561, подвучено у тексту. /Текст је са немачког превео К.Ј.П./) По његовом мишљењу дејство митраљеза је прецењено јер је учинак једног митраљеза раван дејству десет пушака.

²⁴ Драгомиров, „Упут за спрем у”, октобар (1887), 264.

т. ј. ухватити га за гушу и сатрти. Нема противника, који ће остати сагледава војника који к њему лети а који *ужива у бајонету* и уме њиме да рукује.”²⁵

Генерал Драгомиров написао је и *Војнички подсетник*, који је штампан у сто хиљада примерака и подељен у руској војсци. О овом делу извештава подробан и афирмативан приказ.²⁶ Помажући се стиховима Јеванђеља, који су злоупотребљени мимо њиховог смисла, Драгомиров даје своје „оригиналне” упуте: „Војник је Христов ратник и он треба тако да се сматра и тако да се понаша. /.../ Удри увек, немој нигда да се за одбраном заносиш. Ако ти се бајонет сломи, удри кундаком; ако се и кундак сломи, удри песницом; твоје су песнице снажне – кољи зубима. Само се тад побеђује, кад се очајно бори на смрт ил на живот. /.../ Ако се ненада сукобиш с непријатељем, удри га без размишљавања; не остављај му времена, да се прибере. Онај ће победити, који први викне `ура`. Ако тројица нападну на те: првог прободи бајонетом, другога гађај, а трећега опет удри бајонетом. Бог јунаке чува. /.../ Гини за православну веру, за цара и свету Русију: црква ће се молити Богу за погинуле, а који остану живи, биће у слави и части. /.../ Војник треба да је здрав, храбар, чврст, правичан, побожан! Молите се Богу! Он победу даје! Христови јунаци! Бог вас предводи, он је ваш Генерал. /.../ Боже војнички! Буди с нама јер нам без тебе нема помоћи у нашим невољама! Свемогући Господе, буди нам милостив!”²⁷ На сличном мисаоном трагу су и

²⁵ Драгомиров, „Упут за спремену”, април (1888), 240, подвукао Н. П. О примени и корисности бајонета у савременим ратовима расправљано је и у другим војскама. Тако је Аноним, „Бајонетско борење у Немачкој”, *Ратник*, новембар (1889), 481-484, изнео противречна мишљења војних кругова у тој земљи о вредности бајонета где је, поред става о превазиђености, опстајало мишљење како се „уздизање морала у војсци” постиже обуком у убијању бајонетом јер јача самопоуздање и борбеност. Теорије Драгомирова имале су одјека на Западу, па је на француски преведено његово главно дело из тактике. (Аноним, „Théorie du general Dragomiroff”, *Ратник*, децембар (1889), 632)

²⁶ Аноним, „Морално васпитање војника у Руској војсци”, *Ратник*, јул (1889), 494-506. /Текст је са француског превео П. Б./

²⁷ Исто, 499-506, подвукао Н.П. Стих: „Од ове љубави нико веће нема, да ко душу своју положи за пријатеље своје” (*Јеванђеље по Јовану*, 15, 13), Драгомиров разуме као жртвовање у борби за своје ратне другове, мада се ту говори о подвижничтву за ранохришћанске другове у вери, а Исусове речи: „А ко изгуби душу своју мене ради, наћи ће је.” (*Јеванђеље по Матеју*, 10, 39), тумачи као позив на борбу, на патриотизам, па и по цену да се изгуби душа! На исти начин разуме хришћанство Војислав Марковић, војни ђакон, *Извод из предавања веронауке у подофицирској школи*, (Београд: 1903). Пету божју заповест да се поштују отац и мајка, он тумачи као беспоговорну послушност краљу Александру Обреновићу који је „наш отац, /.../ јер смо ми сви синови мајке наше Србије и нашег витешког Краља, да смо му покорни и да га слушамо јер је Божја воља, да сваки народ има поглавара, кога сви

други текстови Драгомирова, као и наших аутора који су се вероватно угледали на њега.²⁸

Занимљиво је, међутим, да су и официри који су се школовали у Француској инсистирали на свесној дисциплини код војника, попут Тодора Павловића. Они су, такође, морални и вољни фактор претпостављали материјално-техничком, и то под утицајем идеја француског социолога Емила Диркема и аристократско-конзервативног мислиоца, противника Француске револуције Жозефа де Местра.²⁹ Павловић ни после искустава из балканских ратова није променио своје мишљење да је „победа ствар уображења” (уобразиље, јаке воље), те да за победу ваља само јуришати и јуришати, што генерализује на све случајеве: „Пред нападачевим надирањем бранилац не може остати ладан. И што је нападач ближе, узнемиреност је код браниоца све већа. Узбуђене, његове трупе више не гађају, пуцају у ветар и почну се колебати. Охрабрен тиме, нападач устаје и креће се напред с удвојеним полетом. Чим бранилац спази тај покрет, он се растура, растројава и најзад бежи пре судара. Судар прса у прса ретка је ствар. Удар бајонетом само је покрет на напуштени положај, а не борба хладним оружјем у мешавини. Нападач, који одлучно крене напред, пуца готово увек у леђа и боде оне, који беже безобзирце.”³⁰

држављани треба да слушају и поштују. Нарочито наш витешки Господар још је и миропомазаник наше свете православне цркве, а са миропомазанјем силазе на миропомазанике и дарови Духа светог. И сам Исус Христос вели: „Подајте Богу Божије а цару цареве.” (12-13) Шесту пак заповест која гласи „Не убиј!”, овако објашњава: „Ова заповест забрањује убијање својих ближњих. Али ова заповест не забрањује убијство по закону и у одбрани Отаџбине и Краља.” (13) Ал. К. Даскаловић, пешадијски поручник, „Нешто о моралу”, *Ратник*, август (1907), 198, апелује на верски фанатизам као на морални фактор у рату: „И заиста, шта може да се мери с војском, чији војници заслепљени вером, фанатизовани, имају уверење, да, ако погину бранећи своју веру, иду у рајско насеље?!”

²⁸ М. Драгомиров, „Обука и васпитање”, *Ратник*, јул (1892), 31-69; Живојин Мишић, „О теоријском образовању официра”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 537-556; Аноним, „Дух и облик пешадијске борбе”, *Ратник*, (1891), март, 270-285; април, 394-402. /Текст је са немачког превео капетан Жив. Р. Мишић./; В. Ј. Мостић, „Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци”, *Ратник*, (1894), јануар, 1-39; фебруар, 145-177; М. М. Магдаленић, инжењер-пуковник у пензији, „Дисциплина, субординација, поштовање чина”, *Ратник*, јун (1895), 673-711; Аноним, „Маневре с бојним метцима у Русији”, *Ратник*, септембар (1898), 105. /Текст је превео Тод. Поповић, резервни артиљеријски пуковник из *Revue militaire de l' Etranger*./

²⁹ Тодор Љ. Павловић, *О војној дисциплини*, (Београд: 1903); *Исти, Друштвени развитак и војска (еволуција војне дисциплине)*, (Београд: 1909), исто дело и у *Ратнику*, (1910), јануар, 25-54; фебруар, 197-222; *Исти, Из психологије борбе*, (Београд: 1914). О Емилу Диркему (Emile Durkheim) в. Х.Е. Барнес, н.д., II, 555-583.

³⁰ Т.Љ. Павловић, *Из психологије борбе*, 33. Маса је примера из Првог светског рата да су управо вођене борбе бајонетима прса у прса а не прса у леђа.

Никола Вукотић је у два чланка које је писао уочи балканских ратова пласирао исте волунтаристичке и социјалдарвинистичке погледе на рат.³¹ У првом чланку Вукотић истиче оно што су образованији појединци обично сматрали (и сматрају) за менталитетску ману српског народа као врлину у контексту војничког морала. Он пише да је наш народ сељачки, неприступачан цивилизацији, живи у мраку и незнању, али га зато красе „ћутање и стрпљење, чије су границе далеко померила дугогодишња робовања под туђином, ту је и оно унутарње расположење код већине, својствено народима довољно некултурним, да стрепе од власти и да у њој гледају неко веће биће.”³² Други Вукотићев чланак написан је у стилу метафизичког трактата, нечитљив је и тежак са предугачким реченицама и „поетским” стилем изражавања. Он доноси виталистичке и волунтаристичке ставове уздигнуте до врхунца непобитне истине. Уздиже борбу као основно начело живота, јер она означава животну моћ једног народа, мора се прижељкивати, у њу се мора хрлити. Одриче пресудну моћ убојној сили и материјално-техничкој премоћи коју потцењивачки назива „знанствени елемент”, а истиче вољу за моћ, жељу за победом коју зове „морални елемент”. То је права поезија смрти и снова: „Изгледа да је вишак просуте крви по неки пут грешка, грех и зло, које не би требало да се понови. Али кад мирно посматрамо јунаштво трупа, које су полегале (побијене на бојном пољу – Н.П.), њихово мученичко напрезање преплаћено животом, но награђено успехом, оно не само што изазива у нашој души једну врсту завидног поштовања, издвајајући се величанствено изнад свију подвига, већ оно нас доводи до уверења да је то и једини пут који води данашњој победи. /.../ Смрт (храброст) у борби држи стубовегибајућег моста, који воде непријатељу и чим покушамо да је заменимо неком ’јачом снагом’ и стубови и мост падају у пропаст, слично оним фантастичним гредицама које у сну прелазимо дрхтећи и са којима срнемо одједанпут у страшну бездан под собом.”³³

Теза оваквих теоретичара била је да ништа не вреди свако научно војничко знање, оружје и техника, јер изнад свега стоји уобразиља, наша фантазија која нас води на крилима победе, само треба сил-

³¹ Ник. М. Вукотић, пешадијски капетан, „Погледи на морално васпитање нашег војника”, *Ратник*, март (1911), 1-11; Никола М. Вукотић, пешадијски капетан, „Размишљања о борби”, *Ратник*, септембар (1912), 1-21; јануар (1914), 59-80. /Први део чланка је изашао у последњем броју часописа пре почетка балканских ратова, а завршетак у првом броју након њих. *Ратник* није излазио од октобра 1912. до децембра 1913. године./

³² Ник. М. Вукотић, „Погледи на морално васпитање нашег војника”, *Ратник*, март (1911), 4.

³³ Никола М. Вукотић, „Размишљања о борби”, *Ратник*, септембар (1912), 5; 18.

но желети, па ће све што пожелимо постати могуће: „Ми пре пристајемо да нам извадите из памети тактичка начела, него да нас лишите уобразиље, да нам ишчупате из свести живу слику *борбе*, да нас оставите без живаца и охолости, зато што су ове особине путем њихова излива у борби, пронашле и створиле све принципе у њој, док ови узети засебно и неподређеним овим врлинама, значе у борби, исто толико што и пусте жеље и покушаји онога који хоће да се одржи на површини воде и поред тога што су му везане руке или обешен камен о врату.”³⁴ „Па и поред тога, што је двоструко дејство ватре снажно, она ипак не постиже оне резултате, које изгледа моментално да је кадра постићи – она (не) успева да задржи непријатеља, решена да надире пошто пото и да само сама извојује успехе првог реда, јер људи и под њеном кишом од олова, ма била ова и најсмртоноснија, ипак раде послове друге врсте и прве важности, тј., крећу се, потискују, долазећи једни са другим посред ватре и прса у прса.”³⁵

Међутим, било је и супротних ставова по овим питањима. Редак пример реалистичког и перспективног посматрања проблема представља дело вероватно руског официра који се осврће на искуство и поуке изгубљеног рата на Далеком истоку.³⁶ Текст је лишен идеалистичких заблуда о „срцу у јунака” које побеђује материјално јачег, оштро се разрачунава са неким аксиомима који су били и остали чак и после пораза недодирљиви и неупитни у руској војсци. Аутор каже да је пре увођења малодимног барута и далекометних пушака, митраљеца и далекометне артиљерије важило правило да хероји одлучују рат, али да савремени рат доноси превагу технике и материјалне премоћи. У Руско-јапанском рату било је сијасет примера појединачног и јунаштва читавих јединица, па се то није одразило на резултат. Много пута је оно што се зове јунаштво заправо било злочин, срљање и непотребна жртва: „Рат се, дакле, појављује не као борба људи, већ машина, топова, пушака и фугаса, којима ти људи управљају, и као резултат излази то неутешно убеђење, да је машина победила човека, завладала њиме, као да се хтела наругати свима вишим особинама његове душе.”³⁷ Након горког искуства, у руској армији је дошло само до формалних промена. Наиме, и даље се акценат стављао на парадну форму и егзерцир, а официри су напредовали према протекцији а не заслугама: „Ако се потпуно не од-

³⁴ Исто, 20, подвучено у тексту.

³⁵ Исто, јануар (1914), 64.

³⁶ Ј. Елц, „Психологија савременог рата” (превод са руског), *Ратник*, септембар (1910), 45-51. Слично третира проблем и М. Енвалд, „Две доктрине ратног васпитања војске”, *Ратник*, април (1911), 111-115.

³⁷ Ј. Елц, „Психологија савременог рата”, 46.

речемо пређашњег, застарелог 'система', који нас у ранијим ратовима тако скупо кошта, ако не ишчупамо из корена зло, које нагриза организам војске и смета јој да напредује, онда нас, без сваке сумње, очекују горка искуства у будућем рату – а он није далеко."³⁸

Прилози немачких аутора о војничком моралу такође су налазили своје место у *Ратнику*. Крајем 19. века и у Немачку је продирао идеја против дрила у војсци; све је чешће захтевано *свесно и вољно прихватање дисциплине*. Један прилог, због своје бруталне отворености и цинизма, нарочито завређује пажњу. Циљ расправе био је доказивање да су стари добри заплт и дресура војника пут за стварање победничке војске, а не савремено етичко васпитавање војника, па чак ни развој патриотизма.³⁹ Аутор наводи да су некада војске биле плаћеничке, а људи пристајали да у њима служе због могућности пљачке и стицања славе, а да у његово време регрут-обвезник сматра године проведене у касарни као кулук, кршење својих права, насилно прекидање нормалног живота и грађанског позива. Стога је погрешно сматрати да ће пуким апеловањем на узвишена осећања, обавезе, „морал” и дужности војник хтети да ризикује живот: „Дисциплина се пре свега нигде не јавља у свести о својој части, значају и достојанству, него у одрицању ових ствари.”⁴⁰ У *принципу је војска на бази опште војне обавезе увек лошије извезбана од професионалне војске* – тврди немачки аутор и тако се, пре више од сто година, приближава данашњим схватањима. Аутор уводи два термина као кључна за обуку војске: *страх* и *наду*. На њима се мора темељити војна дисциплина, а не на „моралу”, свести, разуму, уверавању, просвећивању... и осталим популарним фразама које могу бити одличне у цивилству, али у рату представљају мане. Такође, он сматра да војник мора да са страхопоштовањем гледа у старешину и само тако ће од њега постати добар борац који побеђује. Кад крену да фијучу зрна не вреди било какво знање и свест, ту падају идеална начела и *преживљава само издриловани аутомат*. Нико од регрутованих грађана неће да погине ни за новац нити за медаље – тврди овај неименовани немачки писац. Ни интелигенција нити душевна развијеност које су на цени у грађанском животу ништа не вреде у рату већ само штету доносе. За доброг ратника не треба имати човечна осећања и размишљања. Војска треба да има за циљ

³⁸ Исто, 51.

³⁹ Такав је нпр. текст: С. в. В.-К., „Морал војсака у миру и рату”, *Ратник*, (1897), март, 332-360; април, 529-558. /Текст је са немачког превео мајор Мил. М. Васић./ Супротно становиште износи Аноним, „Поводом нових тежња у Немачкој војсци”, *Ратник*, (1902), фебруар, 130-149; март, 270-277.

⁴⁰ С. в. В.-К., „Морал војсака у миру и рату”, нап. 1, стр. 340.

уништење природног нагона за одржањем живота који је људима урођен. Тај нагон помаже у цивилном животу да се оствари успех, изгради каријера, да се напредује... међутим у рату он је непожељан. Како се побеђује у рату? Када је неко изразито технички и бројчано надмоћнији он мора победити, а противнику који је изразито слабији не вреди никакав морал и свест о праведности борбе.⁴¹ Парадоксално, мишљење овог немачког аутора, које је било супротно ставу генерала Драгомирова који је ниподаштавао савремено оружје и бројчану преоћ – поклапало се са његовом методом беспштедног дрловоња војника како би се од њега створио робот.

Међу српским офицерима долазило је до полемике по питању како треба морално усмеравати војника током обуке и како га припремити за оно што се од њега очекује. Једни су били присталице волунтаризма, односно школе мишљења генерала Драгомирова и његових истомишљеника, а други су уважавали појаву нових брзометних пушки и митраљеа и ценили промене у начинима ратовања. Један српски офицер из свог искуства износи недостатке тадашњег система.⁴² Описујући конкретне неправилности приликом обуке, он говори да је имао свест о дубоким променама насталим унапређењем пешадијског наоружања: „Војник ће у рату и сам водити рачуна о своме животу, т.ј. стараће се у борби да не погине. Регруту треба чак и казати, *да му је дужност што боље себе чувати од метака противникових*. Та и ко му може бити милији него што је он себи сам?! Ко себе не воли, тај не може никог другог волети! *И држава има више користи од живог војника и грађанина него од мртвог*. У томе баш и лежи једна највећа погодба за јуначну борбу сваког војника, само му треба довољно објаснити значај борбе и *начин како се најбоље живот може сачувати*.”⁴³ Појавио се оштар одговор на ове предлоге.⁴⁴ Осим оспоравања конкретних измена које је Б. предложио у погледу обуке у кретању, трчању и уопште егзерциру, кључну тачку представљало је патриотски интонирано оспоравање

⁴¹ Исто, 529-558.

⁴² Б., „Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији”, *Ратник*, април (1901), 453-491. „Ушле су у навику разне псовке и грђе. Ово се не сме да чује из уста наставникових. Командири чета најозбиљније ово треба да сузбијају. Једном регруту невином и из добре куће, ваљда ништа у касарни није одвратније од овакве псовке; она донекле и застрашава. /.../ Колико не треба псовати за то, што је то неуљудно и непристојно, толико и за то, што ниуколико не унапређује наставу; без псовке ће се научити све што и с псовком, па можда, без ње, и пре и боље.” (Исто, 455-456.)

⁴³ Исто, 465, подвукао Н. П.

⁴⁴ Душан А. Станковић, капетан прве класе, „Поглед на чланак Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији од Б.”, *Ратник*, јануар (1902), 43-54.

тезе да војник треба да чува свој живот. Према Станковићу, треба настојати супротно – код војника угушити природни нагон за самоодржањем живота, јер само тако ће од њега постати добар борац. У овој оштрој полемици водила се борба два правца мишљења. Капетан Станковић, поткрепљујући свој став гледиштима појединих руских и немачких аутора, наводи следеће мисли генерала Пузиревског: „Узимајући са идеалне тачке гледишта, војник је у самој ствари *осуђен човек* т.ј. целокупан смисао његовог живота састоји се у томе, да мисли, осећа, ради и живи онако, како то његов позив захтева; значи: *да без колебања, одважно и другима за пример умире када то од њега захте његова Отаџбина доносећи највише користи Отаџбини.* /.../ А да би се постигли оваки, у извесном степену противу природни резултати, неопходно је потребно, да се при васпитању војске употребе *нарочита средства*, која ће бити подесна за то, да се сваком војнику што дубље и потпуније улије у душу идеја свога позива, своје осуђености (одвојености), која је тако мало слична околним обичним приликама, појмовима и осећајима, који покрећу живот оних људи, чији се идеали из најдубље основе разликују од идеала, с којима треба да живи сваки војник.”⁴⁵

У текстовима на ове теме често се наилази на необичан спој човекољубивих идеја које су запоседале умове Европљана са крутим ратоборним мислима о неизбежности, па чак и пожељности рата као моралног фактора човечанства.⁴⁶ Деветнаести век, а посебно његов крај, у свести ондашњих људи остали су урезани као изузетно доба. Fin de siècle остао је до данас симбол највишег технолошког напретка човечанства, али се у сенци тог врхунца грађанског друштва и његовог безрезервног поверења у моћ разума и природних наука, као и непрестано усавршавање човека и друштва, кувало највеће светско разбојиште. Тако један српски официр амбивалентно посматра своју епоху.⁴⁷ Сходно позитивистичко-материјалистичким уверењима свога доба и он је уверен како је појединца и друштво могуће „дотеривати и усавршавати” јер човеков дух „*потпуно зависи од физичке природе*”.⁴⁸ Кесерић преузима и развија мишљење

⁴⁵ Исто, 53-54, подвучено у тексту. Уз израз *осуђен човек* аутор је у напмени објаснио да то за њега значи *од друштва одвојен човек*.

⁴⁶ Такав је текст: Чеда Ј. Марковић, артиљеријски мајор, „Народ и војска”, *Ратник*, (1905), март-април, 537-570; мај, 745-779; јул-август, 41-80. /Чланак је био компилација настала на темељу радова француских официра: Marcel Demongeot, Citoyen et soldat; Richard, L'armée et les forces morales./ Слично пише М. Х. Б., „О значају подофицирског кора”, *Ратник*, март, (1902), 208-209.

⁴⁷ Н. Кесерић, капетан, „Хуманитет и дисциплина (по Немачком)”, *Ратник*, (1884), март, 209-220; април, 305-324.

⁴⁸ Исто, 211, подвучено у тексту.

Херберта Спенсера да је човек себично биће, егоизам му је урођен, те је највише подстакнут да делује када му је неки лични интерес угрожен. Песимистички закључује како нема узвишених осећања осим код ретких појединаца. Наука схваћена као знање, разум и логичка делатност уопште не доприносе подизању морала. Само уколико поука пробуди осећања долази до моралног самопрегора.⁴⁹ У начелу, читав народ треба васпитавати патриотски, а то за овог аутора значи у духу покоравана. Посебно омладину ваља одбити од идеалистичких илузија. По Кесерићу, то значи достићи такву свест да се свако може, без спољне принуде, покоравати државним ауторитетима јер је развио „унутрашњу принуду” о неопходности потчињавања. „Мисао и осећај својевољне и неусиљене послушности може се веома згодно крепити и снажити, ако се *свуда* и свакад *гаји* љубав према својој Краљу и својој отачбини.”⁵⁰

Закључак

У чланку је настојано да се, на основу једног броја чланака и публикација објављених до 1914. године, установи какав је био поглед на улогу морала, односно воље у савременом рату. Могло би се замерити да то није свеобухватан поглед на епоху која је претходила највећем светском разбојишту. Међутим, начин вођења Првог светског рата и огромни губици доказују да се улога одлучности и воље прецењивала у односу на материјално-техничке услове.⁵¹ У бројним текстовима и полемикама вођеним унутар српског официрског кора на страницама *Ратника* и ван њега излазило је на видело суштинско размимоилажење. С једне стране, стајали су старовремски пруски и руски утицаји који су тражили дресуру и дрил над појединцима, а са друге они који су рационалније и трезвеније оцењивали људску природу и њене захтеве. Првима су циљ и идеал били војници као послушни аутомати или пак верско-национални фанатици који без размишљања јуришају и гину (иако је Драгомиров покушао да споји неспојиво – да се гине „рационално”), а дру-

⁴⁹ Исто, 215-220.

⁵⁰ Исто, 324, подвучено у тексту.

⁵¹ Још један пример: Војвода Живојин Мишићпредлагао је на седници команданата свих српских армија у Пећи, 30. новембра и 1. децембра 1915. године, да се војска не повлачи (како је наредила Врховна команда) већ да се концентрише на Косову и покуша одлучан пробој, а уколико се у томе не би успело да се затражи примирје. (Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар, I, Уједињење српских земаља*, (Београд: БИГЗ, 1996), 194-195.) Да је његово становиште, наоко витешко и храбро, победило оно би довело до предаје и сепаратног мира, јер због преваге непријатељске снаге такав „одлучан пробој” сигурно не би успео. Војводин став је био сасвим на трагу идеја о јуришању и неодступању које се схватало као бекство и кукавичлук.

гима да војник трезвено прихвати борбу и понаша се разборито, јер то представља пут до победе без непотребних жртава. Утисак је да је код српских официра преовладала прва школа мишљења. Такође, такви застарели погледи на рат, у потпуно измењеним техничким околностима, превладали су и у другим војскама, па се може закључити да су ове погрешне поставке допринеле да Први светски рат постане бруталнији но што би иначе био да му се теоретски другачије приступало.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Аноним, „Бајонетско борење у Немачкој”, *Ратник*, новембар (1889), 481-484.

Аноним, „Будущая война въ техничскимъ, политическомъ и экономическомъ отношенияхъ И.С. Бліоха”, *Ратник*, јул, (1898), 364-367.

Аноним, „Дух и облик пешадијске борбе”, *Ратник*, (1891), март, 270-285; април, 394-402.

Аноним, „Маневре с бојним метцима у Русији”, *Ратник*, септембар (1898), 105.

Аноним, „Метаморфозе рата”, *Ратник*, децембар (1895), 715-729.

Аноним, „Морално васпитање војника у Руској војсци”, *Ратник*, јул (1889), 494-506.

Аноним, „Нови командант кијевског војног округа”, *Ратник*, октобар (1889), 351-353.

Аноним, „Поводом нових тежња у Немачкој војсци”, *Ратник*, (1902), фебруар, 130-149; март, 270-277.

Аноним, „Рат, електрични телеграф и жељезница”, *Ратник*, јануар (1884), 60-61.

Аноним, „Théorie du general Dragomiroff”, *Ратник*, децембар (1889), 632.

Аноним, „Упут за вежбање ескадрона за борбу од ђенералштабног пуков. Сухомлинова по упутима ђенерала Драгомирова”, *Ратник*, (1889), мај, 262-272; јун, 414-432; јул, 536-552.

Б., „Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији”, *Ратник*, април (1901), 453-491.

В.-К., С. в. „Морал војсака у миру и рату”, *Ратник*, (1897), март, 332-360; април, 529-558.

Бдин. „У Видину за време борбе око Видина 1885.”, *Ратник*, јул (1886), 54-56.

Васић, Милош М. *Висока војничка дисциплина*, Београд: 1909.

Влаховић, Јован Л. „Међународна изложба разни проналазака у Лондону 1885 год. са стране војничке”, *Ратник*, јун (1887), 492-509.

Вукотић, Ник. М. „Погледи на морално васпитање нашег војника”, *Ратник*, март (1911), 1-11.

Вукотић, Никола М. „Размишљања о борби”, *Ратник*, септембар (1912), 1-21; јануар (1914), 59-80.

Даскаловић, Ал. К., „Нешто о моралу”, *Ратник*, август (1907), 185-203.

Д. В., „Вероватне операцијске линије у случају рата између Двојног и Тројног савеза”, *Ратник*, јул, (1897), 121-128.

Дерекаге, *Рат и војска*, Београд: 1903.

Драгомиров, М. „Војничке прибелешке”, *Ратник*, октобар (1886), 343-356.

Драгомиров, М. „Калибарско питање у Европским војскама”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 557-568.

Драгомиров, М. „Обука и васпитање”, *Ратник*, јул (1892), 31-69.

Драгомиров. „Савремене војне обмане”, *Ратник*, јун (1883), 578-579.

Драгомиров. „Упут за спрем у трупа за борбу”, *Ратник*, (1887), септембар, 181-198; октобар, 261-272; (1888), март, 203-218, април, 225-267.

Елц, Ј. „Психологија савременог рата” (превод са руског), *Ратник*, септембар (1910), 45-51.

Енвалд, М. „Две доктрине ратног васпитања војске”, *Ратник*, април (1911), 111-115.

Живановић, Мил. *Моралне дужности војника*, Београд: 1899.

Јасњевски. *Паника у војсци. Лекарско-војна студија*, Београд: 1894.

Кесерић, Н. „Хуманитет и дисциплина (по Немачком)”, *Ратник*, (1884), март, 209-220; април, 305-324.

Магдаленић, М.М. „Дисциплина, субординација, поштовање чина”, *Ратник*, јун (1895), 673-711.

Марковић, Војислав. *Извод из предавања веронауке у подофицирској школи*, Београд: 1903.

Марковић, Чеда Ј. „Народ и војска”, *Ратник*, (1905), март-април, 537-570; мај, 745-779; јул-август, 41-80.

Мишић, Живојин. „О теоријском образовању официра”, *Ратник*, новембар-децембар (1892), 537-556.

Мишић, Живојин. *Стратегија. Вештина ратовања*, Београд: 1907.

Мостић, В.Ј. „Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци”, *Ратник*, (1894), јануар, 1-39; фебруар, 145-177.

М. Х. Б., „О значају подофицирског кора”, *Ратник*, март, (1902), 208-209.

Павловић, Тодор Љ., *Друштвени развјат и војска (еволуција војне дисциплине)*, Београд: 1909.

Павловић, Тодор Љ., *Из психологије борбе*, Београд: 1914.

Павловић, Тодор Љ., *О војној дисциплини*, Београд: 1903.

Pedes (Динић Драгољуб). „О васпитању војника”, *Ратник*, март, (1907), 415-423.

Pedes (Динић Драгољуб). *Пред сутрашњим ратом*, Београд: 1906.

Станковић, Душан А. „Поглед на чланак Неколико напомена о извођењу регрутске школе у пешадији од Б.”, *Ратник*, јануар (1902), 43-54.

Литература

Барнес, Хари Елмер, *Увод у историју социологије*, I-II, Београд: БИГЗ, 1982.

Большая советская энциклопедия, 8, Москва 1972, 474.

Вајкарт, Рихард. *Од Дарвина до Хитлера. Еволуциона етика, еугеника и расизам у Немачкој*, Београд: Препород, 2021.

Војна енциклопедија, друго издање, 2, Београд: Војноисторијски институт, 1971, 531.

Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић, I, Уједињење српских земаља*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1996.

Енциклопедија Југославије, 7, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1968, 26.

Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка, 3, Загреб, б.г., 780–781.

Станић, Ђорђе, Килибарда Зоран, Марчек, Јан. *Обука српске војске (1804–1918)*, Београд: Војноиздавачки завод, 2007.

Супек Руди, Херберт Спенсер и биологизам у социологији, Загреб: Матица Хрватска, 1965.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Fellow
Strategic Research Institute
University of Defense, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

THE MORAL FACTOR IN WAR ACCORDING TO THE THEORIES OF NATIONAL AND FOREIGN AUTHORS AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

(Summary)

This paper is an attempt to establish, on the basis of a number of articles and publications from the end of the 19th century to 1914, what was the view of the role of morality, that is, the will in modern war. The way in which the First World War was waged and huge losses prove that the role of determination and will was overestimated in relation to material and technical conditions. In numerous texts and polemics led within the Serbian officer corps on the pages of Ratnik and other sources, an essential disagreement came to light. On the one hand, there was the old-time Prussian and Russian influence

that requested training and drill of individuals, while on the other hand there were those that assessed the human nature and its demands more rationally and soberly. For the former, the goal and ideal were obedient automaton soldiers or religious-national fanatics who attacked and died without thinking, while for the latter, soldiers who would soberly accept the fight because that was the way to victory without unnecessary sacrifices. The impression is that the first school of thought prevailed among Serbian officers. Also, such outdated views on war, in completely changed technical circumstances, prevailed in other armies, as well, so the conclusion is drawn that such wrong assumptions at the start contributed to this war becoming bloodier than it would have been if it had been theoretically approached in a different way. Opinions, which emphasized the volitional-motivational factor as the decisive one for a victory, were mainly expressed in numerous articles published on the pages of Ratnik, as well as in special publications, while the technological performance of improved weapons was frequently underestimated.

KEY WORDS: will, social Darwinism, First World War, bayonet fight

УДК: 94:327(497.11:497.2)"1904"
321.727:929 Карађорђевић П. I
COBISS.SR-ID 110424073
DOI број: 10.5937/vig2201090R

Језик рада: Српски
Примљен: 01. 02. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Снежана А. Радоева, историчар
Софија, Република Бугарска
E-mail: snejana_ra@mail.bg

ПОСЕТА КРАЉА ПЕТРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА СОФИЈИ 1904. ГОДИНЕ У КОНТЕКСТУ БУГАРСКО-СРПСКИХ ОДНОСА*

АПСТРАКТ: Посета српског краља Петра I Бугарској, октобра 1904. године, била је део дипломатских односа између две балканске земље у време заплета на међународној сцени узрокованог Руско-јапанским ратом, који је почео те године. Србија и Бугарска имале су 1904. године разлога да буду забринуте због динамичних промена у Европи и свету, као и у унутрашњој политици. Та година била је веома важна и за историју српско-бугарских односа, будући да је највише резултата постигнуто у интензивирању међусобног дијалога у дипломатској, економској, културној и друштвеној сфери односа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бугарска, Србија, краљ Петар I, кнез Фердинанд I, бугарско-српски односи

Дипломатски односи између Бугарске и Србије, од њиховог успостављања 1879. године до почетка XX века, пролазили су кроз различите мене, од међусобног разумевања, преко отвореног непријатељства и криза, па чак и до ратног стања између две земље 1885. године. Били су то односи на које су у великој мери утицале велике силе и који су зависили од њихових стратешких циљева на Балкану. Током тих двадесет и пет година, у Кнежевини Бугарској и Краљевини Србији мењали су се владари и владе, као и

* Са бугарског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

спољнополитичке стратегије, које су зависиле, како од међународних прилика, тако и од сопствених интереса, али је обострана намера за очување статуса кво и мира на Балканском полуострву у читавом том периоду остала непромењена.

У време када је Руско-јапански рат, који је избио 26. јануара 1904. године, био главна тема међународне јавности и дипломатских кругова, државна посета највишег ранга Софији успела је да се афирмише као важан догађај у балканској и светској политици. Посета крунисаног краља Србије Петра I Карађорђевића Бугарској, у септембру 1904. године, није била ни мало случајна. Она је представљала само један у низу догађаја из бугарско-српских дипломатских односа, на које је несумњиво имао утицаја рат на Далеком истоку. Веза између Руско-јапанског рата и међусобног приближавања Бугарске и Србије може се сасвим логично објаснити.¹

Те 1904. године свака од две земље имала је разлоге да се прибојава за свој положај, како због међународне ситуације, тако и због сопствених унутрашњих проблема. Наиме, Руско царство, као сила заштитница две балканске и словенске земље, било је заузето ратом са Јапаном, док је Аустроугарска, као друга заинтересована сила, била спремна да искористи његово „одсуство” са Балкана. За Србију и краља Петра највећи проблем представљао је негативан однос европских дворова према Мајском преврату 1903. године и међународна изолација земље која је затим уследила, као и очекивана конфронтација са Аустро-угарском. Пред Владом Радикалне странке налазио се тежак задатак учвршћивања положаја нове династије, који је требало да доведе до стабилизације у унутрашњополитичком животу и међународног признања владарског положаја краља Петра. Сва сложеност међународне ситуације у том тренутку указивала је на то да је Србија требало да тежи зближавању с балканским државама.²

Бугарска је била заинтересована да постигне јединствен став са државама Балкана ради очувања територијалног статуса кво на полуострву и спровођења реформи у корист хришћана на европским поседима Османског царства, након неуспеха Илинденско-преображењског устанка 1903. године. Процене тренутне међународне ситуације и опасност од оружаног конфликта са Турском у време руске заузетости на истоку, усмеравали су владајуће кругове у Софији да промене дотадашњу политику и фокусирају се на сарадњу са Србијом. Поред заједничких интереса да се постигне зближавање са

¹ У овом излагању пажња је посвећена углавном бугарско-српским односима 1904. године, без разматрања односа са Црном Гором.

² Стателова, Елена и др. *История на българската дипломация 1878-1913 г.* (София: Фондация „Отворено общество“, 1994), 323.

балканским суседом, томе је ишла у прилог и чињеница да је Бугарска била једна од ретких европских држава које су биле уздржане и без намере да се мешају у унутрашња питања и династичке промене у Београду.³ У срдачном писму кнезу Фердинанду, упућеном 31. октобра 1903. године, краљ Петар га је обавестио о ступању на престо и изразио готовост да искористи сва своја овлашћења да би ојачао „односе међусобног разумевања и братског пријатељства” између две земље.⁴ Са своје стране, у телеграму из јануара 1904. године, кнез Фердинанд је изразио недвосмислено благонаклон однос према новоизабраном краљу Србије и намеру да уложи све напоре ради очувања постојећег братства и пријатељства између два суседна народа.⁵ У тренутку када су бугарски дипломатски представници у Београду излазили из Двора, бугарски војни аташе пуковник Христофор Хесапчиев изразио је жељу да буде примљен у аудијенцију код краља Петра. Поред многих важних питања која су претресана у разговору између краља Петра и пуковника Хесапчиева на аудијенцији, 18. јануара 1904. године, поново је истакнута заједничка жеља за зближавањем и сарадњом.⁶

Потпуно у складу са међународном ситуацијом биле су и посете руског министра иностраних послова грофа Ламсдорфа двома балканским престоницама и његове препоруке „меродавним факторима” у Софији и Београду да покажу „мудрост и уздржаност у својим националним амбицијама, отворено их упозоравајући да Русија неће бити у могућности да их подржи”.⁷

Пре него што су две владе предузеле наведене кораке у јануару, студенти београдске Велике школе посетили су своје колеге са Вишег училишта у Софији (данас Софијски универзитет „Свети Климент Охридски”). Посета се завршила доношењем заједничке резолуције која је подржала српско-бугарско зближавање и „остваривање идеје конфедерације балканских народа са циљем заштите и одбране сопствене политичке и економске независности”. Одјеци контаката међу универзитетском омладином двеју земаља у српској штампи указују на изразито позитиван став јавног мњења према

³ Попов, Радослав. „Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г.“, *Studia balcanica*, VI, Балкански проучвания XX век. (1972), 221.

⁴ Централни државни архив, Софија, фасцикла 176к, опис 1, архивска јединица 1847, лист 60 (даље: ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1847, л. 60).

⁵ Исто, ф. 3к, оп. 1, а.е. 87, л. 62.

⁶ Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914 г.)*. (София: Военно издателство, 1993), 53; Попов, Радослав. „Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г.“, 221-222.

⁷ Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914 г.)*, 51.

том питању, који се додуше разликовао од става политичких кругова у обе земље. Разлог за то треба тражити у једној од тачака усвојеног документа у којој се говорило против мешања „свих страних сила“, а посебно против Русије и Аустроугарске.⁸ Тема Балканске федерације била је доминантна и на Балканском студентском конгресу, који је одржан у Софији у фебруару 1904. године. Међу говорницима на форуму био је и економиста Бончо Бојев, предавач финансија и статистике на Вишем училишту, који је заступао тезу да су споразумевање и зближавање између Бугарске и Србије могући само на основама заједничких економских интереса.⁹

Један од првих корака које су Србија и Бугарска предузеле 1904. године било је потписивање савезничког уговора. Творац идеје о уговору био је „један од најревноснијих заговорника идеје о зближавању балканских народа“, бугарски трговински представник у Црној Гори Димитар Ризов.¹⁰ У лето 1903. године, када се појавио, његов предлог да Бугарска иницира споразум са Србијом деловао је преурањено, али је симптоматичан за оно што ће се десити скоро годину дана касније, уз активно учешће Ризова и бугарског представника у Београду, пуковника Христофора Хесепчијева.¹¹ Дугогодишње пријатељство Димитра Ризова са српским политичарима Николом Пашићем и Ацом Станојевићем пружало је могућност бугарској влади да добије поуздане информације о ставовима српских владајућих кругова о могућностима за приближавање између две земље и потенцијалној подршци за постизање споразума.¹² Важну улогу у том процесу одиграли су и детаљни извештаји пуковника Хесепчијева кнезу Фердинанду и бугарској влади, који су потврдили да је наступио прави моменат за склапање политичког савеза са Србијом. Такође, треба

⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2011, л. 1-8.

⁹ Видети више: Popek, Krzysztof. „Bulgarian-Serbian rapprochement in 1904 as the basis for the unification of the South Slavs: Remarks on Boncho Boev's Federalist concepts“, *Prace Historyczne*, 2 (2020), 299–313; Боев, Бончо. „Балканската федерација, като идеал на сръбско-българската младеж; възможността да се начене осъществяването ѝ в предстоящото сключване на търговските договори“, *Списание на Българското икономическо дружество*, 2 (1904), 102. Касније, поводом посете краља Петра Софији, Бојев је потврдио свој став и истакао да је „поред политичког акта учтивости и добросуседства“ посета и први корак ка спасоносном споразуму две земље о трговинској и економској унији. Према: Боев, Бончо. „Посещението на сръбския крал и сръбско-българското сближение“, *Списание на Българското икономическо дружество*, 9 (1904), 660-661.

¹⁰ Стателова, Елена и др. *История на българската дипломатия 1878-1913 г.*, 324.

¹¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*. Књ. 1, св. 2 (Београд: Српска академија наука и уметности, 1998), 183 - 184.

¹² Радоева, Снежана. *Димитър Ризов - от Битоля до Берлин (1862-1918)* (София: Издателство „Парадигма“, 2014), 137.

напоменути да су две државе већ имале позитивно искуство са међусобним споразумом, склопљеним 19. фебруара 1897. године, који их је обавезивао да „пружају помоћ једна другој у националним, верским и школским питањима у европској Турској”, без обавезујућег става сваке од страна о македонском питању.¹³

И поред интрига неких од великих сила и постојећих противречности у вези са судбином европских поседа Турске, преговори су успорени, али нису пропали. Након два месеца сондирања терена и преговора између званичника две земље, 30. марта 1904. године потписани су тајни и јавни уговор о савезу, да би наредног дана Димитар Ризов и пуковник Христофор Хесапчијев са бугарске стране и председник Владе генерал Сава Грујић и министар иностраних послова Никола Пашић са српске стране ставили своје потписе на завршни протокол споразума. Споразум је предвидео међусобну заштиту територијалног интегритета и независности Кнежевине Бугарске и Краљевине Србије, као и да две државе потписнице дају допринос спровођењу реформи у Солунском, Битољском, Косовском и Једренском вилајету.¹⁴

Овај дипломатски успех потврђен је и личним сусретом кнеза Фердинанда и краља Петра у Нишу, 1. маја 1904. године. Бугарски лист „Нов ден”, као орган владајуће Народно-либералне партије,¹⁵ назвао је овај сусрет „славним датумом у историји бугарско-српских односа”, због чега је широкогрудо отворио своје странице за реаговања и коментаре. Срдачни односи између његовог величанства краља Петра и његовог царског величанства кнеза Фердинанда и њихових пратилаца били су приметни свима у окружном начелству у Нишу. После размене „срдачних речи” и здравица сусрет је крунисан „међусобним монархијским почастима” – краљ Петар је добио „велики орден Св. Александра са лентом”, а кнез Фердинанд је одликован новоуспостављеним српским великим орденом „Карађорђевој звезди са лентом”.¹⁶

У бугарској штампи овај краткотрајај али важан сусрет у Нишу наишао је на широк одјек. Преношени су ставови српских партијских листова који су истицали његов „велики политички значај”.¹⁷ Сличан

¹³ Стателова, Елена и др. *История на българската дипломация 1878-1913 г.*, 238-239.

¹⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2120, л. 27; Архив Српске академија наука и уметности (АСАНУ), 14387/9863; Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 104-106.

¹⁵ Народно-либерална партија је основана 1886. године. У периоду од 18. маја 1903. до 4. новембра 1906. године владала је смостално под вођством Рача Петрова.

¹⁶ *Нов век*, бр. 737, 3 мај 1904, 1-3; Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 117.

¹⁷ *Нов век*, бр. 739, 7 мај 1904, 2.

ефекат и различита тумачења сусрет је имао и у београдској јавности. Према извештајима пуковника Хесепчијева, од 4. и 5. маја 1904. године, упућеним кнезу Фердинанду и премијеру Рачу Петрову – док су се дипломате, новинари и „испразни политиканти“ питали „зашто су се краљ Петар и кнез Фердинанд састали у Нишу“, владајући кругови нису крили своје задовољство протеклим догађајем.¹⁸ Кнез Фердинанд је на састанку у Нишу предложио српском краљу да посети Бугарску. Очекивања бугарске стране била су да краљ Петар не дође само у званичну посету већ да „направи турнеју по земљи, да би га и обични Бугари видели“.¹⁹ Пуковник Хесепчијев са занимањем је пратио и реакције дипломата у вези са бугарско-српским односима. Према његовим исписима, вест о сусрету два владара у Нишу примљена је у Русији са „усхићењем“, док су немачки и аустроугарски дипломатски представници у Београду ипак сматрали да „политички споразум између Србије и Бугарске није могуће постићи“.²⁰

Једна од првих промена која је наступила након потписивања билатералног споразума у практичном смислу било је укидање пасошке контроле за путовања између две земље. Ради превазилажења могућих препрека, бугарски министар унутрашњих послова Димитар Петков је издао наређење полицији и пасошким органима на граници са Србијом, којим их је обавезао да свим путницима који долазе из Србије омогуће слободан улазак у земљу, без обзира на њихово држављанство. Укидање пасошке контроле на граници са Србијом постало је правно обавезујуће 29. маја 1904. године, након објављивања циркулара Министарства унутрашњих послова у бугарским службеним новинама („Държавен вестник“ – прим. преводиоца).²¹ Са српске стране, промена је регулисана „циркуларним писмом надлежним органима управе“ председника Владе генерала Саве Грујића, а ступила је на снагу 1. јуна 1904. године.²²

У директној вези са потписаним уговором о савезу били су и преговори о закључењу војне конвенције између Бугарске и Србије, који су почели у лето 1904. године. Тај важан документ требало је да реши низ питања која су се односила на бројност оружаних снага, командовање и снабдевање војних јединица, као и на операције савезничких снага, које би се заједнички водиле ради одбране територијалног интегритета и независности земаља потписница. Након дуже дискусије, пуковник Христофор Хесепчијев и генерал Радомир Путник, као лица

¹⁸ ЦДА, ф. 176к, оп.1, а.е. 2120, л. 56-57; ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 601, л. 15.

¹⁹ Исто, ф. 52к, оп. 1, а.е. 126, л. 9.

²⁰ Исто, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2120, л. 59-61; ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 601, л. 15-26.

²¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2120, л. 77; *Нов век*, бр. 749, 2 јуни 1904, 3.

²² Исто, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2120, л. 74.

именована за израду пројекта конвенције, изнели су основе на којима је она требало да буде закључена. Коначна редакција бугарског и српског текста конвенције, који су одобриле обе владе, извршена је 28. септембра 1904. године, али је остала непотписана.²³

Несумњив знак добрих односа између Бугарске и Србије био је и састанак кнеза Фердинанда и краља Петра, који се одржао „инкогнито” 5. јуна 1904. године. Према наводима Бугарске телеграфске агенције, бугарски кнез је тога дана прошао кроз Београд на повратку из Аустрије. Иако је било релативно рано пре подне, у 9.20 часова на станици су га дочекали краљ Петар, министар иностраних послова Никола Пашић и један од краљевих ађутаната. На позив Фердинанда, српски краљ и његова пратња прихватили су да се придруже бугарском кнезу на путовању до железничке станице у Реснику у околини Београда.²⁴ Шеф бугарског посланства у Београду пуковник Хесапчиев у свом извештају Министарству иностраних послова, од 15. јуна 1904. године, био је категоричан у ставу да је, иако краткотрајан, сусрет на путу до Ресника оставио „неупоредиво јачи” утисак од оног у Нишу. Из оцена и коментара могло се видети да су овај сусрет сви дефинисали пре као „догађај од изузетне политичке важности” него као тек „чин куртоазije међу владарима” двеју држава.²⁵ „Једноставност, лакоћа, неусиљеност и срдачност приликом сусрета, о чему су сведочили сви присутни, биле су теме разговора, који по природи ствари нису били без утицаја на закључке које је из њих изводила политикантска јавност...”.²⁶ Осим новинарских кругова, ову епизоду из бугарско-српских односа коментарисали су и страни дипломатски представници у Београду, наравно, из свог угла гледања. Највиши представници руског и италијанског посланства су одушевљено и са нескривеним задовољством говорили о том догађају, насупротив „нервози” коју су показивали представници Немачке и Аустроугарске. С друге стране, румунски, грчки и француски посланици показали су слаб интерес за ту епизоду или су о њој ћутали.²⁷

Већ крајем истог месеца, 29. јуна 1904. године, бугарски владајући кругови добили су нову прилику да покажу своју наклоност према његовом величанству српском краљу Петру I, поводом његовог рођендана. На Двор у Београду позвани су представници страних владарских кућа, а истог дана је свечани пријем приредила и српска дипломатска

²³ Хесапчиев, Христофор. *Служба на Бѣлгария в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 136-139.

²⁴ *Нов век*, бр. 751, 7 јуни 1904, 1, 3.

²⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2121, л. 1.

²⁶ *Исто*, л. 2.

²⁷ *Исто*, л. 4-6.

мисија у Софији. Са бугарске стране честитке краљу Петру упутио је, у кнежево име, начелник Тајног кабинета кнеза Фердинанда господин Страшимир Добрович, а у име Министарског савета Бугарске генерал Рачо Петров, председник Владе и министар спољних послова.²⁸

Следећи велики упечатљив догађај, који се ишчекивао не само у Београду, било је крунисање краља Петра I. Више месеци пажња дипломатских кругова и српске јавности била је заокупљена питањем где ће се одржати церемонија и које „стране делегације и изасланици” ће на њој узети учешћа.²⁹ После „дугих консултација међу министима” донета је одлука да се крунисање обави 8. септембра у Саборној цркви у Београду, а миропомазање, у складу са традицијом, у манастиру Жича.³⁰ Већ 18. јула 1904. године бугарску владу је о предстојећем догађају обавестио српски посланик у Софији Јован Јовановић. За представника на крунисању његовог величанства српског краља одређен је кнежев опуномоћени изасланик у Београду пуковник Христофор Хесапчијев.³¹ И поред очекивања да ће кнез Фердинанд лично присуствовати церемонији у Београду, послата је делегација коју су предводили први ађутант кнеза Фердинанда генерал-потпуковник Данаил Николајев и начелник Тајног кабинета Страшимир Добрович. Поводом крунисања, кнез Фердинанд је, 8. септембра, послао и телеграм краљу Петру: „Поводом данашње значајне свечаности понављам Ти своје од свег срца жеље да владаш часно и славно. Нека Ти је Бог у помоћи у свим твојим делима и настојањима за мир и срећу братског српског народа”.³² Изасланици из Софије су срдечно дочекани, а генерал Николајев добио је посебно вредан поклон – „раскошно урамљен” краљев портрет.³³ На протоколарном доручку, приређеном 10. септембра у Двору у част делегације, присуствовала је цела краљевска породица, министри Сава Грујић, Никола Пашић, Радомир Путник, краљевски дипломатски агент у Софији Светислав Симић и многи други званичници. У својој здравици краљ је нагласио: „Срби и Бугари су и браћа по оружју, чиме је додатно ојачано њихово крвно сродство”.³⁴ У личном писму, упућеном 21. септембра кнезу Фердинанду, Петар I је истакао добро расположење и задовољство разговорима са генералом Данаилом Николајевом и господином Страшимиром Добровичем.³⁵

²⁸ *Нов век*, бр. 761, 30 јуни 1904, 1, 3.

²⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1850, л. 27-28.

³⁰ *Исто*, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1850, л. 34-35.

³¹ *Исто*, л. 31, 55.

³² *Исто*, ф. 3к, оп. 8, а.е. 554, л. 1, 5.

³³ *Нов век*, бр. 798, 4 окт. 1904, 3.

³⁴ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1850, л. 76; ф. 3к, оп. 8, а.е. 549, л. 27.

³⁵ *Исто*, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1850, л. 85; ф. 3к, оп. 8, а.е. 554, л. 6.

У општи добар политички тон уклапала се и Прва јужнословенска изложба, одржана у Београду у јесен 1904. године. Био је то важан догађај из културног живота који је окупио српске, бугарске, хрватске и словеначке уметнике. На њој је учествовао велики број познатих бугарских уметника, а међу њима Иван Ангелов и Антон Митов, као и чешки сликари Иван Мрквичка и Јарослав Вешин који су стварали у Бугарској. Осим што су се упознали са стваралачким достигнућима учесника, српски краљ и његови синови присуствовали су и на балу организованом у њихову част.³⁶ Међу уметницима које је краљ Петар I лично наградио било је и пет бугарских аутора. Поред тога, краљ је за своју збирку откупио и три карикатуре бугарског уметника Александра Божинова.³⁷

У низу дипломатских, културних и јавних иницијатива у билатералним односима 1904. године, кулминацију је представљала краљева посета Софији. Дуго очекивана посета била је круна вишемесечних припрема. Одлуку да краљ Петар дође у званичну посету бугарском кнезу коначно је донела српска страна, након чега су се две стране сагласиле да то буде 17. октобра.³⁸ Важну улогу у припреми програма посете српског владара, у складу са кнежевим жељама да све буде „на највишем нивоу“, имао је пуковник Хесапчијев. Поред тога што су његови савети и „сјајне идеје“ у вези са предлогом здравица били од велике помоћи, његове сугестије у вези са краљевим навикама и склоностима биле су такође изузетно корисне.³⁹ Део припрема за предстојећи догађај представљао је и састанак новог српског дипломатског агента у Софији Светислава (Свете) Симића са бугарским премијером и министром иностраних послова Рачом Петровом, одржан 7. октобра.⁴⁰ Истовремено, у Софији су почеле ужурбане припреме за дочек српског краља, за шта је Министарство финансија определило престоничкој општини суму у износу од 35.000 лева.⁴¹ Владин лист „Нов век“ најавио је читаоцима предстојећу посету и изнео прве коментаре о значају тог догађаја. Писало се да у очекивању „једног од најдражих гостију“ бугарској престоници нису потребна никаква „подробна објашњења“, јер посета „сама по себи говори елоквентније од свих мудрости о сопственом значају за будуће односе између Бугара и Срба“.⁴²

³⁶ *Нов век*, бр. 799, 6 окт. 1904, 1.

³⁷ *Мир*, бр. 1466, 7 окт. 1904, 3; *Иллюстрация светлина*. Юбилейна кн., јануари 1918, 134.

³⁸ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 544, л. 5.

³⁹ Хесапчиев, Христофор. *Служба на Българија в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 141-142.

⁴⁰ *Нов век*, бр. 800, 8 окт. 1904, 3.

⁴¹ ДА-София, ф. 1к, оп. 2, а.е. 575, л. 1.

⁴² *Нов век*, бр. 802, 13 окт. 1904, 1.

Нови курс у односима Софије и Београда био је и предмет пажње на седници XIII редовног Народног собрања, која је почела са радом 15. октобра 1904. године. У својој престоној беседи кнез Фердинанд се фокусирао на спољнополитичка питања и истакао да Бугарска одржава добре и пријатељске односе, како са великим силама, тако и са суседним земљама. Свој сусрет са српским краљем у Нишу Фердинанд је оценио као први корак „у остварењу толико жељеног споразума који би био у заједничком интересу два братска и једноплемена народа”. Кнез је исказао уверење да је предстојећа посета његовог величанства краља Петра престоници Бугарске „залог за најсрдачније односе” између владара двеју земаља и њихових народа.⁴³ Поред кнежевог говора у Народном собрању, преко штампе је дистрибуиран и „Програм свечаног дочека његовог величанства српског краља Петра I” у којем су до детаља описани сви предвиђени догађаји и наведени њихови учесници. Из објављених информација могло се сазнати да ће у пратњи српског краља бити и његов премијер Сава Грујић, министар иностраних послова Никола Пашић и министар војни Радомир Путник, маршал Двора Бошко Чилак-Антић, краљев први секретар Јаков (Јаша) Ненадовић, као и друге личности из краљеве свите.⁴⁴ Дан пред долазак постало је јасно да, због болести, секретар Ненадовић и министар војни Путник неће путовати у Бугарску.⁴⁵ Према најави Бугарске телеграфске агенције, 16. октобра у 9 часова увече српски краљ је отпутовао за Софију у пратњи поменутих лица и бугарског дипломатског агента Христофора Хесапчијева. Дочек, ток посете и испраћај били су детаљно приказани на страницама престоничких новина. Седамнаестог октобра „бугарска престоница имала је част да прими у своје наручје драгог и важног госта за њ. ц. в. кнеза и за цео бугарски народ, његово круном овенчано величанство, српског краља Петра I, господара једнокрвног и братског српског народа”. Пре тога, у складу са унапред припремљеним програмом, на Царибродској железничкој станици српског краља су дочекали бугарски министар грађевина, саобраћаја и веза Димитар Попов, командант софијског гарнизона генерал-мајор Бочев и за краља специјално одређен ађутант, генерал-мајор Иванов, командант 2. тракијске дивизије. „Почасна чета из 25. драгоманског пука са заставом и музиком” одала је војне почести српском краљу. По традицији високи гост је на бугарској територији дочекан са „хлебом и сољу по-

⁴³ *Свободно слово*, бр. 49, 16 окт. 1904, 1.

⁴⁴ ЦДА, ф. 143к, оп. 2, а.е. 44, л. 1; ЦДА, ф. 3к, оп. 1, а.е. 90, л. 119; *Нов век*, бр. 803, 15 окт. 1904, 3; *Свободно слово*, бр. 49, 16 окт. 1904, 2-3.

⁴⁵ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 601, л. 64.

служеним на филигрански урађеном сребрном тањиру". И поред кишног времена становништво Цариброда и околних села дошло је на станицу да „акламацијом“ поздрави краља.⁴⁶

Један сат касније, на Главној железничкој станици у Софији, која је била преплављена цвећем и декорацијом, сви позвани да учествују у дочеку српског краља заузели су своја места. Кнез Фердинанд, у генералској униформи, окићен лентом са орденом Карађорђеове звезде преко рамена, лично је извршио смотру почасне чете, постројене на перону, након чега се придружио министарском кору. Краљевски воз који су вукле локомотиве „Борис“ и „Кирил“ стигао је у 9 часова и 10 минута. Његов улазак у станицу је, уместо отправника возова, дочекао лично министар Димитар Попов.⁴⁷

Према сачуваним извештајима, када се „краљевски воз“ зауставио музика из почасне чете почела је да свира свечани марш, док су топовске салве заглушиле читаву околину. Двојица владара су се руковала и срдечно се загрлила. Након смотре почасне чете „постројене у идеалном реду“, у кнежевском салону представљени су чланови пратње и државни великодостојници. Краљ Петар, у црвеној генералској униформи, био је ведар и расположен, о чему је сведочио „срдачан осмех“. Затим су два монарха у свечаној кочији, у пратњи више дворских кочија и два ескадрона из Гардијског и 1. коњичког пука њ.ц. височанства, продефиловали кроз шпалир који је са обе стране друма, који је водио од станице до палате, формирао народ и војска.⁴⁸

На Лавовом мосту, код славолука окићеног заставама и грбовима двеју држава и натписима „Добро дошао, краљу“ и „Добар комшија је најдражи гост“, његово величанство дочекали су са „хлебом и сољу“ општинско веће и градоначелник Софије Николов, који му је поклонио сребрну плакету са натписом „Његовом величанству Петру I, краљу Србије, од бугарског престоног града, 17. октобра 1904. године“. По завршетку церемоније краљ Петар је у кнежевом двору одржао аудијенцију за представнике иностраних дипломатских мисија.⁴⁹

Важан моменат приликом посете краља Петра Софији представљао је обилазак храма „Светог Краља“ (данас саборна црква Св. Недеље), где се чувају мошти српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321). Високог госта ту је дочекао митрополит Варне Симеон који је том приликом одслужио свечани молебан уз саслу-

⁴⁶ *Државен вестник*, бр. 233, 23 окт. 1904, 2; *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, с. 1-2.

⁴⁷ *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 2.

⁴⁸ *Државен вестник*, бр. 233, 23 окт. 1904, 2; *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 2.

⁴⁹ ЦДА, ф. 3к, оп. 1, а.е. 90, л. 101-102; 105-106; 109-110; *Български търговски вестник*, бр. 230, 19 окт. 1904, с. 1; *Вечерна поща*, бр. 1161, 18 окт. 1904, 2; *Утренна поща*, бр. 27, 20 окт. 1904, 1; *Свободно слово*, бр. 50, 20 окт. 1904, 3.

жење целокупног престоничког свештенства. Поред два владара, са цивилном и војном пратњом, молебану су присуствовали и министри, дипломате, највиши представници државне администрације, официри софијског гарнизона, новинари и други званичници.⁵⁰

Српски краљ и бугарски кнез са свитом присуствовали су још једном молебану, одржаном у капели руске дипломатске мисије, уприличеном поводом трагедије на железничкој станици Борки и избављења цара Александра III.⁵¹ Након тога, у кнежевској палати краљ Петар се састао са члановима Светог архијерејског синода бугарске цркве, митрополитом варнско-преславским Симеоном, врачанским Константином, софијским Партенијем и трновским Антимом. У разговору са митрополитом Симеоном краљ је показао велико интересовање за „духовне послове нашег (бугарског – прим. прев.) народа”.⁵²

Прилично обиман програм краљевске посете настављен је обилазком српске дипломатске мисије, након чега су краљ Петар и кнез Фердинанд, заједно са својим првим министрима, генералима Савом Грујићем и Рачом Петровом и министрима Николом Пашићем и Димитром Петковом посетили Народни музеј, цркву Светих седмочисленика и Народно собрање. У Војном училишту његовог царског височанства упознали су се са условима у којима се школују и живе будући бугарски официри. Високе госте дочекао је начелник ове установе пуковник Васил Петев са свим официрима, док су на писти били постројени јункери и кадети. Уваженом госту кадети су том приликом поклонили сувенире које су сами израдили.⁵³ Круна програма тога дана била је свечана вечера на Двору, којој су присуствовали министри, дипломатски кор, генерали, сви начелници цивилних и војних установа, команданти војних јединица у престоници и представници политичких партија. Кнез Фердинанд је у својој „изузетно емотивној” здравици истакао да „будућност Србије и Бугарске зависи од њиховог међусобног разумевања и пријатељског деловања на путу културног и економског развоја” и изнео уверење да ће посета српског краља обезбедити „нормалан и успешан развој наших лепих земаља и допринети победи наших заједничких напора на очувању мира”. У свом одговору на здравицу Петар I је нагласио: „Чим сам ступио на престо својих предака, ја сам, имајући у виду традицију своје породице, учинио све да истакнем по-

⁵⁰ ЦДА, ф. 3к, оп. 1, а.е. 90, л. 123; ДА-София, ф. 1к, оп. 2, а.е. 575, л. 2.

⁵¹ Реч је о нападу на царски воз којим су путовали цар Александар III и његова породица, 17. октобра 1888. године у близини железничке станице Борки у Харковској области. Видети више: <https://caleche.org/1606-temple-of-the-all-merciful-savior-memory-of-emperor-a.html>; *Иллюстрация светлина*, кн. 11, 1904, 30.

⁵² *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 2.

⁵³ *Държавен вестник*, бр. 233, 23 окт. 1904, 3; *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 2-3.

стојање заједничких интереса и потребу искреног зближавања са Бугарском и да то уверење које је одавно укорено у српском народу добије на значају и постане водеће начело у политици Србије”.⁵⁴

После вечере протекле у срдечној атмосфери, два владоца, у пратњи цивилне и војне свите, упутила су се у Официрски клуб који се налазио одмах до кнежеве палате. Ту је организован бал у част „драгог круном овенчаног госта”. „На уласку у велику плесну дворану краља је уз тактове српске химне дочекао командант софијског гарнизона, генерал-мајор Бочев”. Тако је завршен програм првог дана посете српског краља Бугарској.⁵⁵

Други свечани дан започео је у 9 часова, дефилеом трупа софијског гарнизона на Александровом тргу. Софијски листови пренели суживу слику догађања на тргу: „Обишавши све постројене јединице” краљ Петар је сваку од њих поздравио речима „Помоз Бог јунаци!”, на шта му је углас отпоздрављено са „Здравља Вам желимо ваше краљевско величанство!”. По завршетку параде два монарха су се накратко повукла у двор, а затим су се упутили ка споменику цару ослободиоцу Александру II.⁵⁶

У складу са званичним програмом дводневне посете следио је испраћај високог госта. Лепо време дало је прилику да се та церемонија обави „нарочито раскошно и свечано”. Као и приликом дочека, народ и војска формирали су непрекидан живи зид који се протезао од кнежеве палате до железничке станице. Тачно у „1 сат и 25 минута после подне” из Двора су кренули краљ Петар и кнез Фердинанд у пратњи два ескадрона. Након дирљивог и срдечног опроштаја краљ Петар обратио се бугарском кнезу речима: *„Ваше царско височанство! Не могу да нађем речи којима бих вам изразио велику личну захвалност на изузетно љубазном пријему који сте ми Ви и грађани ваше престонице приредили”*. Полазак воза ка српској граници испраћен је музиком и непрекидним топовским салвама. Његово величанство испратили су до границе председник бугарске владе Рачо Петров и министар унутрашњих послова Димитар Петков. Износећи детаљне информације о високој посети Софији, новинари нису пропустили да забележе и чин краљевског милосрђа. Српски краљ је, наиме, „благоизволео да подари” 8.000 златних лева софијској сиротињи, као и 2.000 лева престоничком српском удружењу „Шумадија”. Српски дипломатски агент у Софији Симић примио је од кнеза Фердинанда орден „Св. Александра” I степена.⁵⁷

⁵⁴ ЦДА, ф. Зк, оп. 1, а.е. 90, л. 141-142.

⁵⁵ *Државен вестник*, бр. 233, 23 окт. 1904, 4; *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 3.

⁵⁶ *Државен вестник*, бр. 233, 23 окт. 1904, 5; *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 3; *Вечерна поща*, бр. 1161, 18 окт. 1904, 3.

⁵⁷ *Нов век*, бр. 804, 18 окт. 1904, 3; *Вечерна поща*, бр. 1162, 19 окт. 1904, 3.

Посета српског краља Петра I Софији представљала је важан догађај у српско-бугарским билатералним односима. Иако том приликом није било никаквих званичних преговора, њен значај је више пута истицан у говорима оба владара. Поред бугарске штампе, најдетаљнији опис „софијских манифестација” пренели су београдски листови који су извештавали „да је не само званична Бугарска, већ и читав народ са радошћу дочекао његово величанство”.⁵⁸ Посета српског краља Петра I Софији представљала је важан догађај у српско-бугарским билатералним односима. Иако том приликом није било никаквих званичних преговора, њен значај је више пута истицан у говорима оба владара. Поред бугарске штампе, најдетаљнији опис „софијских манифестација” пренели су београдски листови који су извештавали „да је не само званична Бугарска, већ и читав народ са радошћу дочекао његово величанство”.⁵⁹

Ова посета која је наишла на широк одјек и у Бугарској и у Србији, није остала без реакција ни на међународном плану. Петербуршке новине „Новое время” посветиле су овом догађају два уводна чланка. Иза наслова „Сусрет у Софији” истакнут је значај ове посете, као и искрена радост „све мислеће Русије” што је до ње дошло, упркос многим факторима који су покушавали да је осујете.⁶⁰ Покушаји да се ова посета спречи били су добро познати српским владајућим круговима, као и самом краљу Петру I, али, како је рекао Никола Пашић, „његово величанство није оклевало ни минута приликом доношења сопствене одлуке о томе”.⁶¹ Као што је било и очекивано, и политички кругови у Италији су према краљевској посети изнели позитиван став и односили се са симпатијама. Тамошњи министар спољних послова Томазо Титони изразио је дипломатским представницима обе земље у Риму уверење да би српско-бугарски споразум могао да буде „баријера аустријским амбицијама” на Балкану.⁶²

Убрзо затим, 3. новембра 1904. године, у свом говору на отварању последњег заседања Народне скупштине, краљ Петар I је изјавио посланицима да су односи Србије са другим земљама, а посебно са суседним монархијама „коректни и пријатељски”, као и да се изграђено „блиско пријатељство” Србије и Бугарске снажно манифестовало кроз међусобне државне посете два владара.⁶³ Штавише,

⁵⁸ Хесапчиев, Христофор. *Служба на Бѣлгария в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 148.

⁵⁹ Хесапчиев, Христофор. *Служба на Бѣлгария в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 148.

⁶⁰ *Нов век*, бр. 807, 25 окт. 1904, 1-2.

⁶¹ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 601, л. 69.

⁶² Попов, Радослав. „Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г.”, *Studia balcanica*. Т. VI. Балкански проучвания XX век, 245.

⁶³ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 642, л. 8 - 9.

краљ Петар и српска влада још једном су исказали жељу за добрим односима са Бугарском поводом именовања Христофора Хесапчијева за титуларног дипломатског агента у Београду. На свечаној аудијенцији приликом уручивања акредитива, одржаној 7. децембра 1904. године, за бугарског представника је уприличена протоколна церемонија која је била предвиђена за опуномоћене министре – представнике независних држава.⁶⁴ Тим поводом је маршал Двора напоменуо Хесапчијеву да краљ и Влада „не желе да обраћају пажњу на гримасе” турског амбасадора Фети-паше.⁶⁵

Добри међусобни односи потврђени су и приликом четвртог узастопног сусрета краља Петра и кнеза Фердинанда, 16. децембра 1904. године на београдској железничкој станици. Два владара су том приликом разговарала „у четири ока” више од сат времена у „станичном краљевском салону”. Међутим, срдачне сусрете два владара ускоро је засенила околност која је довела до захлађења међусобних односа. Изненада се, наиме, на страницама бечког листа „*Neue Freie Presse*” појавио чланак под насловом „Сусрет краља Петра са кнезом Фердинандом” који је, поред претпоставки, изнео и неке од стварно разматраних тема у разговору два владара. Одговорност за то пала је на личног секретара краља Петра Живојина Балугџића који је због „отицања” информација морао да напусти свој дотадашњи положај.⁶⁶ Лист српске владајуће странке „Самоуправа” објавио је званичан деманти поводом „интригантне депеше” из бечких новина и појаснио да је цео њен садржај „неистинит и да је имао за циљ да посеје неповерење између две суседне земље и два суседна владоца” и да поткопа „поверење између балканских држава”.⁶⁷ Међутим, та индискреција довела је до прекида личних веза између краља Петра и кнеза Фердинанда, док су политичке теме у преговорима између две владе биле замењене онима економске природе. Следећи, додуше незванични сусрет између краља Петра и цара Фердинанда десио се тек 26. новембра 1909. године у Београду.

⁶⁴ Овај чин није представљао преседан у српско-бугарским односима. Када је указом од 19. јула 1879. године постављен први бугарски дипломатски агент у Србији др Димитар Кирович, упркос протестима Турске, српска влада га је третирао као представника независне државе. Такав третман имао је и нови бугарски дипломатски агент др Георги Странски када је постављен 1886. године. О томе видети више: Стателова, Елена и др. *Историја на българската дипломатија 1878-1913 г.*, 7, 111-112.

⁶⁵ Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 148-152.

⁶⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2121, л. 10-14; Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914)*, 152-155.

⁶⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2121, л. 15; ф. 3к, оп. 8, а.е. 601, л. 93.

* * *

Године 1904. и Србија и Бугарска имале су разлога да се осећају угрожено, како због динамичног развоја ситуације у Европи и свету, тако и због сопствених унутрашњих проблема. Подстакнуте наведеним околностима, две земље су приступиле редефинисању своје балканске политике и испољиле жељу за добросуседством, што је било праћено и карактеристичним манифестацијама у дипломатској сфери. Више сусрета краља Петра и кнеза Фердинанда, краљева посета бугарској престоници, као и споразум закључен марта 1904. године, дали су Софији и Београду неопходно самопоуздање да могу бити важан фактор у решавању проблема на Балкану. Иако је остала непотписана, војна конвенција између Кнежевине Бугарске и Краљевине Србије, проишлагом из уговора о савезу, дала је подстрек да се изврше неопходне реформе у погледу наоружања и борбене готовости две војске, као и да се оне подигну на виши технолошки ниво. Идеја „Балкан балканским народима” била је подстицајна, али су несугласице око судбине османских поседа остале препрека за заједничко деловање. Посматрано кроз призму времена, оно што је постигнуто представљало је почетни корак за нешто што ће се реализовати у будућности, када је споразум између Царевине Бугарске и Краљевине Србије из 1912. године постао камен темељац војно-политичке коалиције – Балканског савеза.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Централни државни архив, Софија (ЦДА).

Државни архив, Софија (ДА-София).

Архив Српске академија наука и уметности, Београд (АСАНУ).

Објављени извори

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914. Књ. 1, св. 2. Београд: Српска академија наука и уметности, 1998.

Мемоари

Хесапчиев, Христофор. *Служба на Бџлгария в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899-1914 г.)*. София: Военно издателство, 1993.

Штампа

Бџлгарски тџрговски вестник, Вечерна поща, Дџржавен вестник, Иллюстрация светлина, Мир, Нов век, Свободно слово, Утренна поща.

Литература

Боев, Бончо. „Балканската федерация, като идеал на сръбско-българската младеж; възможността да се начене осъществяването ѝ в предстоящото сключване на търговските договори“, *Списание на Българското икономическо дружество*, 2 (1904), 101-115.

Боев, Бончо. „Посещението на сръбския крал и сръбско-българското сближение“, *Списание на Българското икономическо дружество*, 9 (1904), 655-662.

Popok, Krzysztof. „Bulgarian-Serbian rapprochement in 1904 as the basis for the unification of the South Slavs: Remarks on Boncho Boev's Federalist concepts“. *Prace Historyczne*, 2 (2020), 299-313.

Попов, Радослав. „Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г.“, *Studia balcanica*, VI, Балкански проучвания XX век. (1972), 215-250.

Радоева, Снежана. *Димитър Ризов - от Битоля до Берлин (1862-1918)* (София: Издателство „Парадигма“, 2014).

Стателова, Елена и др. *История на българската дипломация 1878-1913 г.* (София: Фондация "Отворено общество", 1994).

Dr. Snežana A. Radoeva, Historian
Sofia, Republic of Bulgaria
E-mail: snejana_ra@mail.bg

THE STATE VISIT OF KING PETER I KARADJORDJEVIC TO SOFIA IN 1904 IN THE CONTEXT OF THE BULGARIAN-SERBIAN RELATIONS

(Summary)

The paper focuses on the visit of the King of Serbia to Bulgaria on October 1904, as a part of diplomatic relations between the two Balkan states in a very complicated international situation due to the Russo-Japanese War that began that year. In 1904, Serbia and Bulgaria had a reason to feel threatened by both the dynamically changing situation in Europe and the world and their national problems. This year is very important for the Serbian-Bulgarian relations and has its results mainly in the bilateral intensification of the dialogue in diplomatic, economic, cultural and social spheres.

KEY WORDS: Bulgaria, Serbia, King Peter I, Prince Ferdinand I, Bulgarian-Serbian relations

УДК: 94:355.353(497.1)"1918/1953"
327::911.3(282.243.7)"1918/1953"
COBISS.SR-ID 110427401
DOI број: 10.5937/vig2201107P

Језик рада: Српски
Примљен: 31. 03. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Прегледни научни рад

Поручник бојног брода Вања Проданић, МА

Управа за међународну војну сарадњу,
Сектор за политику одбране, Министарство одбране
Београд, Република Србија
E-mail: vanja.prodanic@mod.gov.rs

др Јасмина Танасић

Стална конференција градова и општина
Београд, Република Србија
E-mail: jasmina.tanasic@skgo.org

ЗНАЧАЈ ДУНАВА И УЛОГА РЕЧНЕ РАТНЕ ФЛОТИЛЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1953)

АПСТРАКТ: Део тока Дунава кроз регион југоисточне Европе био је у центру бројних сукоба и војних конфронтација за време оба светска рата, као и предмет обавештајних активности страних сила. Стога је постојање модерне и јаке речне ратне флотиле било од великог значаја за југословенску државу и одбрану њених виталних интереса. Предмет рада је развој речне ратне флотиле југословенске државе на Дунаву, у периоду од краја Првог светског рата до 1953. године, са циљем да се, кроз анализу садржаја доступне литературе и докумената, сагледа да ли је улагање у опремање и јачање ове јединице одговарало тренутном значају Дунава који је ова река имала за велике европске силе тог доба, као и за остале земље у региону дунавског басена, али, пре свега, за југословенску државу. Основно истраживачко питање јесте да ли је речној ратној флотили придавана стратешка важност у смислу опремљености и техничког стања бродова, имајући у виду изазове са којима се ова јединица сусретала?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дунав, речна ратна флотила, југословенска држава. Балканско полуострво, трговачка флота, Ђердап

Увод

Географска позиција Дунава ставља га у ред најзначајнијих геополитичких и стратешких тачака на нашем континенту. Важност Дунава у геостратешком смислу у периоду од краја Првог светског рата до средине педесетих година XX века потврђује и заинтересованост великих сила за Подунавље, пре свега Велике Британије, Немачке и Совјетског Савеза. Дешавања у Првом и Другом светском рату сведоче да је Дунав представљао врло значајну улогу у борбеним дејствима и да су активности речних ратних флотила утицале на даљи ток рата. Део Дунавског слива на територији југословенске државе обухватао је јужни део Панонске низије и, због мноштва канала, представљао регију са најразвијенијом комуникационом мрежом у односу на горњи и доњи слив Дунава. Значај те повезаности огледао се у економском и геостратешком смислу. Дунав је био и гранична река Југославије са Румунијом, у дужини од готово 230 километара.¹

Југословенска држава, у наведеном периоду, подразумева све државе које су постојале на овим просторима: од Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту Краљевина СХС), преко Краљевине Југославије, Демократске Федеративне Југославије, до Федеративне Народне Републике Југославије (у даљем тексту ФНРЈ). Нема сумње да је југословенска држава, у контексту могућности које је пружао Дунав са свим својим притокама, имала потребу за развијеном и модерном речном ратном флотилом. Међутим, то се није десило, с обзиром на то да је највећим делом од краја Првог светског рата попуна бродовима и осталим важним средствима била у другом плану, у односу на поморски део пловних јединица.

Од 1945. године Југославија се суочавала са другачијим изазовима и претњама у односу на оне у непосредним ратним дејствима, те је с тим у вези настала потреба и да се речна ратна флотила прилагоди новонасталој ситуацији. Након Резолуције Информбироа 1948. године, Дунав је постао природна граница, али и место спајања са доскорашњим савезницима, сателитима СССР-а: Бугарском, Мађарском и Румунијом. Новонастала ситуација наметнула је потребу за унапређењем капацитета речне ратне флоте, што се делимично и остварило. Међутим, тај процес је прекинут 1953. године, Стаљиновом смрћу, када се акценат са модернизације речне, пребацује на поморску компоненту оружаних снага.

¹ Бошко Антић, *Пловидба на унутрашњим пловним путевима* (Сплит: Савезни секретаријат за народну одбрану, Управа ратне морнарице, 1976), 58-66.

Имајући све то у виду, у овом раду је настојано да се, кроз анализу садржаја литературе и докумената, као основну емпиријску методу, сагледа да ли су развој и опремање речне ратне флотиле југословенске државе оправдавали важност коју је Дунав имао за наше националне интересе. Интересовање за ову тему је ограничено (углавном на истраживања др Милана Гулића и контраадмирала у пензији Бошка Антића), те су и референце временски ограничене на период до 2014. године. Анализа стања речне ратне флотиле након два светска рата такође је предмет рада, посебно имајући у виду да је бродовље на употреби у овој јединици, закључно са завршетком Другог светског рата, углавном наслеђено од непријатељских флота на Дунаву поражених у Првом светском рату. Модерна речна ратна флотила има зачетке у годинама по завршетку Другог светског рата, када је и почео значајнији успон југословенске економије. Имајући у виду да се речни саобраћај развијао одређеним темпом, али перманентно све до избијања Другог светског рата, могло се очекивати да се, упоредо с тим, увећава и потреба за модернизацијом и унапређењем пловног парка речне ратне флотиле Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије.

Период између два светска рата

Српска Бродарска команда формирана је на основу наредбе Врховне команде српске војске од 15. децембра 1915. године, за време боравка наше војске на Крфу. За њеног команданта одређен је потпуковник Милан Ј. Радојевић. Команда је пребазирана из Солуна у Београд 29. новембра 1918. године, наредбом Савезничке врховне команде.² Краљевина СХС се по завршетку Првог светског рата суочила са проблемом повраћаја свог бродовља, с обзиром на то да је већина или уништена, или пак конфискована за време ратних збивања. Комплетан пловни парк на Дунаву нашао се у рукама савезничке Врховне команде, па се процес повраћаја бродова одвијао врло sporo.³

Током октобра 1918. године бродови аустроугарске речне ратне флотиле имали су важну улогу током повлачења окупационих снага из Србије, штитећи прелазак своје војске преко Дунава. Аустроу-

² Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав – Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 41.

³ Милан Гулић, *„Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)“* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2012), 36–38.

гарска речна ратна флотила у то време састојала се од два дивизиона монитора (укупно десет бродова) и једног дивизиона речних патролних чамаца (укупно осам бродова), једног командног брода, пет наоружаних мањих бродова, три миноловца и минополагача, брода-болнице и једног брода за позадинску службу са више шлепова. Из доњег подунавља повлачило се и шест немачких монитора, који су представљали остатак Дунавске стражарске флотиле, која је имала 37 пловних средстава. Само мали број бродова извучен је приликом повлачења, док су највећи део потопиле сопствене посаде, како их савезници не би запленили.⁴

У тренутку слома Централних сила, 13. новембра 1918. године, Врховна команда савезничких снага основала је Команду дунавске пловидбе, чије је седиште смештено у Београду. Основни задаци Команде били су координација рада речне ратне флотиле са копненом војском, осигурање транспорта трупа, материјала и намирница Дунавом и заштита постројења дуж речног тока, односно организација безбедне пловидбе на Дунаву ради снабдевања савезничких трупа. Команда дунавске пловидбе под собом је имала целокупан цивилни и војни пловни парк, који је убрзо прешао у надлежност новоформиране Краљевине СХС. Команда је постојала врло кратко, да би званично престала са радом 1. фебруара 1920. године.

Међусавезничку дунавску комисију, која је почела са радом 19. маја 1919. године, чинили су представници Италије, Француске, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, а нешто касније и Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС. Њен задатак био је успостављање режима пловидбе у миру и у ванредним околностима након завршетка Првог светског рата. На челу Међусавезничке дунавске комисије, која је уступила место Међународној дунавској комисији током маја 1920. године, налазио се британски адмирал Ернест Чарлс Томас Трубриџ (*Ernest Charles Thomas Troubridge*).

Пред крај и непосредно након Првог светског рата, уследила је велика борба око повраћаја бродова дунавске речне ратне и трговачке флоте, како на бојном пољу, тако и дипломатским средствима. Дана 18. новембра 1918. године, српска војска извршила је блокаду Дунава код Баје, онемогућивши тиме даље извлачење непријатељског бродовља и материјала узводном пловидбом, након чега је у нашем поседу било чак 106 пароброда и 1.148 шлепова, танкера, елеватора, понтона и др.⁵

⁴ Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав – Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, оп. цит., 33.

⁵ Исто, 35–36.

С обзиром на то да је Аустроугарска била у обавези да српској Врховној команди преда шест монитора у пристаништу Београд, на јарболе тих бродова истакнута је српска застава, док су посаде сачињавали Југословени. Ови бродови су од Савезничке врховне команде добили задатак да, у што краћем року, исплове низводно ради пресецања железничке пруге Оршава – Турну Северин и онемогућавања даљег повлачења немачких трупа. Припрема српске Врховне команде за извршење овог задатка била је непосредан разлог за пребазирање Бродарске команде из Солуна у Београд.⁶ Крајем децембра 1918. године, вицеадмирал Трубриц је, уз помоћ одељења бродараца из Српске бродарске команде и неколико британских официра и морнара, успео да пребаци пет монитора и два патролна брода из Будимпеште у Београд, од којих је 1. јануара 1919. године организовао прву речну ратну флотилу Краљевине СХС. Она је била појачана са два британска монитора и два бивша турска моторна чамца. Сви бродови флотиле опремљени су у бродарској радионици на Чукарици, док су посаде чинила укупно 202 југословенска добровољца (официра, подофицира и морнара) из некадашње аустроугарске ратне морнарице.⁷

Уговором о миру из 1919/1920. године, управа над реком Дунав подељена је у две надлежности: на Европску дунавску комисију, која је била надлежна за „поморски” део, и Међународну дунавску комисију, надлежну за „речни” део Дунава.⁸ Чињеница да су се у саставу Међународне дунавске комисије, поред држава чије обале је заплувскивао Дунав (Немачка – Баварска и Витемберг, Аустрија, Чехословачка, Краљевина СХС, Бугарска и Румунија), нашле и Велика Британија, Француска и Италија, говори о значају који је Дунав имао за велики број европских земаља тог доба. У Паризу су током 1920. и 1921. године одржане две конференције, са циљем да земље у чијем је то интересу израде коначан статут реке Дунав. Дефинитиван статут Дунава усвојен је током јула 1921. године конвенцијом којом је пловидба Дунавом дефинисана као слободна, а дефинисан је и посебан технички и административни сервис за сектор Ђердапа.⁹ Све одлуке и правилници Међународне дунавске комисије доношени су ради обезбеђивања сигурне и несметане пловидбе бродова под свим заставама, посебно у ђердапском сектору, што је било неопходно због испуњења економских циљева великих европских сила.

⁶ Исто, 41.

⁷ Владимир Пожег, *Векови српског поморства и речног бродарства* (Београд: Лома, 2008), 189.

⁸ Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 40–41.

⁹ Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав – Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, оп. цит., 56–59.

Сен Жерменским уговором (Уговором о миру са Аустријом), поред осталог, дефинисан је и модалитет поделе заплењеног бродовља на Дунаву у тренутку завршетка ратних дејстава у Првом светском рату, док је процес поделе требало да утврде изборне судије из Сједињених Америчких Држава. Тај задатак је амерички председник Вудро Вилсон (*Woodrow Wilson*) доделио Вокеру Д. Хајнсу (*Walker D. Hines*).¹⁰

Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, током разговора са Вокером Хајнсом, указивала је на значај који су за новоформирану југословенску државу имали Дунав и остале пловне реке и канали са бродовљем, посебно имајући у виду степен разорености путева и железница у земљи. Наша страна није била вољна да преговара о арбитражи заплењеног пловног парка у захвату пловних путева јужно од Баје до 13. новембра 1918. године, до када су званично трајала непријатељска дејства на Источном фронту, већ искључиво о бродовима који су се у том тренутку налазили на територији Мађарске и Аустрије. С друге стране, делегације Мађарске и Аустрије захтевале су реституцију заплењеног пловног парка у захвату пловних путева у Краљевини СХС и Румунији, што је цео арбитражни процес учинило тешким и изазовним.¹¹

Вокер Хајнс је, 2. августа 1921. године, након 14 месеци проучавања питања поделе пловног парка, донео одлуку да Краљевини СХС припадне највећи део заплењеног бродовља, изузев малобројних пловила за које је током процеса преговора доказано да нису употребљавана у војне сврхе. Одлука о уступању бродовља Краљевини СХС обухватила је, поред осталог, 97 бродова, 806 шлепова и танкера, неколико пловних справа и постројења, као и неколико десетина дереглија и дрварица, што ју је у то доба учинило власником највећег пловног парка на Дунаву. Иако је стање техничке исправности додељених пловних средстава било на ниском нивоу, имајући у виду услове у којима су се користила за време ратних дешавања, може се рећи да су управо тим пловним парком постављени темељи нашем бродарству на Дунаву.¹²

У оквиру арбитражног процеса, расподела ратних бродова из састава некадашње аустроугарске Дунавске ратне флотиле била је мање сложена. Међутим, иако је Краљевина СХС захтевала укупно осам бродова, нашој страни је додељено само четири монитора: „Босна“, „Енс“, „Кереш“ и „Бодрог“. Такође, важно је напоменути да је мировним уговорима Аустрији, Мађарској и Бугарској забрањено формирање речне ратне флотиле.¹³

¹⁰ Исто, 47.

¹¹ Исто, 48; 51.

¹² Исто, 51.

¹³ Исто, 53.

Све до поделе аустроугарске речне ратне флотиле, регулисане париском дунавском конвенцијом из 1921. године, на Дунаву су војни и заплењени трговачки бродови са југословенским посадама пловили под српском заставом. Тек 1. марта 1921. године, на бродовима речне ратне флотиле и морнарице завиорила се међународно призната застава Краљевине СХС.¹⁴ По окончању Првог светског рата, након слома Аустроугарске, Русија и Турска су потиснуте са Дунава. Стога су велике европске силе престале да се мешају у контролу и надзор пловидбе на Дунаву, чиме је омогућен даљи раст и развој дунавске трговачке флоте Краљевине СХС. Специјални изасланик Друштва народа за Дунав поднео је, 6. августа 1925. године, извештај о пловидби на Дунаву, у којем је наведено да Краљевина СХС има апсолутни примат када је у питању број пловила и укупна носивост, са чак 24,45% од укупног међународног пловног парка.¹⁵

С друге стране, забележено је да су ударне снаге речне ратне флотиле 1925. године у свом саставу имале четири монитора (два већа и два мања, старија), док је неколико наоружаних реморкера и моторних чамаца чинило помоћно бродовље. Монитори су били оклопљени и наоружани топовима средњег калибра, а на флотној листи није било већих патролних чамаца.¹⁶ Будући да техничко стање трговачког бродовља у нашем поседу није било на завидном нивоу, без адекватног и правовременог финансијског улагања у обнову флоте није се ни могло очекивати да ће Краљевина СХС дуги низ година бити у стању да профитира кроз транспорт и трговину воденим путем. Наиме, највећи део пловила био је наслеђен као ратни плен или пак извађен са речног дна, ремонтван и враћен у употребу. Осим тога, од велике важности је и чињеница да ни у речну ратну флотилу, која је требало да представља гарант сигурне пловидбе и транзита бродова под српском заставом у захвату унутрашњих пловних путева, а посебно Дунава, није улагано на адекватан начин. Велики део бродова је убрзо застарео и постао неперспективан за дуготрајну употребу. Крајем двадесетих година прошлог века извршена је анализа техничког стања флоте, како војне и трговачке, тако и речне и поморске. Дошло се до закључка да су бродови у просеку стари око тридесет година, да нису првокласне конструкције ни по материјалу од којег су саграђени, ни по изradi у бродоградилиштима из којих потичу, те да су погонски мотори неекономични, скупи и да је бродовље потребно обновити.¹⁷

¹⁴ Исто, 192.

¹⁵ Исто, 83; 85.

¹⁶ Б. В, „Наша ратна морнарица”, у: *Алманах Јадранских стража*, уредник др Винко Витезица (Београд: Народна мисао, 1925), 212.

¹⁷ Балтазар Ковачек, „Трговачка морнарица”, у: *Алманах Јадранских стража*, уредник Станко Банић (Београд: Јадранска стража, 1928), 437.

Окосницу речне ратне флотиле југословенске државе у периоду између два светска рата чинили су некадашњи монитори аустроугарске Дунавске ратне флотиле, „Вардар” (некадашњи „Босна”), „Драва” (некадашњи „Енс”), „Сава” (некадашњи „Бодрог”) и „Морава” (некадашњи „Кереш”). Осим тога, у флотној листи били су и јахта „Драгор”, краљевски бродови „Цер”, „Шабац” и „Сисак”, реморкери „Мостар”, „Ловћен” и „Велебит” и ведете „Граничар” и „Стражар”.¹⁸

У периоду између два светска рата југословенска речна ратна флотила није добила ниједан нов брод, а у међувремену је и наоружање на постојећим бродовима застарело. Процес модернизације наоружања, односно замене бродских топова и митраљеца, одвијао се изузетно споро.¹⁹ Поражавајућа је чињеница да је југословенска речна ратна флотила у освит Другог светског рата, 1938. године, и даље поседовала четири монитора који су добијени као ратни плен из Првог светског рата и који су чинили њене ударне снаге.²⁰ По избијању априлског рата 1941. године, задатак југословенске морнарице био је, поред осталог, да на рекама и језерима помаже копнене операције. У складу са планом почетних операција, уочи рата положене су мине на Дунаву, док је главнина речне флотиле дислоцирана на Дунаву и Тиси код Дубовца, Бездана и Старе Кањиже.²¹

Период за време Другог светског рата

По избијању Другог светског рата дунавски басен стекао је важан стратешки статус и био битно упориште за покретање ратне машинерије Трећег рајха. Британска обавештајна служба је још и пре почетка рата развила план под називом „Дунавска операција”, са крајњим циљем да се Немачкој онемогући да користи водене токове Дунава, а посебно да се снабдева нафтом из Румуније и житарицама са Балкана. Први састанци на којима се расправљало о начинима да се Немачкој онемогући пловидба Дунавом одржани су у марту 1939. године, док су први кораци у ту сврху предузети на самом почетку ратних операција. План је подразумевао да се откупе бродови који су пловили под немачком заставом, како би се ослабила немачка трговачка флота. Поткупљивани су чланови посада свих

¹⁸ Бошко Антић и Драган Спасојевић, *Речна флотила 1915–2015*. (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 80–83.

¹⁹ Исто, 87.

²⁰ „Јединице југословенске ратне морнарице”, табела у: *Наш морнар*, уредник Отокар Лахман (Сплит: Извршни одбор Јадранске страже, 1938), 37.

²¹ Владимир Пожег, *Векови српског поморства и речног бродарства*, оп. цит., 199–200.

бродова који плове Дунавом, а посебно Ђердапских пилота, како би се непријатељски односили према Немачкој, а планирано је и минирање стрмих обала Ђердапске клисуре, односно акције обрушавања терена изнад обала реке у тренутку проласка немачког бродовља.²²

Активности британских обавештајаца у Србији редовно је пратио немачки посланик у Београду Виктор фон Херен (*Viktor von Heeren*) па су, у сарадњи са југословенском обавештајном службом, овакве планиране акције предупредиване. На предлог југословенског Министарства спољних послова, основан је Стални комитет за безбедност пловидбе на Дунаву, који је имао саветодавну улогу. У његовом саставу налазило се особље из Министарства унутрашњих и спољних послова, Министарства војске и морнарице, Министарства саобраћаја и Министарства финансија, док је од посебне важности у његовом раду била безбедност пловидбе у Ђердапском сектору. Током априла 1940. године, југословенске и румунске власти почеле су да спроводе заједничке мере како би се повећала безбедност пловидбе на Дунаву.²³

У освит Другог светског рата, југословенска речна ратна флотила и даље је имала на располагању бродовље из међуратног периода, односно четири речна монитора, три речна реморкера, два језерска стражарска чамца и једну јахту.²⁴ Међутим, иако је пловни парк речне ратне флотиле био застарео, тактичке процене биле су да је он био у стању да подржава копнене трупе и спречава рад непријатељске речне флотиле, уз услов да се бродови на адекватан начин обезбеде од ваздушних напада.²⁵

Након што је издао Директиву број 25 о хитном нападу на Југославију, Хитлер је, 31. марта 1941. године, наредио Врховној команди копнене војске и ратног ваздухопловства да се на све начине морају „појачати мере за заштиту Дунава против потапања пловила, пловних мина, итд.”²⁶ О значају Дунава током Другог светског рата сведочи и садржај наредбе за напад на Југославију, у којој се, поред осталог, наводи да је отварање водног саобраћаја Дунавом од војно-привредног значаја, и то у што краћем року.²⁷

²² Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 77-78.

²³ Исто, 78-79.

²⁴ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза II* (Београд: Народна књига; Београд – Љубљана: Партизанска књига; Титоград: Побједа, 1982–1983), 122.

²⁵ Исто, 133.

²⁶ Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 85-86.

²⁷ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза II*, оп. цит., 58.

Шестог априла 1941. године Немачка је отпочела са ратним операцијама против Краљевине Југославије. Речна ратна флотила, у садејству са јединицама копнене војске Југославије, добила је задатак да потпуно онемогући пловидбу кроз Ђердап блокадом Сипског канала. Минерско-баражне групе имале су задатак да врше запречавање река постављањем мина, барикада и потапањем пловила, затим разминирање пловних путева и заштиту мостова. Међутим, једна ојачана получета из пука „*Brandenburg*” је форсирањем Дунава код Турну Северина успела да на препад заузме Сипски канал и предухитри бродове речне ратне флотиле да изврше запречавање канала минама.²⁸ У прве две недеље од почетка ратних дејстава на Југославију, бродовље речне флотиле претрпело је значајне губитке.

Шести дан Априлског рата, након што су пружали отпор непријатељу до повлачења ка Београду и Обреновцу, речни монитори „Сава”, „Вардар” и „Морава” нису могли да наставе узводну пловидбу Савом услед високог водостаја и немогућности проласка испод Савског железничког моста. Посаде бродова затим су донеле одлуку да наредног дана, 12. априла 1941. године, потопе бродове у Савском пристаништу, како би избегли заробљавање.²⁹

Непосредно пред капитулацију оружаних снага Краљевине Југославије, 15. априла 1941. године, Управа за војну привреду и наоружање Вермахта донело је одлуку о привременом конфисковању Југословенске речне пловидбе, са целокупним бродским парком и постројењима на обали, ради што бржег успостављања нормалне пловидбе Дунавом. Према извештајима 2. армије, несметана пловидба од Београда до румунске границе успостављена је 17. априла, док је у мају пловидба била могућа на читавом Дунаву кроз Југославију.³⁰

Једно од најважнијих поља деловања Југословенске војске у отаџбини био је пловни пут Дунава, пре свега у Ђердапском сектору, који је био у надлежности Команде Источне Србије, под командом мајора Велимира Пилетића. Акције које су предузимане ради саботажа окупационих снага вођене су у сарадњи са британском обавештајном службом и неколицином њихових официра, који су се у ту зону спуштали падобранима и покушавали да на све могуће начине спрече саобраћај на Дунаву, због његове стратешке важности као путу који води на Источни фронт, према СССР-у.³¹ Ваздухопловне снаге савезника су тактички бомбардовале важне циљеве, укљу-

²⁸ Исто, 279.

²⁹ Исто, 540.

³⁰ Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 93.

³¹ Исто, 98.

чујући и Дунав, у који је положен велики број мина ради наношења штете речној комуникацији Немачке на Дунаву, али су последице тог деловања остале и у послератним годинама.³²

Крај Другог светског рата на простору Балканског полуострва обележила је једна од најважнијих операција – „Дунавски вилењак” (нем. *Donaufeld*), која је изведена у садејству Совјета и Народноослободилачке војске Југославије. Покушај Немаца да изврше продор кроз Гвоздену капију, у јесен 1944. године, осујећен је испред Прахова, услед ниског водостаја и бројних артиљеријских оруђа која су дејствовала са обале. Након што су бродови истрошили сву своју муницију, коју у том сектору и под таквим условима није било могуће поунити, као и после искрцавања резерве погонског горива, посаде су онеспособиле и потопиле сва своја пловила. Међу њима је био и брод-болница „Бамберг” (нем. *Bamberg*), на којем је у тренутку потапања наводно боравило неколико стотина рањеника, што није доказано.³³ Према неким изворима, тада је потопљено око 130 пловних објеката.³⁴

До завршетка Другог светског рата пловни пут Дунава задржао је врло важну улогу за савезнике. Совјетски Савез обећао је Југославији испоруку материјалних и ратних средстава, коју је било немогуће транспортовати разореним друмовима и железницом. О томе је Јосип Броз Тито писао да је „Преостао само речни пут – Дунав”, а 3. октобра 1944. године јављао да се „жито већ укрцава на бродове и шлепове и упућује се на оне тачке на Дунаву које сам ја дао.”³⁵

Период од краја Другог светског рата до 1953. године

Током ослобођења окупираних територија, успостављање команде и контроле пловидбе на Дунаву постали су приоритет. Унутрашњи пловни путеви коришћени су како би се убрзао транспорт трупа и ратног материјала у зоне ратних дејстава, али и ради стварања услова за нормализацију навигације на ослобођеним територијама. Повереништво саобраћаја Националног комитета ослобођења Југославије донело је, 2. новембра 1944. године, Наредбу о оснивању Команде речне пловидбе, на чијем челу су били командант и политички комесар. Овај орган руководио је целокупном службом пловидбе на језерима, река-

³² Исто, 99.

³³ Исто, 108-109.

³⁴ Симо Росић, *Пловидба унутрашњим пловним путевима* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2010), 95.

³⁵ Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 110.

ма и каналима, док су јој Управа за одржавање водних путева, Дирекција речне пловидбе, морнаричке базе и капетаније пристаништа биле потчињене.³⁶ Команда речне пловидбе основала је Савску флотилу 20. марта, а Дунавску флотилу 13. априла 1945. године, чији је основни задатак био учешће на фронтовима у циљу ослобођења Југославије. Дунавска флотила је у то време имала у саставу бродове „Ударник“, „Пионир“ и „Пролетер“, патролни чамац „П-8“ и миноловац „М-8“. Њена улога била је да, у садејству са копненим трупима, форсира реке, врши поуну и снабдевање трупа и садејствује са совјетском Дунавском ратном флотилом. По званичној процени Команде речне пловидбе, у току Другог светског рата потопљено је или нестало 1290 пловила, што је чинило 82,5% целокупног пловног парка.³⁷ Забележено је да је Југославија изгубила 95% речних путничких бродова, 70% тегљача и моторних шлепова и око 60% шлепова, као и да су разрушена сва већа пристаништа са механизацијом.³⁸

По завршетку ратних дејстава, најизазовнији задатак за речну ратну флотилу новоформиране Демократске Федеративне Југославије (10. август – 29. новембар 1945. године) био је разминурање Дунава. Противминери су били неискусни, а бродови који су се користили у противминске сврхе имали су оскудну опрему, што је додатно усложњавало овај проблем. Сви расположиви бродови речне ратне флотиле били су ангажовани на задацима разминурања пловних путева од краја априла до 18. децембра 1945. године, након чега су, услед залеђивања река, упловили у зимовник код Аде Циганлије, где су остали до 9. марта 1946. године.³⁹ За потребе чишћења унутрашњих пловних путева у Југославији од мина, сарадња са совјетском Дунавском флотилом на Дунаву трајала је до краја 1947. године, када је најављено њихово повлачење.⁴⁰

Већ током 1946. године забележен је пораст броја бродова речне ратне флотиле. Наиме, дивизион миноловаца у свом саставу је имао пет бродова („ТШ-1“, „ТШ-2“, „ТШ-3“, „ТШ-4“ и „ТШ-6“), а 15. новембра 1946. године ојачан је са два нова миноловца („ТШ-5“, који је преправљен и адаптиран на кориту моторног чамца „ПЧ-22“, и „ТШ-7“, који је адаптиран од некадашњег патролног чамца „П-8“). У октобру 1947. године у флотну листу уврштен је и миноловац „ТШ-8“, модифико-

³⁶ Исто, 120-121.

³⁷ Миодраг Радосављевић и др., *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985 – Ратна морнарица* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1988), 154.

³⁸ Владимир Пожег, *Векови српског поморства и речног бродарства*, оп. цит., 214.

³⁹ Бошко Антић и Драган Спасојевић, *Речна флотила 1915–2015*, оп. цит., 119-120.

⁴⁰ Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 131-132.

ван од патролног чамца „П-4“, а у децембру исте године ова јединица добила је и шест нових миноловаца из СССР-а (од „ТШ-9“ до „ТШ-14“).

С друге стране, дивизион стражарских чамаца је у периоду од марта до августа 1946. године опремљен новим патролним чамцима „П-7“, „П-11“ и „П-12“. У другој половини 1946. године, ова јединица је располагала и патролним чамцима „П-6“ и „П-9“, док су из употребе повучени патролни чамци „П-1“, „П-2“, „П-3“, „П-4“, „П-5“, „П-8“ и „П-10“.⁴¹

Заједничким залагањем и напорима Совјетског Савеза и Југославије, 1949. године оформљена је Дунавска комисија, која је до данас самостална и независна у свом раду. Све особље Дунавске комисије има статус међународних службеника и ужива како дипломатски имунитет, тако и имунитет од свих врста административних и судских заплена.⁴² Дунавска конференција је, поред формирања Дунавске комисије у Београду усвојила је и Конвенцију о режиму пловидбе, којом је ратним бродовима дозвољена пловидба изван територија матичне државе само на основу међудржавног споразума, док је ратним бродовима ванподунавских земаља била забрањена пловидба Дунавом.⁴³

Након доношења Резолуције Информбироа 1948. године, и заостравања односа између Југославије и СССР-а, речна ратна флотила добија на важности, с обзиром на то да је чувала државну границу према Бугарској, Румунији и Мађарској, иако процес деминирања пловних путева није био у потпуности окончан. Дунав је у тим околностима представљао фактор сукоба и извор потенцијалне претње. По усвајању Резолуције, убрзани су процеси ремонта претходно потопљених бродова током ратних дејстава и разрађени планови о изградњи више типова речних ратних бродова. У кратком периоду изграђена су 24 речна миноловца и два оклопна чамца, који су претежно служили за потребе разминирања на унутрашњим пловним путевима. Планирана је и изградња још 18 оклопних чамаца, једног монитора, пет патролних чамаца и 13 помоћних бродова, али до те реализације није дошло због политичког преокрета у пролеће 1953. године, након Стаљинове смрти. Тежиште за модернизацију флоте тада је поново усмерено на поморске снаге. Речна ратна флотила још једном је изгубила на значају, а модернизација и израда новог бродовља морали су да чекају нека друга времена, мада постојећа флота није била у стању да одговори на све задатке у захвату унутрашњих пловних путева.⁴⁴

⁴¹ Бошко Антић и Драган Спасојевић, *Речна флотила 1915–2015*, оп. цит., 127–128.

⁴² Исто, 367–368.

⁴³ Владимир Пожег, *Векови српског поморства и речног бродарства*, оп. цит., 217.

⁴⁴ Миодраг Радосављевић и др., *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985 – Ратна морнарица*, оп. цит., 155.

Ђердапска речна управа основана је 1953. године, након потписивања конвенције о пловидби на Дунаву, а њен основни задатак био је регулисање и обезбеђивање сигурне пловидбе у овом сектору.⁴⁵ Убрзо после тога, лоши односи између Југославије и Румуније довели су до стварања посебне администрације за Ђердап. Споразум о формирању Ђердапске речне управе потписан је 31. маја 1953. године, што је први међународни споразум који је Југославија склопила са неком од земаља совјетског блока, након њеног искључења из Информбироа. Ђердапска речна управа основана је ради „одржавања и побољшавања пловног пута и регулисања пловидбе“, са седиштем у два места: Оршави и Текији, али није имала надлежност у пристаништима и на обалама Ђердапског сектора. Управом је руководио мешовити комитет који су чинили по један представник из ФНРЈ и Румуније. Оба представника имала су дипломатски имунитет, а седнице Управе одржавале су се наизменично у Оршави и у Текији. Управа је руководила са две службе и две секције. У Текији су биле смештене Служба радова и Финансијска секција, док су Пловидбена служба и Административна секција имале седиште у Оршави.⁴⁶ Средином XX века дошло је до поновног зближавања Југославије и Совјетског Савеза, после смрти Стаљина, али и до ближих односа са Сједињеним Америчким Државама, које су Југославији упућивале значајну финансијску и војну помоћ. Управо у том периоду речна ратна флотила је препозната као стратешки приоритет, па је планирана набавка нових бродова и модернизација постојећих. Међутим, због поновног зближавања са Совјетским Савезом од набавке и модернизације речне ратне флотиле се одустало.

Закључак

Од краја Првог светског рада до средине педесетих година XX века, Дунав је био значајно геостратешко упориште, не само за земље кроз које протиче на овим просторима већ и за велике силе тог доба. О томе сведоче управљачки и контролни механизми које су диктирале велике силе: Аустроугарска, Велика Британија, Немачка, Француска и СССР. Проучавајући настанак, развој и стратешки однос државе и великих сила према Дунаву и речној ратној флотили, уочава се образац.

⁴⁵ Бошко Антић, „Хидроенергетски и пловидбени систем “Ђердап”“, у: *Морнарички гласник*, уредник капетан фрегате Јован Савић (Сплит: Војна штампарија, 1983), 248.

⁴⁶ Милан Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, оп. цит., 402-408.

Најпре, у питању је однос великих сила према Дунаву, а посебно сектору Ђердапа, као важној геостратешкој тачки. Током повлачења из Србије (октобар 1918. године), аустроугарска речна флотила и Дунавска стражарска флотила потопиле су највећи део својих бродова, како их савезници не би запленили. Уочи Другог светског рата, југословенска војска положила је велики број минских препрека у Дунаву, а у исто време британски обавештајци планирали су минирање обала Ђердапа ради осујећења пловидбе. Током рата, савезници су бомбардовали и Дунав огромном количином бомби. Током Другог светског рата, једна од најважнијих операција била је „Дунавски вилењак“ (септембар 1944. године), када су Немци потопили своју речну ратну флотилу код Прахова. Разминирање Дунава након 1945. године био је један од најважнијих задатака ратне речне флотиле тадашње Југославије, које није прошло без жртава, а речно корито Дунава до данас није очишћено од заосталих мина.

Велике силе су након оба светска рата успостављале управљачке механизме на Дунаву. Крајем Првог светског рата то је била Команда дунавске пловидбе (1918. године), коју је наследила Међусавезничка дунавска комисија, на чијем челу је био британски адмирал Трубриџ. Комисију су чинили представници Италије, Француске, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, да би се нешто касније прикључиле Чехословачка, Румунија и Краљевина СХС. Статус Дунава дефинисан је Конвенцијом усвојеном на конференцији у Паризу (1921. године), са посебним освртом на сектор Ђердапа. Бродови трговачке и речне ратне флотиле Краљевине СХС су све до 1921. године пловили под заставом Србије, да би на Париској конвенцији коначно добили право на југословенску заставу и на оснивање обе речне флоте. За време немачке окупације током Другог светског рата, команда Вермахта је конфисковала комплетан речни парк и постројења. Током ослобођења, у пролеће 1945. године, основана је Команда речне пловидбе, која формира Дунавску флотилу (април 1945. године), што је посебан искорак у успостављању управљачких механизма над Дунавом на просторима југословенске државе. Дунавска комисија (1949. године) основана је на иницијативу СССР-а и Југославије и постоји и данас, као независно и самостално тело.

Прва речна ратна флотила Краљевине СХС основана је јануара 1919. године уз помоћ адмирала Трубриџа, иако је Српска Бродарска команда формирана још 1915. године на Крфу, наредбом Врховне команде српске војске. Капацитети српске речне ратне флотиле били су врло оскудни; заснивали су се на ратном плену и углавном дотрајалим бродовима из Првог светског рата. Стање се није изменило ни до почетка Другог светског рата. У Другом светском рату уништено је

преко 80% пловног парка. Треба нагласити да се у кључним моментима од речне ратне флотиле захтевало да поднесе велике притиске и жртве у рату, чува границе у кризним временима и буде гарант не-сметаног протока робе и људи у мирнодопско време. Разлози за запостављање речне ратне флотиле су вишеструки: младој држави, која је од 1918. године званично добила и излазак на море, свакако је приоритет био развој поморске флоте. Поред тога, одржавање, градња, куповина и улагање у бродове изискује велика материјална средства. Због уништене инфраструктуре након Првог и Другог светског рата речна ратна флотила нашла се на зачељу листе приоритета. После усвајања Резолуције Информбироа 1948. године, значај речне ратне флотиле долази поново до изражаја због претњи од земаља Источног блока, па планови за њену модернизацију настају управо у том периоду, али се од њих одустаје након Стаљинове смрти.

Може се закључити да је улагање у речну ратну флотилу било обрнуто пропорционално стратешком значају који је Дунав имао, нарочито у одсудним моментима. Чињеница је да су у ратним временима очекивања од речне ратне флотиле била велика и углавном реактивне природе, с обзиром на комплексност задатака који су јој постављани. С друге стране, ова јединица је у периодима мира углавном бивала маргинализована, док су њени капацитети одржавани на минимуму. Имајући у виду је Дунав на овим просторима одувек био предмет интересовања великих сила и трпео девастације, неговање речне ратне флотиле и проактивно деловање по питању развијања њених капацитета намећу се као императив, чак и поред чињенице да су за системско улагање у ову војну флоту потребни значајни финансијски издаци, те материјални и људски ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

Антић, Бошко. „Хидроенергетски и пловидбени систем “Бердап””. У: *Морнарички гласник*. Уредник капетан фрегате Јован Савић, 234-249. Сплит: Војна штампарија, 1983.

Антић, Бошко. *Пловидба на унутрашњим пловним путевима*. Сплит: Савезни секретаријат за народну одбрану, Управа ратне морнарице, 1976.

Антић Бошко и Спасојевић Драган. *Речна флотила 1915–2015*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016.

Б. В. „Наша ратна морнарица”. У: *Алманах Јадранских стража*. Уредник: др Винко Витезица, 209-222. Београд: Графички институт „Народна мисао”, 1925.

Гулић, Милан. *„Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)”*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2012.

Гулић, Милан. *Краљевина Југославија и Дунав – Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*. Београд: Институт за савремену историју, 2014.

„Јединице југославенске ратне морнарице”. Табела у: *Наш морнар*. Уредник: Отокар Лахман, 37. Сплит: Извршни одбор Јадранске страже, 1938.

Ковачек, Балтазар. „Трговачка морнарица”. У: *Алманах Јадранских стража*. Уредник: Станко Банић, 423-439. Београд: Јадранска стража, 1928.

Пожег, Владимир. *Векови српског поморства и речног бродарства*. Београд: Лома, 2008.

Радосављевић Миодраг, Станишић Томислав, Висковић Берислав, Антић Бошко. *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985 – Ратна морнарица*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1988.

Росић, Симо. *Пловидба унутрашњим пловним путевима*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2010.

Терзић, Велимир. *Слом Краљевине Југославије 1941. Узроци и последице пораза II*. Београд: Народна књига; Београд – Љубљана: Партизанска књига; Титоград: Побједа, 1982–1983.

Lieutenant commander Vanja Prodanić, MSc

Department for International Military Cooperation

Defence Policy Sector, Ministry of Defence

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: vanja.prodanic@mod.gov.rs

Jasmina Tanasić, PhD

Standing Conference Towns and Municipalities

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: jasmina.tanasic@skgo.org

THE IMPORTANCE OF THE DANUBE RIVER AND THE ROLE OF THE YUGOSLAV RIVER FLOTILLA (1918–1953)

(Summary)

The part of the Danube within the region of Southeast Europe was often at the center of numerous conflicts and military confrontations during both world wars, as well as the subject of intelligence activities of foreign powers. Therefore, the existence of a modern and strong River Flotilla was of great importance for the Yugoslav state and the defence of its vital interests. The subject of this research is the development of the Yugoslav River Flotilla on the Danube river from the end of the First World War to 1953, analyzing

the contents of available literature and documents, while the main aim is to learn whether the investment in equipping and strengthening this unit was comparable to the strategic importance that the Danube had for the great European powers of that time, as well as for other countries in the Danube basin region, but above all for the Yugoslav State. The basic research question is whether the River Flotilla was given strategic importance in terms of equipment and technical condition of ships, considering the challenges that this unit was facing with.

The geographical position of the Danube puts it among the most important geopolitical and strategic points on our continent. Through the events in the First and Second World War, history has shown that the Danube played a very important role in combat operations and that the activities of the River Flotillas influenced the further war outcomes.

There is no doubt that the Yugoslav State, in the context of the opportunities provided by the Danube with all its tributaries, needed a developed and modern river fleet. However, that did not happen, considering the fact that for the most of the time from the end of the First World War, the renewal of ships and other important means was out of the spot, comparing it to naval units. The conclusion might be that investing in the River Flotilla was inversely proportional to the strategic importance that the Danube had, especially in crucial moments.

KEY WORDS: *Danube, River Flotilla, Yugoslav State, Balkan Peninsula, Merchant Fleet, Djerdap*

УДК: 329.15:929 Стефановић С.
94(497.11)"1941/1944"
COBISS.SR-ID 110428681
DOI број: 10.5937/vig2201125S

Језик рада: Српски
Примљен: 18. 04. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Љубинка Шкодрић, виша научна сарадница
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: lj.skodric@gmail.com

Слободанка Цветковић, виша архивисткиња
Историјски архив Пожаревац
Пожаревац, Република Србија
E-mail: slobodankasasa@gmail.com

СЛОБОДАНКА СТЕФАНОВИЋ – ЖИВОТ ЈЕДНЕ ИЛЕГАЛКЕ*

*АПСТРАКТ: На основу архивске и мемоарске грађе и литературе, у раду је представљена биографија Слободанке Стефановић, припаднице Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и илегалке која је стрељана након ослобођења, 1944. године. У раду су анали-
зирани њено одрастање, школовање, приступање комунистичкој партији, илегални рад, хапшење и боравак у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Посебна пажња по-
свећена је њеној послератној судбини, околностима њене смрти и бројним информацијама добијеним од особа у њеном окружењу. Размотрен је и поступак њене рехабилитације, као и разлози који су довели до њеног страдања.*

*КЉУЧНЕ РЕЧИ: Слободанка Стефановић, Слободан Пенезић Крцун, Пожаревац, Други светски рат, Завод за принудно васпи-
тање омладине, комунизам, устанак, партизани, смртна казна, рехабилитација*

* Истраживање Љубинке Шкодрић спроведено је уз подршку Фонда за науку Републике Србије, пројекат бр. 7731836, The Multiethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th century – SERBIE20.

Одрастање и предратна комунистичка делатност

Еманципација жена у Краљевини Југославији огледала се, пре свега, у порасту броја жена које су се школовале и запошљавале.¹ Процес њиховог изласка на јавну сцену је убрзан и повећавали су се њихова друштвена улога и значај, што је водило ка променама у традиционалним родним улогама.² Те промене су нарочито биле уочљиве код омладине у Краљевини Југославији, која је, услед тешкоћа да активно учествује у легалним политичким структурама, све израженије показивала склоност ка комунизму, што је био и израз генерацијског сукоба и незадовољства постојећим системом власти и вредности. Борба за боље и праведније друштво и слободнији свет били су фактори који су мобилисали не само мушки део омладинске популације, већ и младе и образоване жене, пре свега студенткиње, да се, током тридесетих година, прикључе комунистичком покрету. Према појединим проценама, од 1935. до 1941. године у Београду је деловало око 400 прокомунистички оријентисаних студенткиња које су учествовале у раду студентских секција, удружења, али и биле хапшене и осуђиване због комунистичке делатности.³ Иако није представљала приоритетни мотив подршке покрету, свест да он нуди еманципацију постојала је код његових поборница.⁴ Комунистичка партија Југославије (КПЈ) од својих је чланица, као и од мушких чланова, очекивала потпуну посвећеност и подређивање личног живота интересима покрета.⁵

Једна од образованих младих жена која је своју судбину везала за комунистички покрет била је Слободанка Стефановић из Пожа-

¹ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Београд: „Devedesetčetvrti“, „Žene u crnom“, 1996), 100.

² Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић (Београд: Сlio, 2007), 106.

³ Десанка Протић-Хулшичка, „Студенткиње и дом студенткиња у напредном студентском покрету Београдског универзитета“, у: *Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету* (Београд: Центар за марксизам, Историјски архив Београда, 1988), 61.

⁴ Равноправност жена била је захтев који су истакли родоначелници комунистичке идеје и која је представљала једну од основа комунистичке идеологије. У револуцији којом је КПЈ желела да оствари промену политичког и друштвеног система, еманципација жена није представљала посебан захтев, већ део те промене. Женско питање је третирано у оквиру класног, са ставом да ће еманципација жена настати као део класног ослобођења. Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Архипелаг, Институт за савремену историју, 2020), 549.

⁵ Исто, 387–388.

ревца – школска другарица неколико будућих револуционара, девојка која је повезивана са једним од носилаца револуције у Србији – Слободаном Пенезићем Крцуном, активна чланица комунистичке организације у Београду и Пожаревцу, исте оне организације о чијем је раду и активистима дала опширан исказ након хапшења и мучења и од чијег је „суда“ настрадала.

Слободанка Стефановић је рођена 12. децембра 1919. године у Раброву, у Срезу рамском као друго дете у породици Василија и Винке Стефановић. Отац Василије је радио као трговац, затим као судски писар и чиновник у Државном тужилаштву. Мајка Винка, рођена Гајић, била је домаћица. Слободанка Стефановић је основну школу учила у Раброву и Пожаревцу, да би школске 1930/31. године уписала Државну реалну гимназију у Пожаревцу. Према подацима из уписница ове гимназије, види се да је у првом разреду констатовано да није много обдарена, али да је амбициозна и да великим радом постиже добар успех. Касније се описује као вредна, марљива и прилично способна. Услови у којима је живела, према наводима њених разредних старешина, описивани су најчешће као добри, осим у шестом разреду када су прилике у којима се школовала означене као „врло тешке”.⁶ Породица Стефановић је више пута мењала адресу становања у Пожаревцу, да би 1938. године купила кућу.⁷ Поред Слободанке, Стефановићи су имали и сина Борислава (1915) и ћерку Даницу (1922).⁸

Од 26 ученика који су школске 1937–1938. године положили виши течајни испит Државне реалне гимназије у Пожаревцу, више њих ће имати значајну улогу у комунистичкој организацији и народноослободилачком покрету.⁹ Осим Слободанке Стефановић,

⁶ Историјски архив Пожаревац (ИАП), Гимназија „Јован Шербановић”, Пожаревац, Књиге уписнице ученика 1931–1938.

⁷ ИАП, Збирка докумената о Слободанки Стефановић, Уговор о купопродаји.

⁸ Борислав Стефановић је завршио нижу школу Војне академије, а затим и Ваздухопловну извиђачку школу и имао чин ваздухопловног потпоручника дипломираног извиђача. Године 1939. распоређен је на дужност извиђача 261 ескадриле 7. ваздухопловног пука. Војни архив, Збирка ДПП ВКЈ (Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије, Досије Борислава Стефановића). Након окупације земље, једно време био је стациониран у Египту, да би 1942. био са једном групом пилота упућен на обуку у САД. Погинуо је 1943. у мисији бомбардовања немачких војних постројења. Александар Коло, *Небеска одисеја* (Београд: Аеро Арт, 2006), 221.

Даница је на почетку Другог светског рата испољавала наклоност према комунизму, али се убрзо повукла.

⁹ *Годишњи извештај за школску 1937–1938 годину* (Државна реална гимназија у Пожаревцу: 1938), 76–77.

били су то и Јован Шербановић,¹⁰ Вера Милетић¹¹ и Даворјанка Пауновић.¹²

Према исказу Слободанке Стефановић, датом на полицијском са-слушању, 1942. године, до осмог разреда гимназије није испољавала интересовање за политику. Тада је приступила читалачкој групи основаној по инструкцијама комунистичке партије.¹³ Оснивање групе иницирао је Божидар Димитријевић Козица,¹⁴ ради припреме ученица за улазак у СКОЈ. Групу су чиниле матуранткиње пожаре-

¹⁰ Јован Шербановић (1919), студент Медицинског факултета у Београду, члан КПЈ од 1939. године. Маја 1941. постао је члан ОК КПЈ за Пожаревац, а септембра 1941. ступио је у Пожаревачки партизански одред где је био политички комесар Млавске чете. Више пута је рањаван током 1942, а погинуо је јануара 1944. године. Проглашен је за народног хероја. *Narodni heroji Jugoslavije* (Partizanska knjiga Beograd, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd), 249-250.

¹¹ Вера Милетић (Мира), студенткиња филозофије у Београду. Била је чланица Удружења студената и његова секретарка школске 1940/41. године. Након окупације деловала је у Пожаревцу и околини као чланица ОК КПЈ и једна од организаторки устанка. Августа 1943. упућена је на партијски рад у Београд са задатком да обнови партијску организацију. Ухапшена је 5. октобра 1943. и током саслушања открила свој дотадашњи рад и делатност партијске организације. *Жене Србије у НОБ*, ур. Даница Милосављевић (Београд: Нолит, 1975), 551.

¹² Даворјанка Пауновић (Зденка) уписала је студије филозофије у Београду. Од јуна 1940. била је чланица ОК СКОЈ-а за Пожаревац, а од јесени исте године секретарка партијског бироа на Филозофском факултету и секретарка Удружења студената Филозофског факултета. На почетку окупације била је веза ПК КПЈ за Србију и ЦК КПЈ за Хрватску и специјални курир Политбироа ЦК КПЈ. Током устанка 1941. налазила се, заједно са Јосипом Брозом Титом, у Западној Србији, као његова секретарица, а затим се повлачила са Врховним штабом. Након ослобођења наставила је да обавља послове Титове личне секретарице. Умрла је 1946. године. *Жене Србије у НОБ*, 146.

¹³ О њеним дотадашњим интересовањима говоре и књиге које је позајмљивала из библиотеке Ђачке дружине „Развитак”. За разлику од њених другова који су позајмљивали књиге које су могле указати на њихову комунистичку оријентацију, позајмице Слободанке Стефановић убележене су свега два пута, и то књиге Ђуре Јакшића и Стефана Митрова Љубише, а други пут књиге „Лудило срца” и „Лотијева женидба”. ИАП, Ђачко гимназиско друштво „Развитак” Пожаревац, Књига „Дневник рада” 1923–1939.

¹⁴ Божидар Димитријевић (1914) завршио је основну школу и гимназију у Пожаревцу. Студирао је Високу техничку школу у Београду и био у управи Удружења студената грађевинске технике. Од 1935. био је активан у Пожаревцу у Просветно-уметничкој групи „Чича Илија”, у спортском клубу „Млади радник”, као и у Удружењу студената. Филозофски факултет у Београду уписује 1938. године, када је примљен у КПЈ. Учествовао је у припремама устанка у Пожаревцу. Октобра 1942. постао је секретар ОК КПЈ за Пожаревац. Опкољен у селу Петка, 12. августа 1944. године, активирао је бомбу и погинуо. Проглашен је за народног хероја 1953. године. *Narodni heroji Jugoslavije*, 188-189.

вачке гимназије: Слободанка Стефановић, Даворјанка Пауновић, Радмила Трифуновић¹⁵ и Вера Милетић.¹⁶

У септембру 1938. године Слободанка Стефановић започиње студије на Пољопривредно-шумарском факултету у Београду. Током првог семестра посећивала је само вежбе, да би се у фебруару 1939. године преселила у Београд. Тада почиње да посећује студентске комунистичке састанке и приредбе¹⁷ и чвршће се везује за комунистичку организацију чији је утицај у том периоду постао доминантан у студентским стручним, културним, економским и спортским удружењима, као и студентским мензама.¹⁸

Била је активна и у родном крају, где је сарађивала са културним удружењима преко којих је пропагиран комунизам. Током лета 1939. године учествовала је у раду дилетантске позоришне групе основане на иницијативу Божицара Димитријевића при Удружењу студената из Пожаревца. Приређивали су позоришне представе и приредбе и наступали у Пожаревцу, Великом Градишту, Петровцу на Млави, Раброву и околним селима.¹⁹

Постепено, Слободанка Стефановић добија функције у студентским удружењима и преузима активнију улогу у комунистичкој организацији. У новембру 1939. изабрана је за секретарку Удружења студената агронома. У управи удружења налазила се Љубинка Ми-

¹⁵ Радмила Трифуновић (Хитра) рођена је 1919. године у Александровцу. Основну школу завршила је у месту рођења, а гимназију у Пожаревцу. У СКОЈ је примљена 1938. године и убрзо преузела руководство њиме у Пожаревачкој гимназији. Чланица КПЈ била је од 1939. године. До окупације студирала је медицину у Београду, а по окупацији била је организаторка политичког рада и устанка у Моравском срезу. У мају 1943. опколиле су је јединице Српске државне страже и, пошто је рањена, активирала је бомбу и изавршила самоубиство. Проглашена је за народног хероја. *Narodni heroji Jugoslavije*, 292.

¹⁶ Групи се накнадно прикључује и Соломон Анаф, судијски приправник и Роксанда Димитријевић, учитељица у селу Дрмну, супруга Божицара Димитријевића.

¹⁷ Пошто је због студија била настањена у Земуну, чешће је посећивала састанке Удружење студената агронома и мензу овог удружења, у којој је због сиромашног стања радила као келнерица, а за накнаду је добијала бесплатну исхрану. Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УгБ), Специјална полиција (СП), IV-Q-183/В, к. 424. Саслушање Слободанке Стефановић. Примерак саслушања чува се и Државном архиву Србије. Државни архив Србије (ДАС), Безбедносно-информативна агенција (БИА), I-20. Специјална полиција – Браничевски округ.

¹⁸ Драгомир Бонцић, Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935–1941”, *Зборник радова Филозофског факултета*, I, 2, (2020), 187–214, 190.

¹⁹ Раброво, председник уређивачког одбора Љубиша Костић (Месна заједница „Јединство” Раброво, 1981), 23; Војислав Живковић, „Божицар Димитријевић Козица у позоришном животу Пожаревца”, *Браничево. Часопис за културу, уметност и друштвена питања*, 6/1982, 459–461.

лосављевић²⁰ са којом долази у тешњи контакт и отпочиње сарадњу. Њеним посредовањем присуствује састанцима Актива студенткиња чланица КПЈ и активисткиња и постаје његова чланица. Састав Актива су, поред осталих, чиниле и њене школске другарице Даворјанка Пауновић и Вера Милетић. Њих три биле су и делегаткиње Удружења студенткиња на Првом конгресу студентских удружења за мир и Друштво народа, који је одржан 9–10. априла 1940. године.²¹

По пријему у КПЈ, почетком 1940. године, Слободанка Стефановић учествује у раду партијских јединица чији су чланови били задужени за пропаганду и рад на факултетима које су похађали.²² У овом периоду долази до њене отворене комунистичке делатности. Ухапшена је приликом изазивања нереда на конференцији Димитрија Љотића у кафани „Корзика“ у Гробљанској улици.²³ Кажњена је од Управе града Београда са 30 дана затвора због ширења комунистичке пропаганде и учешћа у нередима на јавном месту. Казну је издржала у затвору Одељења опште полиције Управе града Београда, али није судски осуђивана. Ови догађаји доводе је у сукоб са породицом, па, у јулу 1940. године, напушта родитељску кућу и Пожаревац.²⁴

По повратку у Београд живела је у Мензи удружења студената агронома у чијем је раду помагала. Уведена је у колпортерски одбор

²⁰ Љубинка Милосављевић рођена је 1917. године у Багрдану. Примљена је у СКОЈ у гимназији 1935. године, а од 1936. била је у скојевској организацији на Техничком факултету. У децембру 1936. примљена је у КПЈ. Прекинула је студије технике и прешла на Пољопривредно-шумарски факултет. Од 1939. била је секретарка ПК СКОЈ-а за Србију, а у време почетка рата и чланица ПК КПЈ за Србију. Током рата постаје чланица Политодела Друге пролетерске бригаде. После рата била је секретарка ОК КПЈ за поморавски округ, чланица Политбироа ЦК КП Србије, посланица АСНОС-а и савезна посланица. *Жене Србије у НОБ*, 53.

²¹ Д. Протић-Хулшичка, *н.д.*, 66.

²² У почетку је била чланица партијске јединице чијим је радом руководио Божо Орлеандић, а затим партијске јединице коју је водио Дража Марковић. У обе је била задужена за рад у Удружењу студената агронома и то посебно у вези са стручним и економским питањима.

²³ О овом догађају известио је лист *Време*. Наведено је да је конференција ометана повицима политичких противника који су се налазили у кафани, а да је њено одржавање затим спречено због каменица којима су са спољне стране разбијени прозори. У чланку је дат и специфичан опис једне од ухапшених студенткиња која се налазила у кафани, а за коју се не може поуздано тврдити да је била Слободанка Стефановић: „Једна студенткиња, сва разбарушена, без ципеле на левој нози, искочила је кроз кафански прозор на улицу – право у руке једног жандарма.” „Јуче за време конференције ’Збора’ демолирана је кафана ’Корзика’”, *Време*, 6. мај 1940, 6.

²⁴ Родитељима је оставила поруку да ће се старати сама о себи и јавити када заврши студије. ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-183/B, к. 424. Саслушање Слободанке Стефановић.

који је радио на набавци и растурању комунистички настројене легалне штампе и била је задужена за новац добијан од те продаје.²⁵ На тај начин, према тврдњи Венцеслава Глишића, она постаје професионални партијски радник.²⁶ На иницијативу Љубинке Милосављевић, у септембру 1940. године, присуствовала је конференцији београдског СКОЈ-а и изабрана је за чланицу МК СКОЈ-а задужену за рад са женском омладином.²⁷

Начин живота, неизвесност, раскид са породицом, повећана ангажованост и притисак, представљали су изазове са којима је морала да се избори. Након здравствених проблема са жучи завршила је у болници. Њено стање је додатно отежано због проблема који су настали због партијског новца зарађеног од продаје публикација, који јој је, по њеним тврдњама, украден.²⁸ Наводно је о томе избегавала да разговара са својим партијским контактима и почела да се удаљава од њих. Након боравка у болници, одлази у Пожаревац код родитеља на опоравак. Партијске контакте је избегавала све до јануара 1941. године, када је на позив Даворјанке Пауновић отишла на састанак са Божидаром Димитријевићем, Роксандом Димитријевићем, Вером Милетић и Даворјанком Пауновић. Том приликом је одбила да се изјасни о спорним питањима која су јој поставили, наводећи да ће на њих одговорити својој партијској вези. У исказу на саслушању чак је навела да је тада хтела да прекине сваку везу са партијским радом.

О питању несталог новца и избегавању контакта, партијској организацији је дала објашњење тек у марту 1941. године. Њено образложење је прихваћено, али је због неискрености и избегавања партијске везе и рада у Пожаревцу и Београду, кажњена партијским укором.²⁹ Затим је укључена у нову партијску јединицу са задужењем да ради са студенткињама Пољопривредно-шумарског факултета. Учествовала је и у демонстрацијама 27. марта, да би се пред избијање рата, на иницијативу оца, вратила у Пожаревац.

²⁵ Према изјави са саслушања Слободанке Стефановић, политички секретар овог одбора био је Стефан Митровић, а новац који је зарађивала предавала је њему и Владимиру Дедијеру. Обилазила је више књижара и издавача и радила на дистрибуцији различитих издања, али за то није добијала накнаду, већ је само једном добила новац да купи нове ципеле. Исто.

²⁶ Venceslav Glišić, „Šta je istina o Slobodanki Stefanović?”, *Hereticus*, 1-2, 2006, 306.

²⁷ Исто.

²⁸ Према сведочењу на саслушању, реч је било о 6.000 динара које је сакрила на тавану мензе студената агронома пошто се плашила да га носи са собом, а који је потом нестао. ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-183/В, к. 424. Саслушање Слободанке Стефановић.

²⁹ Своје објашњење изнела је Рифату Бурџевићу, члану Месног комитета КПЈ за Београд, који јој је касније и саопштио ову одлуку.

Окупација и илегална делатност

Априла 1941. комунистичка организација у пожаревачком округу имала је 63 члана.³⁰ У том периоду формирано је окружно поверенство које је вршило функцију Среског и Месног комитета у Пожаревцу, а Слободанка Стефановић је била његова чланица.³¹ Учествовала је и у раду Одбора народне помоћи, као и у првوماјској прослави на којој је певала у синдикалном хору.³²

У мају 1941. године, у Пожаревац је дошао Момчило Мома Марковић,³³ члан Покрајинског комитета (ПК) КПЈ за Србију, са задатком да учврсти пожаревачку партијску организацију. По његовом доласку, 8. јуна 1941, одржана је Окружна конференција КПЈ за округ пожаревачки којој присуствује и Слободанка Стефановић као делегаткиња.³⁴ На конференцији је формиран Окружни комитет КПЈ за округ Пожаревачки, а Момчило Марковић се у име Покрајинског комитета осврнуо на рад партијске организације.³⁵ У време одржавања конференције, Марковић је на партијском састанку саопштио Слободанки Стефановић да је због казне

³⁰ *Жене Србије у НОБ*, 555. Према Немањи Девићу, окружне партијске организације у Србији су пред избијање устанка имале у просеку око 100 чланова. Немања Девић, *Партизани у Србији 1941. Ослободилачки или револуционарни рат?* (Београд: Институт за савремену историју, 2021), 45.

³¹ Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945* (Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1975), 31.

³² Саша Марковић, *Стазама смелих* (Пожаревац: Културно просветна заједница општине, 1979), 50–51.

³³ Момчило Мома Марковић (Ђора) рођен је 1912. у селу Поповић, у општини Сопот. У гимназији је пришао напредном омладинском покрету, а током студија медицине деловао је у Удружењу студената. Члан СКОЈ-а постао је 1932, а КПЈ 1933. године. Био је члан Универзитетског комитета КПЈ, уредник листова „Медицинар“ и „Млади комунист“. Ухапшен је 1935. и осуђен на 9 месеци затвора. Од 1938. био је члан ПК КПЈ за Србију. Од августа 1941. био је делегат и инструктор ОК КПЈ у Пожаревцу. Од лета 1942. радио је у Београду, у ПК КПЈ за Србију, а од 1943. постаје политички комесар Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију. После рата био је на високим државним функцијама – посланик Савезне и Републичке скупштине, члан Президијума Народне скупштине ФНРЈ, савезни секретар за социјалну политику и народно здравље, члан Савезног извршног већа. За народног хероја проглашен је 1953. године. *Narodni heroji Jugoslavije*, 501–502.

³⁴ S. Marković, *Duge godine*, 25.

³⁵ Према изјави Слободанке Стефановић, Марковић је на коференцији изнео примедбе да је партијска организација мала и слаба и да је потребно њено учвршћивање уз ослонац првенствено на сеоску и градску сиротињу, чишћење из партијских редова „нездравих, опортунистичких елемената“ и увођење строге партијске дисциплине. Према изјави на саслушању Вере Милетић, Момчило Марковић је донео и директиву за наоружавање и припрему за стварање одреда. ДАС, БИА, I-20. Специјална полиција – Браничевски округ.

и неискрености искључена из партијског руководства и да остаје само чланица партијске јединице.³⁶

По инструкцијама Момчила Марковића, Слободанка Стефановић, крајем јуна 1941. године, одлази у Петровац на Млави са задатком да делује у партијској организацији и ради на формирању партизанских јединица. Ту је успела да, у сарадњи са осталим члановима, поред тешкоћа у оснивању партизанских јединица, формира одбор Народне помоћи, руководство СКОЈ-а и течај за болничарке. После новог састанка са Момчилом Марковићем у Пожаревцу, крајем јула, успела је и у напорима да упути део чланства у партизански одред. Ипак, добила је опомену због неуспеха у набавци и прикупљању оружја.³⁷ Њен рад у Петровцу на Млави преиспитиван је још једном приликом, када су је Момчило Марковић и Вера Милетић казнили укором са последњом опоменом са образложењем да је њена активност била слаба, да акције нису извођене и да је дошло до де-конспирације и растурања оних који су отишли у одред.

Према исказу Слободанке Стефановић, у Петровцу на Млави су је, крајем јула, ухапсиле немачке власти. После седам дана доведена је у Пожаревац и затим пуштена уз обавезу да се сваког дана јавља властима. Страхујући од даљих прогона и хапшења, отишла је у илегалу. Никада није била део партизанских одреда, већ партијска радница на терену, политичка инструкторка Окружног комитета КПЈ за Пожаревачки округ и то за Рамски и Млавски срез.³⁸ Илегалну делатност започела је највероватније током августа, када је задужена за рад у Раброву као инструкторка у партијској јединици. Ту је остала до 16. новембра 1941, када долази до слома партизанског покрета у пожаревачком крају.

После слома устанка, дошло је до осипања партизанских чета и партијске организације. Међутим, већ током марта и априла 1942. уследили су покушаји да се обнови рад и поново изгради партијска организација и ојачају одреди.³⁹ Слободанка Стефановић се, по сло-

³⁶ Њена задужења била су да помаже Вери Милетић у раду „по женској линији”, да ради у одбору Народне помоћи и руководи партијском организацијом села Набрђе, Трњане и Баре. S. Marković, *Duge godine*, 45.

³⁷ Да изјава на саслушању Слободанке Стефановић о опоменама за неуспешан рад није била само начин да своју делатност покаже као мање значајну и неуспешну, сведочи и касније полицијско саслушање Вере Милетић, која је и активност Јована Шербановића у истом крају окarakterисала као неуспешну, пошто се партизански одред који су формирали убрзо растурио. ДАС, БИА, I-20. Специјална полиција – Браничевски округ. Саслушање Вере Милетић.

³⁸ ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-183/В, к. 424. Саслушање Слободанке Стефановић.

³⁹ Божидар Димитријевић је током марта 1942. критиковао „лабавост, колевљивост, аматеризам” у партијској организацији и залагао се за потпуно подређивање личног живота и интереса партијској организацији. Према: В. Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији*, 143.

му устанка, у Рановцу срела са Момчилом Марковићем, Божидаром Димитријевићем, Вером Милетић и Роксандом Димитријевић. Почетком 1942. бораваила је у Мелници са Роксандом Димитријевић, а затим радила на формирању партијског реонског комитета за Батушу, Мало Црниће и Велико Село. Партијски притисци да се што више ангажује су настављени, па је на партијском састанку, крајем априла 1942, констатовано да и даље има слабости у раду. Замерана јој је „недовољна будност, учауреност и лабавост“. Ипак, поред критике која јој је упућена, наведено је и да има резултата у раду, па јој је укинута ранија казна.⁴⁰ Критика је била често примењиван метод рада, па је и она критиковала чланове партијске организације на терену, покушавајући да динамизује и оживи њен рад. Са Божидаром Димитријевићем је, на састанку 12. маја, критиковала чланове партије у Кисилеву због неактивности.⁴¹ У истом периоду, упоредо са Петром Стојнићем, командиром Рамске чете,⁴² покушавала је да посредује између локалних четника и партизана. Међутим, Стојнић је, 26. маја, рањен и заробљен. У Ђуракову, 30. маја, опкољен је у воденици и партијски активиста професор Милорад Милинковић и приликом покушаја бекства убијен.⁴³ У зору, 31. маја 1942, ухваћена је и заробљена у истом месту и Слободанка Стефановић.⁴⁴

⁴⁰ О тешком стању у коме се налазила партијска организација после слома устанка, сведочи и то што јој је на састанку скренута пажња на појаву критизерства, односно да чланови критикују партијско руководство као недорасло за руковођење. ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-183/B, к. 424. Саслушање Слободанке Стефановић.

⁴¹ У писмима Божидача Димитријевића, од 15. и 20. маја 1942. године, осим примедби да је партијска организација „учаурена, мртва и одсечена од маса“ истичана је потреба строге дисциплине и непрестане активности, при чему је наглашавано да су чланови организације дужни беспоговорну послушност: „Свако моје писмо је за вас наређење. Сваки задатак који дајем – за вас је највећа заповест. Другарица А. ми у првом реду за то одговара. Она мени, а ви њој и преко ње мени.“ ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-183/A, к. 424.

⁴² Петар Стојнић (1915, Приједор), учио је браварски занат у Великом Градишту, а затим радио у фабрикама у Београду. У партизанима је био од почетка устанка. До заседе је дошло приликом његовог повратка са састанка партијске организације у Кисилеву. Лечен је у Пожаревцу и Београду до јануара 1943. године и убрзо стрељан. Стахиња Поповић, *Пожаревачки НОП одред*, (Центар за културу Пожаревац, Пожаревац: 1992), 131.

⁴³ Милорад Милинковић је био суплент Гимназије у Великом Градишту од 1939. до почетка 1942. године, када је отпуштен због сумњи да је комунистички оријентисан. Затим је деловао као партијски активиста у срезу рамском. Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградистанска гимназија 1879–2019* (Велико Градиште: 2019), 196.

⁴⁴ Јасмина Николић, Маријана Мравић, прир. *Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ пожаревачки, 1941–1942*, Зборник докумената 4, (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац 2018), 104.

Саслушања и затвор

У послератним публикацијама је „провала Слободанке Стефановић” навођена као узрок хапшења чланова партијске организације у пожаревачком крају. Изузетак је локални хроничар Саша Марковић, који је у једној од својих књига изнео нешто другачију верзију догађаја који су довели до ове провале. Марковић указује да су у врло кратком периоду на истом терену страдали – прво Стојнић, а убрзо и Милинковић и Стефановић и разматра могућност да су их властима издали локални четници са којима су вођени преговори, а који су могли бити забринуте због могућности да партизански покрет поново ојача.⁴⁵

Саша Марковић се, такође, позива на сведочење Сибинке Драгутиновић, која је ухапшена заједно са Слободанком Стефановић и са којом је делила затворску ћелију у Великом Градишту. Она је навела да је Слободанка у затвору, у почетку, упркос мучењима, испољавала значајну храброст и држала се „дрско и пркосно”,⁴⁶ све док јој нису запретили да ће јој ухапсити родитеље и мучити их док не проговори. Према сведочењу Сибинке Драгутиновић, Слободанку су ускоро издвојили у посебну ћелију заједно са мајком, што је довело до промене у њеном држању. Касније је била одвојена од осталих ухапшених, а када је довођена на суочење са њима наговарала их је да све признају и да се не опиру истрази, што је утицало да се притворени деморалишу.⁴⁷

На евентуалну одлуку полиције да Слободанку Стефановић уцењује мучењем родитеља могло је утицати и то што је приликом хапшења код ње пронађено писмо родитељима у коме је покушала да објасни своје поступке и циљеве, али и искаже љубав и приврженост породици.⁴⁸ У писму је надахнуто говорила о идеалима и племенитости борбе, а за њену каснију ситуацију карактеристичне су и тврдње да мрзи издајнице и да је та мржња толико јака „да би спржила сваког таквог” и да „ко снажно воли, само тај тиранина уме да мрзи”.

⁴⁵ Саша Марковић, *Освајање Дунава. Грађа о збивањима током народноослободилачке борбе на територији општине Велико Градиште* (Велико Градиште: Општински одбор Савеза бораца народноослободилачког рата, 1988), 204.

⁴⁶ С. Марковић, *Освајање Дунава*, 209.

⁴⁷ Драгутиновић наводи да је Стефановићева осталима говорила „да је узалуд што се опиру кад је ионако полицији све познато, зашто да ђабе трпе батине..” С. Марковић, *Освајање Дунава*, 209.

⁴⁸ „Мени је тешко без вас. Мислим о вама кад год лежем. Имате ли шта да једете, где да легнете; мислим на то да ли вам зликовци праве сметње због нас.

Колико пута сањам вас обоје како се грлимо.(...) Пре неки дан сам баш сањала како сам се састала са вама. Смејемо се и мама кроз сузе говори топло, матерински: ‘Сине мој’. ” ИАБ, УГБ, СП, IV-183/17, к. 424.

Међутим, насупрот сведочењу Сибинке Драгутиновић да је Слободанка Стефановић у почетку била дрског и пркосног држања, већ на саслушању које је спроведено у Великом Градишту, два дана након што ју је ухапсила Српска пољска државна стража за срез рамски, 2. јуна 1942. године, Слободанка Стефановић је изнела податке о свом кретању и боравку у периоду од одласка у илегалу.⁴⁹ Током саслушања навела је имена особа код којих је боравила и скривала се, као и имена (углавном партијска) партизана и комуниста са којима је била у контакту. Изнела је и податке о лицима за која су постојала шифрована имена у преписци која је код ње пронађена. Из њене изјаве се не наслућује оклевање, она износи податке са којима располаже, и не уочавају се покушаји да прикрије контакте. Насупрот томе, њена делатност остаје нејасна, скрајнута и недефинисана. Није описала чиме се заправо бавила током свог илегалног периода и, осим ступања у везу са појединим лицима, податке о сопственом раду није навела. По томе се ово прво саслушање разликује од другог, извршеног у Специјалној полицији, које је много обимније и доследно прати њен животни пут. У оба нема назнака да покушава да сакрије своју делатност и догађаје прикаже у светлу које би било повољније по њу. Једино што би се могло протумачити као нека врста одбране јесу њене речи да је отишла у илегалу након боравка у затвору и претње стрељањем, као и да је била заведена патриотским паролама и да из илегале није смела да се врати страхујући од одмазде. У исказу се на крају позвала и на брата – ваздухопловног потпоручника који је напустио домовину да би се, по њеним речима, борио за спас српског народа и добро краља и отаџбине.

У Специјалној полицији Слободанка Стефановић је евидентирана као неудата студенткиња агрономије, са илегалним именима Анка и Ана.⁵⁰ Њено саслушање, које је почело 23. јуна 1942. године, углавном је било усмерено на разоткривање рада и састава партијске организације, како у предратном, тако и у ратном периоду њене делатности. На крају овог саслушања она је изјавила да се „страховито разочарала“ у људе са којима је радила и у оправданост борбе и партијског рада, пошто је, наводно, увидела да све то нема циља и да води уништењу српског народа. „У покрет сам ушла као сасвим млада, неискусна и заведена девојка пуна идеализма и жеље за животом, те се сада кајем за све своје поступке и молим да се при одмеравању казне узме у обзир моје искрено признање, кајање и добро држање приликом истраге пошто верујем да ће се преко њега допринети да се оста-

⁴⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-183/В, к. 424.

⁵⁰ Исто.

ли прави кривци похватају и подвргну заслуженој казни“. Саслушање је водио Радан Грујичић,⁵¹ а завршено је 1. јула 1942. године.

У Специјалној полицији је састављен списак комуниста, њихових сарадника и јатака окривљених у истрази која је вођена против Слободанке Стефановић. На списку се нашло 95 особа, с тим што се велики број њих већ налазио у илегалу или је страдао, а поједине особе су наведене само по надимцима или личном опису.⁵² У вези са истрагом ухапшена је 21 особа – 5 главних криваца спроведено је за Београд, 12 је предато окружном начелнику, док су четири особе пуштене на слободу. Убрзо је још један део ухапшених пуштен, да би 17. јуна још седам лица, која су првобитно била спроведена у окружно начелство, упућено у Управу града Београда. Већина ухапшених признала је своју делатност током истраге. За Слободанку Стефановић је констатовано да „признаје све и даје исцрпне податке о партизанској и партијској акцији и лицима“. Забелешка „признаје све“ односила се и на тројицу ухапшених који су заједно са њом спроведени у Специјалну полицију – Душана Величковића, Миодрaга Ђорђевића и Милана Будимског. Петар Стојнић, који је такође спроведен у Београд, налазио се у болници и чекало се на његово саслушање. Констатовано је и да је за велики број лица која су спроведена окружном начелству у Пожаревцу такође све признало током саслушања и истраге.

На вест о хапшењу Слободанке Стефановић, у партијским документима за пожаревачки округ, у први мах је испољено незадовољство због њене непажње и несмотрености.⁵³ Убрзо су партијски органи дошли и до информација да јој је породица ухапшена, а она подвргнута мучењу. Тада нису исказивали сумњу у могућност да је

⁵¹ Радислав Радан Грујичић (Челебић код Фоче, 1911 – Виндзор, Канада, 1996) припадао је током студија левом крилу Савеза земљорадника и био близак комунистичком покрету на Београдском универзитету, нарочито Миловану Ђиласу и Слободану Пенезићу Крцу. Запослио се 1940. у Општем одељењу полиције Управе града Београда, да би током окупације у Другом светском рату био заменик шефа IV антикомунистичког одсека Специјалне полиције Божидара Бећаревића.

⁵² Лица на овом списку разврстана су у три категорије – у првој категорији биле су особе које је било потребно одмах ухапсити и спровести у Специјалну полицију, у другој категорији спадале су особе које је такође било потребно ухапсити, али против њих водити локалну истрагу, док особе у трећој категорији није било потребно лишити слободе, већ евидентирати и пратити као сумњиве. ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-183/17/A, к. 424.

⁵³ У једној прибелешци од 4. јуна 1942. констатовано је да је хапшење настало услед небудности и да је „другарица управо поступала лудо“. ДАС, Окружни комитет КПЈ за Пожаревац (ОКП), 43. Саша Марковић је такође сматрао да Стефановићева није била довољно опрезна и да је по страдању Стојнића била дужна да се склони са тог терена и тако предупреди могућност да буде откривена. С. Марковић, *Освајање Дунава*, 201.

код ње дошло до колебања и признања у истрази. Међутим, већ крајем јуна 1942. примећено је да се „провала шири”,⁵⁴ а да доскора-шњи јатаци и сарадници почињу да ускраћују помоћ и подршку, као и да има случајева одавања и предаје властима припадника народноослободилачког покрета.⁵⁵ Један од узрока ових појава лежао је у суровим одмаздама и страдањима. Међутим, такође је било примећено и да се део становништва устеже да пружи помоћ, пошто се дешавало да су их ухваћени партизани одавали приликом саслушања.⁵⁶ До информација о држању Слободанке Стефановић у Специјалној полицији дошао је ПК КПЈ за Србију и о томе, 22. новембра 1942. године, обавестио Окружни комитет КПЈ за Пожаревац.⁵⁷

Колебања и сумње у делатност у комунистичкој организацији јављале су се пре рата код многих истакнутих припадника комунистичког покрета у пожаревачком крају. Тако је Божидар Димитријевић, 1939. године, био искључен из КПЈ када је у жељи да заврши студије одбио директиву да напусти Београд и пређе да ради на терену.⁵⁸ Јован Шербановић је, 1940. године, био кажњен због неактивности и једно време изгубио право да има руководећи положај у партијској организацији.⁵⁹ Када је наступила окупација, а затим слом устанка и прекид четничко-партизанске сарадње, а услед су-

⁵⁴ ДАС, ОКП-51.

⁵⁵ ДАС, ОКП-48. О оваквом расположењу становништва током пролећа 1942. године сведочила је на саслушању и Вера Милетић, истичући да су морали изнова да изграђују партијску организацију, док је народ био заплашен, разочаран и деморалисан. ДАС, БИА, I-20. Специјална полиција – Браничевски округ – Саслушање Вере Милетић.

⁵⁶ „Сасвим је разумљиво што је народ и овим заплашен и револтиран, јер док ми захтевамо о тог народа да нам даје храну и да нас сакрива, онда он мора да се пита како онда нас партизани откривају како који падне непријатељу у руке.” Извештај команданта Пожаревачког НОП одреда 29. јуна 1942. Окружном комитету КПЈ за Пожаревац. *Зборник НОР-а*, I-20, Београд 1965, 168;

⁵⁷ „О оној Слободанки смо чули следеће: када је ухапшена изјавила је 'хвала богу да сте ме ухватили, ово ми је једини излаз, јер сам се разочарала у комунизам'. Тачно не знамо шта је /и да ли је/ издавала, али по тој изјави и по томе што се за њу заузима крвник Радан Грујичић, који на њу 'полаже велике наде' за борбу против нас, који ју је већ преместио из логора у болницу, као прву етапу за њено пуштање из логора, закључујемо да би могла бити /ако већ није/ у служби нашег непријатеља.” ДАС, ОКП-118; У извештају ОК Пожаревац од 19.12.1942. упућеном ПК КПЈ се наводи: „Прикупљањем података и саслушањима оних који излазе из затвора са последње провале, све више се уверавамо да су ваши подаци о издајничком држању Слободанке Стефановић тачни. Мера предострожности предузета је”. Организациони извештај ОК Пожаревац Покрајинском комитету КПЈ од 19. 12. 1942. године, ИАП, Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-у, Преписи докумената из архива Завода за раднички покрет и НОБ, бр. 1460.

⁵⁸ О везаности за партијску организацију и индоктринираниости сведочи и његова констатација да је тај период био доба „највећих душевних сламања”. ДАС, ОКП-564.

⁵⁹ ДАС, ОКП-521.

рове одмазде, као и тегобног живота у илегалци и одметништву, код многих чланова партије и припадника народноослободилачког покрета дошло је до колебања и посустајања, што је често резултирало потпуним признањем приликом хапшења и саслушања.⁶⁰ Провале партијске организације и хапшења у Великом Градишту и Пожаревцу дешавале су се и почетком 1943. године.⁶¹ Нови талас хапшења уследио је крајем 1943. године, као последица признања на саслушању Вере Милетић.⁶² Посебан шок представљало је заробљавање команданта Пожаревачког одреда Живојина Жике Поповића од стране четника, када је понудио своју сарадњу четницима и одао сараднике, али је ипак убрзо стрељан.⁶³

Ове појаве нису биле карактеристичне само за пожаревачки крај, посебно када је истрагу водила Специјална полиција. Велики део партијског чланства није успевао да издржи мучење током саслушања и признавао је своју делатност и разоткривао партијску организацију, упркос партијским директивама и очекивањима.⁶⁴

⁶⁰ Ена С. Мирковић „Бивши комунистички илегалци – иследници Специјалне полиције у окупираном Београду (1941-1944)”, *Баштина*, 53 (2021), 409-433. Сања Петровић Тодосијевић, „Ко је био Милисав Борђошки? Велика 'провала' комунистичке организације и партизанске акције у Шапцу и околини јануара 1942. године”, у: *Други светски рат – 75 година касније*, II, Зборник радова, ур. Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић (Београд, Бања Лука: Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Универзитет у Бањој Луци, 2022), 207-232.

⁶¹ С. Марковић, *Стазама смелих*, 263-4.

⁶² Вера Милетић је изјавила да је, иако је због хапшења Слободанке Стефановић у Рамском срезу уништен дотадашњи партијски рад, партијска организација убрзо успела да се опорави и формира среске комитете. Такође се оградилa да о хапшењу Слободанке Стефановић не зна много, пошто се тада налазила ван партијског рада. Вера Милетић је током 1942. године једно време била неактивна јер је била у другом стању, а 7. јула 1942. родила је ћерку Мирјану. Још током саслушања Слободанке Стефановић, Специјална полиција је располагала подацима да је Вера Милетић невенчана супруга Моме Марковића. ДАС, БИА, I-20. Специјална полиција – Браничевски округ.

Упоређујући саслушање Вере Милетић и Слободанке Стефановић може се уочити висока партијска изграђеност код Милетићеве, разумевање идеологије, систематичност у раду, упућеност и разумевање донетих одлука, док су у исказу Стефановићеве присутнији апатија, незаинтересованост и препуштање догађајима.

⁶³ ДАС, БИА, I-20. Специјална полиција – Браничевски округ. Немања Девић, *За Партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941-1944*. (Београд: Службени гласник, 2021), 528.

⁶⁴ Велике провале партијске организације настале су као резултат признања Ратка Митровића, Јелене Матић, Вере Милетић, Василија Бухе. Признања су се дешавала услед личне угоржености, страха за сопствени живот, али и живот чланова породице. Попуштали су понекад и они који су сматрани за несаломиве, па се чак дешавало да постану блиски сарадници полиције који делују као провокатори. Н. Девић, *За Партију и Тита*, 704.

У Заводу за принудно васпитање омладине

Према сећању Миодрага Ђорђевића, који је био ухапшен заједно са Слободанком Стефановић, она је имала посебан статус у затвору Специјалне полиције, где је била „полу слободна, шила је и пеглала полицајцима одело и делила затвореницима хлеб”.⁶⁵ Специјална полиција је, 14. децембра 1942. године, донела решење о њеном упућивању у трајању од годину дана у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Према расположивим подацима, тамо је стигла 19. јануара 1943. године.⁶⁶ Била је то установа за политичко и идеолошко преваспитавање, која је основана са циљем да „исправља и искорени” комунистичке идеје код омладине и преваспита је у духу национализма.⁶⁷ Преваспитавање се вршило путем посебног педагошког третмана, приближавањем питомцима и држањем посебних предавања о комунизму, јеврејству, Недићевој Србији.⁶⁸

Боравак и држање Слободанке Стефановић у Заводу за принудно васпитање познати су на основу послератних сведочења питомаца и питомица, у којима је спомињана као особа која се у Заводу

⁶⁵ Ђорђевић је признао своју делатност на саслушању, а затим је из логора на Бањици, 10. октобра 1942, упућен у Завод за принудно васпитање омладине. У Заводу је провео годину дана, да би по отпусту постао сарадник управе. Поред осталог, компоновао је заводску химну. Године 1944. придружио се Српском добровољачком корпусу и са њим повукао из земље. Његова група предата је партизанским властима, али је он успео да побегне. Marko Pivas, *Koraci u poći*, (2002), 75-78.

⁶⁶ *Жене Србије у НОБ*, 317.

⁶⁷ Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом* (Београд: Архив Србије, 2009), 225. Завод је био намењен за омладинце оба пола у узрасту од 14 до 25 година, мада су се у њему, на основу одлука полицијских власти, могли наћи и они који не похађају школу, уколико би се проценило да постоји потреба за „преваспитавањем”. Боравак у Заводу могао је трајати од 6 месеци до 2 године. Прву групу омладинаца упутила је у Завод Специјална полиција, 12. септембра 1942. године. У овој установи боравило је укупно око 1270 особа. Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944* (Београд: Педагошки музеј, 2010), 86.

⁶⁸ О раду Завода видети и: Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци у светлу нових историјских извора и сазнања”, у: *Смедеревски крај и Подунавље кроз историју*. Зборник радова, ур. Александар Кадијевић, Светозар Бошков, Борис Стојковски (Смедерево-Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет у Новом Саду, Историјски архив Смедерево, 2019), 221-238; Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења”, *Историјска трибина 2. Истраживања младих сарадника* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2016), 36-69; Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци”, *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2017), 85-122.

углавном држала уздржано и повучено.⁶⁹ Поједини су сматрали да је била уцењивана од стране управе која је имала податке о њеном држању током саслушања, док су је други доживљавали и као „несрећну особу” која није у потпуности била на страни управе Завода, али није успевала ни да успостави везу са осталим питомцима.⁷⁰ Мирослава Ракић, такође питомица Завода, наводила је да је Слободанка била вереница Слободана Пенезића Крцуна и била једна од најтрагичнијих особа у Заводу. Александар Стојановић преноси да је Ракићева видела Слободанку Стефановић „као истраумирану и располућену личност која је, током боравка у Заводу, свакодневно бринула о томе шта је чека по изласку на слободу, те по окончању рата уопште”.⁷¹

Однос једног дела питомаца према њој може се видети и кроз саслушања оних који су покушали бекство из Завода. Покушај је откривен 11. априла 1943. године, а виновници и учесници, њих 12, спроведени су у логор на Бањици и убрзо стрељани.⁷² Миодраг Зарић, један од главних осумњичених за организацију покушаја бекства, током саслушања је изјавио да су у плану бекства предвидели и да са собом поведу везане питомце и питомице који су сарађивали са управом Завода или јој били наклоњени. Међу њима је била и Слободанка Стефановић, за коју је Зарић констатовао да би је повели „да јој суди Пенезић”.⁷³ Овај план потврдила су на саслушању још два учесника у организацији бекства – Милован Миловић и Србољуб Танасић.⁷⁴

Слободанка Стефановић је у оквиру истраге око покушаја бекства споменута и на саслушању Милене Пенезић, сестре Слободана Пенезића Крцуна, која се у Заводу налазила од 8. марта 1943. године као талац за брата. Она је изјавила да је по доласку у Завод ступила у контакт за Миодрагом Зарићем који јој је наводно саветовао да се дружи и са Слободанком Стефановић, описујући је као „добру другарицу” која није одавала на саслушању, али му је Милена саопштила да о њој има супротне информације.⁷⁵

⁶⁹ ИАБ, Мемоарска грађа (МГ), 379. Сећање Саве Берковића.

⁷⁰ ИАБ, МГ- 387. Сећање Милунке Јованчевић. ИАБ, МГ-434. Сећање Анице Паскаљевић.

⁷¹ Наводно је, према сведочењу Мирославе Ракић, Слободанка Стефановић стално понављала: „немам ја наде, немам ја наде”. А. Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци у светлу нових историјских извора и сазнања”, 231-232.

⁷² Исто, 82.

⁷³ ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-252/88 к. 512.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-252/25, к. 513. Саслушање Милене Пенезић.

Слобода и крај

На положај Слободанке Стефановић у партијској организацији, као и на њено држање приликом хапшења и током боравка у Заводу за принудно васпитање, али и на каснију судбину и смрт, значајно је утицало њено довођење у везу са Слободаном Пенезићем Крцуном.⁷⁶ Према истраживањима Венцеслава Глишића, Слободанка Стефановић и Слободан Пенезић срили су се у скојевској организацији на факултету, где је Пенезић био један од руководиоца. Он је уписао исте студије годину дана пре ње – 1937, а већ следеће године постао је члан СКОЈ-а. У КПЈ је примљен 1939. и убрзо постао секретар партијске организације на факултету и члан Универзитетског комитета СКОЈ-а.⁷⁷ Иако се о свом спољашњем изгледу и држању у том периоду није могао похвалити,⁷⁸ поједини савременици сећали су се да је био веома популаран и велики ауторитет који је попут магнета привлачио људе и „лако и једноставно их везивао за себе”.⁷⁹

Слободанка Стефановић и Слободан Пенезић могли су бити у вези до јесени 1940. године. Негде у то време она је за време лечења на Првој интерној клиници у Београду упознала др Војислава Лалевећа. Мада су партијски другови крајем 1940. и почетком 1941. тра-

⁷⁶ Слободан Пенезић Крцун је основну школу и гимназију завршио у родном Ужицу. Априлски рат 1941. затекао га је у Београду. Од лета 1941. радио је у родном граду по партијској линији, да би у време Ужичке републике био организатор борбе против пете колоне. Касније је био задужен да ради на обезбеђењу чланова Врховног штаба и стварању партизанске обавештајне службе. Септембра 1943. одређен је за политичког комесара Друге пролетерске дивизије. Смењен је 7. децембра 1943, после пораза партизанских снага код Пријепоља. Јуна 1944. године на Вису је изабран за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију и одређен за начелника Озне. Почетком јула са Виса је отишао у Бари, у Италију, одакле је, у ноћи између 11. и 12. августа 1944, његова група авионом пребачена у јужну Србију. Од 1946. до 1953. био је министар унутрашњих послова Србије. Након тога био је члан и потпредседник републичке владе, члан савезне владе, а од 1962. и председник српске владе. Погинуо је у саобраћајној несрећи 5. новембра 1964. у селу Шопићу код Лазареваца, Коста Николић, *Мач револуције. Озна у Југославији 1944–1946* (Београд: Службени гласник, 2016), 55–56. Venceslav Glišić, „Slobodan Penezić Krcun (1918–1964)”, *Hereticus*, 3–4, (2014), 227–257.

⁷⁷ Венцеслав Глишић, „Слободан Пенезић Крцун 1918–1964”, *Ужички зборник. Прилози за политичку, културну и економску историју Ужица и околине*, 38 (2014), 411–449, 415.

⁷⁸ „Иако сам имао довољно средстава за студије, носио сам се врло слабо, нисам се чешљао, шишао, носио сам војничке цокуле, никада испеглане панталоне, никада машну, уосталом, таквих студената било је још тада у студентском покрету и то су били последњи одсјаји оног студентског покрета из њихове ране младости.” Слободан Пенезић Крцун, *Гласност ћутања. Говори, чланци, ратна писма, сећања*, приредио Жељко Марковић (Ужице: Историјски архив Ужице, 2020), 16.

⁷⁹ Б. Матић, *н.д.*, 46.

жили да поднесе извештај о вези са Лалевићем, она је то одбила.⁸⁰ Њени контакти са Лалевићем, кога је обилазила и јануара 1941. у Лучици код Пожареваца, где је био мобилисан као војни лекар, поклапају се са периодом прекида везе са Пенезићем и покушајима да се удаљи од партијске организације, када се позивала на проблем са несталим новцем. Значајно је споменути и да је на полицијском са слушању говорила о контактима са Лалевићем, али ни једном приликом није споменула Пенезића. Такође, ни Пенезић, у својој послератној аутобиографији, ни једном речју не спомиње њу.

Веома је тешко утврдити детаље и природу њиховог односа. То нарочито важи за ратни период, за који постоје недовољно поуздани подаци да је по доласку Момчила Марковића у Пожаревац, маја 1941, уследила и посета Слободана Пенезића овом граду, када је у својству члана ПК СКОЈ организовао окружно руководство СКОЈ-а.⁸¹ Бошко Матић у монографији посвећеној Пенезићевом животу не спомиње његову посету Пожаревцу 1941. године, али наводи да је Пенезић током своје предратне партијске активности, у периоду од краја 1939. до краја 1940. године, боравио и у Пожаревцу.⁸² Не располажемо поузданим подацима ни да ли је током друге половине 1944. или непосредно након ослобођења Пенезић долазио у Пожаревац и да ли је имао прилику да се ближе упозна са случајем Слободанке Стефановић и да евентуално са њом разговара.⁸³ О њиховом међусобном удаљавању, које је по свему судећи отпочело још пре рата, може сведочити и то да се током рата Слободан Пенезић зближио са Грозданом Белић Зином, са којом је убрзо после ослобођења склопио брак.⁸⁴ У прилог вези између Слободанке Стефановић и Слободана Пенезића

⁸⁰ V. Glišić, „Šta je istina o Slobodanki Stefanović?“, 305. О вези са Лалевићем одбила је да се изјасни на састанку у Пожаревцу, јануара 1941, када су о томе покушали да је испитају Димитријевић, Милетићева и Пауновићева.

Војислав Лалевић (1910–1944) ухапшен је 1943. и затворен у логору на Бањици под сумњом да је сарађивао са комунистичком организацијом. Стрељан је 8. јуна 1944. *Логор Бањица 1941–1944. Логораши*, 2 (Београд: Историјски архив Београда, 2009), 377. ИАБ, УГБ СП- IV-2/80 к. 167/29.

⁸¹ Једини извор о овој посети јесте изјава коју је на са слушању дала Вера Милетић, па ју је Саша Марковић вероватно одатле преузео. S. Marković, *Duge godine*, 46; С. Марковић, *Стазама смелих*, 54.

⁸² По окупацији, Пенезић се вратио у Ужице, али је у једном тренутку боравио и у Београду. Бошко Матић, *Криун (Животопис Слободана Пенезића Криуна)* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1984), 53.

⁸³ Према подацима изнетим у захтеву за рехабилитацију Слободанке Стефановић, међу члановима њене породице постојало је сећање да је Слободан Пенезић током рата долазио у њихову кућу. ИАП, Збирка докумената о Слободанки Стефановић, Документација о рехабилитацији.

⁸⁴ V. Glišić, *Revolucionari* (Београд: Службени гласник, 2012), 109.

сведоче послератна сећања појединих учесника догађаја из 1941. године у пожаревачком крају, у којима се Слободанка спомиње и као особа која је у време устанка била „Крцунова жена”.⁸⁵ На сличан начин о њој су сведочили или говорили поједини питомци Завода који су, априла 1943. године, приликом организовања покушаја бекства, знали да постоји веза између ње и Пенезића.

Слободанка Стефановић је пуштена из Завода за принудно васпитање омладине 29. јуна 1944. године.⁸⁶ Период до ослобођења провела је у родитељској кући у Пожаревцу. Убрзо по ослобођењу Пожаревца, 15. октобра 1944. године, ухапшена је од нових власти и стрељана. Иако су сачувани подаци да је стрељање извршено 4. новембра 1944. године, чланови породице су сматрали да је дошло до грешке у датирању и да је она, заправо, убијена месец дана касније, 4. децембра.⁸⁷ У овом периоду, у оквиру таласа „револуционарне правде” у Пожаревцу је извршено више смртних казни, углавном над сарадницима окупатора.⁸⁸ Суровост „суда партије”, реваншизам дотадашњих другова и неконтролисаност ратне освете посебно су се одразили у случају Слободанке Стефановић.

Породица Слободанке Стефановић никада није добила пресуду на основу које је извршена смртна казна.⁸⁹ Њена смрт ипак је уврштена у пријаве и спискове непосредних послератних евиденција

⁸⁵ ИАП, Збирка Саше Марковића, Изјава Михаила Стојановића 1969. године.

⁸⁶ Тим поводом, управник Завода за принудно васпитање омладине Милован Поповић упутио је писмо Божидару Бећаревићу, шефу IV антикомунистичког одсека Специјалне полиције, у којем га обавештава да су, упркос Поповићевом противљењу, а на иницијативу његове супруге Драгојле, управнице женског дела Завода, пуштене из Завода Неђељка Тасковић и Слободанка Стефановић за коју је Бећаревићу напоменуо само да је зна. Поповић је у писму изнео став да сматра да оне не би смеле бити на слободи и замолио Бећаревића да прати њихово кретање, што је он и учинио. ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-183/V, к. 424.

⁸⁷ Саша Марковић један је од ретких који време њеног страдања датира са почетком 1945. године. Саша Марковић, *Дуге године*, 85.

⁸⁸ Пресуде су извршаване на више локалитета, међу којима су стари Петровачки пут, брдо Чачалица, село Смољинац, корито Велике Мораве. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 211. Војни суд Команде војног подручја Пожаревац је, у саопштењу бр. 2, 3. децембра 1944, објавио списак 40 особа које су осуђене на смртну казну и губитак права. На овом списку не налази се име Слободанке Стефановић. *Озна. Represija комунистичког режима у Србији 1944–1946. Документи*, Приредили Срђан Цветковић, Немања Девећ (Београд: Catena mundi, Институт за савремену историју, 2019), 296. ИАП, Збирка плаката, к. II 1944/72.

⁸⁹ „Отворена књига. Регистар жртава Комисије за ратне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године” наводи да је страљана као „провокатор” „народни непријатељ-лице означено као противник комунистичке власти” <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/11/70947/2953.htm> (09. фебруар 2022.)

ратне штете.⁹⁰ Осим тога, у јануару 1946. године конфискован је њен штедни улог у Поштанској штедионици.⁹¹ Упркос уверења породице Слободанке Стефановић и медијских текстова о Крцуновој одговорности за њену смрт, за то нису пронађени основани докази. Док је Венцеслав Глишић у појединим радовима навео да се Пенезић на упит пожаревачке ОЗН-е сагласио да се она стреља да би за тим утеху потражио у алкохолу, у својим новијим радовима констатовао је да тајна „ко је убио Слободанку и да ли је тражена сагласност Крцуна” остаје закопана у Пожаревцу.⁹² Према његовим тврдњама, после рата је и Владимир Дедијер, који је сарађивао са Слободанком Стефановић, замерао Пенезићу што се није ангажовао да је спасе. Бескомпромисан и доследан револуционар, Пенезић често заиста није имао милости ни према најближима који су означени за непријатеље револуције или су се деморалисали.⁹³ Ипак, када је у питању његов евентуални утицај на смртну пресуду Слободанки Стефановић, иако њему то не би била ни прва ни последња казна на коју је утицао, питање је да ли је у овом случају до таквог утицаја дошло или је, можда, казна била нешто што се подразумевало међу његовим саборцима. Стиче се утисак да је и сама Слободанка Стефановић, као и њена околина, очекивала сурово кажњавање.

Изјаве чланова породице да су њени бивши партијски другови у Пожаревцу иступали против њеног хапшења такође су непоуздане и недоказане. Према мишљењу Венцеслава Глишића, одлуку о стрељању донео је ОК Пожаревац. Тај став је у складу са чињеницом да су, у том периоду, углавном локални партијски и безбедносни органи водили евиденцију о народним непријатељима и извештавали о томе више инстанце. Отежавајућу околност у овом случају могла је

⁹⁰ У Списку пријава ратне штете о лишеном животу или нестанку за Пожаревачки срез, њено име налазио се под бројем 110, са проценом ратне штете од 960.000 динара, док је Среска комисија за ратну штету за град Пожаревац, 5. децембра 1945, утврдила висину трошкова лечења и сахране Стефановић В. Слободанке, као и износ који би привредила у вредности од 1.200.000 динара. ИАП, Срески народни одбор Пожаревац, Документа ратне штете; ИАП Градски народни одбор Пожаревац, Документа ратне штете

⁹¹ Реч је била о улогу од 103,30 динара који је пренет у власништво ФНРЈ. ИАП, Збирка докумената о Слободанки Стефановић.

⁹² V. Glišić, SS, 307.

⁹³ Према појединим подацима, Пенезић је бурно реаговао и када су после рата припадници службе коју је водио ступали у љубавне везе са женама које су биле означене као непријатељи режима. Један од узрока његове острашћености када је реч о колаборацији могла је бити и погибија његовог млађег брата Драгана, који је припадао групи партизана које су четници предали немачким јединицама 1941. у селу Словци, а од којих је већина стрељана. Б. Матић, *н.д.*, 98, 190. V. Glišić, *Revolucionari*, 113.

имати и чињеница што је у периоду непосредно по ослобођењу партијска организација у Пожаревцу била у великој мери ослабљена и осута услед ратних дешавања и страдања, па њени тадашњи чланови можда нису познавали Слободанку Стефановић, или су о њој судили само на основу гласина.⁹⁴

У јавности су у новије време објављиване многе непоуздане и непроверене информације о околностима страдања и смрти Слободанке Стефановић. Појављивале су се, поред осталих, тврдње да је била вереница Слободана Пенезића, да јој је судио суд у чијем раду је учествовао Момчило Марковић, али и да је пуштена из Завода да би деловала као провокатор, те да је по пуштању ступила у партизане.⁹⁵ У овакве тврдње, такође, спадају и изјаве да је Слободан Пенезић инсистирао да она буде стрељана, да је на такав његов став пресудан утицај имала његова сестра Милена Пенезић и њена наводна нетрпељивост према Слободанки, као и да је он у каснијем периоду долазио до другачијих информација, кајао се и преиспитивао због тога.⁹⁶

Неке од ових информација, непоткрепљене документима, садржане су и у захтеву за рехабилитацију Слободанке Стефановић. На захтев њене сестричине Ирене Матијевић, Виши суд у Београду је, 2015. године, донео судско решење у коме се наводи да је Слободанка Стефановић лишена живота без доношења судске или административне одлуке и да је стога била жртва прогона и насиља из политичких и идеолошких разлога због којих је лишена живота.⁹⁷

⁹⁴ Према подацима које је изнео Момчило Митровић, у децембру 1944. године, у пожаревачком срезу било је укупно 27 чланова КПЈ. Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952* (Београд: Институт за новију историју Србије, 1997), 216.

⁹⁵ Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робијашница* (Београд: 2006), 379.

Marija Krtinić, „Ljoticev san u Novom Sadu”, *Danas*, 22.02.2013; <https://www.danas.rs/nedelja/ljoticev-san-u-novom-sadu/> (приступљено: 11. 2. 2022.)

⁹⁶ Dragan Vujičić, „Krcun je voleo pa joj presudio”, *Вечерње новости*, 23.08.2015; <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:563775-Krcun-je-voleo-pa-joj-presudio> (приступљено: 10. 2. 2022.)

⁹⁷ Основни суд у Пожаревцу донео је, 2015. године, решење којим се утврђује да је Слободанка Стефановић преминула 4. децембра 1944. године. Виши суд у Београду у решењу о рехабилитацији је утврдио да Слободанки Стефановић није дата могућност да се брани у поступку, нити минимум грађанских права. На основу ових разлога уважен је захтев за рехабилитацију, а она проглашена неосуђиваном. ИАП, Збирка докумената о Слободанки Стефановић, Документација о рехабилитацији.

Током 2015. године Историјски архив Пожаревац примио је на поклон архивску грађу која се односи на поступак рехабилитације Слободанке Стефановић, као и део породичне архиве.

Живот је завршила на до данас непознатом месту, без регуларног судског поступка, а породица је остала ускраћена за податке о њеној судбини.

Судбина Слободанке Стефановић није скривана. У послератним публикацијама могу се пронаћи подаци о њеној улози у партијској организацији и илегалном покрету, али и о хапшењу и послератном страдању.⁹⁸ За њу се, готово 15 година након смрти интересовала и Управа државне безбедности из Београда, 1959. године, када је од Одсека државне безбедности у Пожаревачком срезу затражила информације о њој.⁹⁹ Слободанка Стефановић је спомињана и у публикацијама насталим у емиграцији.¹⁰⁰ Иако не потпуно експлицитно, њен трагичан крај послужио је и као мотив за филмска остварења.¹⁰¹

⁹⁸ У трећој књизи првог тома *Зборника докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (Зборник НОР-а)* наведено је да је Слободанка Стефановић одала „многе другове па је касније ухваћена и стрељана од стране партизана“, док је у четвртој књизи, у напомени, наведено да је „стрељана новембра 1944. као народни непријатељ“, а слична напомена задржана је и у петој књизи зборника. *Зборник НОР-а*, I-3, (Београд: Војноисторијски институт, 1953), 479. *Зборник НОР-а*, I-4, (Београд: Војноисторијски институт, 1954), 96. *Зборник НОР-а*, I-5, (Београд: Војноисторијски институт, 1954), 114.

⁹⁹ Одговор је гласио да је стрељана „одмах по ослобођењу“ и да је, према обавештењима, „радила за Гестапо и као таква оптужила је истом неке партизанске сараднике из Раброва, који су стрељани од стране окупатора.“ ИАБ, УгБ, СП, IV-Q-183/B, к. 424. У истом периоду, Управа државне безбедности из Титограда тражила је у Београду податке о Војиславу Лалевићу, под образложењем да поседује о њему компромитујуће податке из времена окупације. ИАБ, УгБ, СП- IV-2/80 к. 167/29.

¹⁰⁰ Бошко Костић је наводио и њене изјаве записиване у Заводу, у којима је наводно испољавала разумевање за ставове Димитрија Љотића. У другим радовима истицано је да је осим ње у таласу послератне репресије убијен и бивши питомац Радован Ломић који је током рата постао близак сарадник управе Завода. Наводно је, према појединим тумачењима, обома било понуђено да се поново активирају, али су они то одбили и зато страдали. Бошко Костић, *За историју наших дана. Одломци из записа за време окупације* (Лил: Jean Lausier, 1949), 97. Mirko Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz* (Београд: Narodna knjiga – Alfa, 1996), 244. Боровоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији* (Београд: Нова искра, 1993), 173.

¹⁰¹ Филм „Јутро“ је црнобели играни филм у режији Младомира Пурише Ђорђевића, снимљен 1967. године. Пуриша Ђорђевић био је питомац Завода за принудно васпитање у Смедеревској Паланци, па му је судбина Слободанке Стефановић била позната. О томе је више пута говорио у новинским интервјуима. У допису за поступак рехабилитације Слободанке Стефановић навео је да није имао потпуне информације о њеном стрељању када је одлучио да у филм „Јутро“ унесе епизоду у којој бившу партизанку убија њен друг љубавник јер је издала, и да је таквих случајева било много после рата. Ђорђевић је сматрао да је самучињеницу да Слободанка није стрељана или побегла из логора Партија могла тумачити као издају. ИАП, Збирка докумената о Слободанки Стефановић, Захтев за рехабилитацију.

Закључак

У кратком животу Слободанке Стефановић, догађаји од 1938. до 1942. године одигравали су се муњевитом брзином – упознавање са комунистичком идејом, активност у комунистичкој организацији, студије, љубав, хапшења, разлаз са родитељима, болест, рат, илегална делатност. Детаљи из њеног живота у мањој су мери привлачили пажњу истраживача, док су медијски текстови углавном били испуњени романтизованим приказима њеног страдања са великим бројем непоузданих информација. На тај начин, често су у први план истицане бруталност, нелегалност и произвољност послератне репресије. За разлику од тога, Слободанка Стефановић је у великој мери показала свест о томе шта је очекује, испољивши равнодушност и мирење са судбином.

Њена судбина може се посматрати и у оквиру родних односа. Мотив женске издаје, често је пријемчив јавности као вид оправдане казне за неверну жену. У Слободанкином случају, издаја се могла чак двоструко тумачити и у емотивном и идеолошком погледу – према мушкарцу и према партији. Уз то, она је припадала женама које су изашле из традиционалних оквира и друштвено наметнутих улога, што је подсвесно могло бити оправдање за њен крај. Издаја и неверство, посебно ако је починилац жена, бурније и емотивније су осуђивани и кажњавани. Разумевање и опроштај су изостајали, а такви случајеви су памћени и истицани најчешће као опомена.

Делатност Слободанке Стефановић, њен живот и прерана смрт могу се посматрати у оквиру тежњи једне генерације склоне идеализацији, борби против неправде и зарад идеала спремне на одрицања и страдања. Била је то генерација коју су визионарске идеје о промени света и стварању једног праведнијег друштвеног и политичког уређења, подстакле да се окрене комунистичком покрету. Такве тежње показало је више припадника генерације пожаревачких гимназијалаца који су заједно одрасли, школовали се и деловали у комунистичкој организацији и народноослободилачком покрету. Њихове судбине биле су различите, али углавном трагичне, пошто је велики број њих страдао током рата.

Немилосрдно жртвовање комуниста који су радили до изнемоглости, слати на преамбициозне задатке и од којих је очекивано да издрже напоре, мучења и тортуру, довело је до тога да су они у најтежим моментима реаговали на различите начине. Док су неки од њих одлучили да сами окончају сопствени живот, попут Божидача Димитријевића и Радмиле Трифуновић, или се храбро држали током мучења на полицијским саслушањима, попут Ђуке Динић и Је-

лене Ћетковић, део њих није издржао и услед тортуре одао је податке о својој организацији, као што су то учиниле Слободанка Стефановић и Вера Милетић. Иако судбина Слободанке Стефановић остаје до краја недовољно расветљена, кључни моменат који је у послератној литератури истицан јесте њена издаја, док је смрт навођена само као успутна чињеница. Смртна осуда готово да је узимана као нешто што се подразумева, што указује и на то у коликој мери је комунистички покрет од сваког појединца захтевао одрицања до крајњих граница издржљивости, готово потирање и потчињавање сопствене личности, интереса и жеља, интересима и потребама покрета. Простора за емотивне и физичке слабости није било, што је често било готово немогуће. Очекивање потпуне покорности у извршавању налога партије и крајње истрајности у одбрани и заштити њених интереса, доводили су до личних ломова и трагичних разрешења, што остаје као болно сведочанство природе једног покрета за који је једно младо поколење пристало да се жртвује, верујући да ствара бољи и праведнији свет.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив (ВА)

Збирка Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије

Државни архив Србије (ДАС)

Безбедносно-информативна агенција
Окружни комитет КПЈ за Пожаревац

Историјски архив Београда (ИАБ)

Управа града Београда, Специјална полиција
Мемоарска грађа

Историјски архив Пожаревац (ИАП)

Срески народни одбор Пожаревац
Градски народни одбор Пожаревац
Гимназија „Јован Шербановић”, Пожаревац
Ђачко гимназиско друштво „Развитак” Пожаревац
Збирка докумената о Слободанки Стефановић из Пожареваца
Збирка Саше Марковића, публицисте из Београда
Збирка плаката
Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-у

Објављени извори

Годишњи извештај за школску 1937–1938 годину, Пожаревац: Државна реална гимназија у Пожаревцу, 1938.

Николић, Јасмина, Маријана Мраовић, прир. *Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ пожаревачки, 1941–1942.* Зборник докумената 4. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2018.

Цветковић Срђан, Немања Девић, прир. *Озна: Репресија комунистичког режима у Србији 1944–1946. Документи.* Београд: Catena mundi, Институт за савремену историју, 2019.

Пенезић Крцун, Слободан. *Гласност ћутања. Говори, чланци, ратна писма, сећања*, Приредио Жељко Марковић. Ужице: Историјски архив Ужице, 2020.

Зборник НОР-а, I-3, Београд: Војноисторијски институт, 1953.

Зборник НОР-а, I-4, Београд: Војноисторијски институт, 1954.

Зборник НОР-а, I-5, Београд: Војноисторијски институт, 1954

Зборник НОР-а, I-20, Београд: Војноисторијски институт, 1965.

Штампа

Време, 1940.

Литература

Bojić, Mirko. *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor” 1935–1945. Jedan kri-tički prikaz.* Београд: Narodna knjiga – Alfa, 1996.

Бонцић, Драгомир, Раде Ристановић. „Београдски студенти и политичке организације 1935–1941”. *Зборник радова Филозофског факултета*, L, (2), 2020, 187–214.

Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku.* Београд: „Devedeset četvrta”. „Žene u crnom”, 1996.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953.* Београд: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Девић, Немања. *За Партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941–1944.* Београд: Службени гласник, 2021.

Девић, Немања. *Партизани у Србији 1941. Ослободилачки или револуционарни рат?* Београд: Институт за савремену историју, 2021.

Глишић, Венцеслав. *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945.* Београд: Издавачко предузеће „Рад”, 1975.

Glišić, Venceslav. *Revolucionari.* Београд: Službeni glasnik, 2012.

Glišić, Venceslav, „Šta je istina o Slobodanki Stefanović?”. *Hereticus*, 1-2, 2006, 305–308.

Glišić, Venceslav. „Slobodan Penezić Krcun (1918–1964)”. *Hereticus*, 3-4, 2014, 227–257.

Глишић, Венцеслав. „Слободан Пенезић Крцун 1918–1964”. *Ужички зборник. Прилози за политичку, културну и економску историју Ужица и околине*, 38, 2014, 411–449.

Narodni heroji Jugoslavije, A/M, H/Ж. odgovorni urednici Kačavenda Petar, Dušan Živković. Partizanska knjiga Beograd, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd, Beograd: 1982.

Карапанџић, Боривоје. *Грађански рат у Србији*, Београд: Нова искра, 1993.

Коло, Александар. *Небеска одисеја*, Београд: Аеро Арт, 2006.

Костић, Бошко. *За историју наших дана. Одломци из записа за време окупације*, Лил: Jean Lausier, 1949.

Раброво. Председник уређивачког одбора Љубиша Костић. Месна заједница „Јединство“ Раброво, 1981.

Марковић, Предраг Ј. „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“. У: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, 101-128. Београд: Clio, 2007.

Марковић, Саша. *Стазама смелих*. Пожаревац: Културно просветна заједница општине, 1979.

Marković, Saša. *Duge godine. Hronika narodnooslobodilačke borbe grada Požarevca 1941-1944*, Beograd: Udruženje boračkih organizacija opštine Požarevac, 1965.

Марковић, Саша. *Освајање Дунава. Грађа о збивањима током народноослободилачке борбе на територији општине Велико Градиште*. Велико Градиште: Општински одбор Савеза бораца народноослободилачког рата, 1988.

Матић, Бошко. *Крцун (Животопис Слободана Пенезића Крцуна)*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1984, 53.

Мирковић, Ена С. „Бивши комунистички илегалци – иследници Специјалне полиције у окупираном Београду (1941–1944)“. *Баштина*, 53/2021, 409-433.

Митровић, Момчило. *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1997.

Николић, Коста. *Мач револуције. Озна у Југославији 1944–1946*. Београд: Службени гласник, 2016.

Николова, Маја. *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*. Београд: Педагошки музеј, 2010.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Ко је био Милисав Борђошки? Велика 'провала' комунистичке организације и партизанске акције у Шапцу и околини јануара 1942. године“. У: *Други светски рат – 75 година касније*, II, Зборник радова. Ур. Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић, 207-232. Београд, Бања Лука: Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Универзитет у Бањој Луци, 2022.

Pivac, Marko. *Koraci u noći*. 2002.

Поповић, Страхиња. *Пожаревачки НОП одред*. Центар за културу Пожаревац, Пожаревац: 1992.

Протић-Хулшичка, Десанка. „Студенткиње и дом студенткиња у напредном студентском покрету Београдског универзитета”. У: *Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету*, 54-80. Београд: Центар за марксизам, Историјски архив Београда, 1988.

Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци у светлу нових историјских извора и сазнања”. У: *Смедеревски крај и Подунавље кроз историју*. Зборник радова, ур. Александар Кадијевић, Светозар Бошков, Борис Стојковски, 221-238. Смедерево-Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет у Новом Саду, Историјски архив Смедерево, 2019.

Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења”. *Историјска трибина 2. Истраживања младих сарадника*, 39-67. Београд: Институт за историју Србије, 2016.

Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци”. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*, 85-122. Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.

Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије, 2009.

Шкодрић, Љубинка. *Жена у окупираној Србији 1941–1944*. Београд: Архипелаг, Институт за савремену историју, 2020.

Жене Србије у НОБ. Уредник Даница. Милосављевић. Београд: Нолит, 1975.

Живковић, Јасмина, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградиштанска гимназија 1879–2019*. Велико Градиште: Средња школа „Милоје Васић“ Велико Градиште, 2019.

Живковић, Војислав. „Божидар Димитријевић Козица у позоришном животу Пожаревца”. *Браничево. Часопис за културу, уметност и друштвена питања*, 6/1982, 459-461.

Жорж, Бранислав А. , *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робијашница*. Београд: 2006.

Извори са интернета

„Отворена књига. Регистар жртава Комисије за ратне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године”
<http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/11/70947/2953.htm> (приступљено 09. фебруар 2022.)

Krtinić, Marija , „Ljoticev san u Novom Sadu”, *Danas*, 22.02.2013;
<https://www.danas.rs/nedelja/ljoticev-san-u-novom-sadu/>
(приступљено: 11. 2. 2022.)

Vujičić, Dragan, „Krcun je voleo pa joj presudio”, *Вечерње новости*, 23. 08. 2015;
<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:563775-Krcun-je-voleo-pa-joj-presudio> (приступљено: 10. 2. 2022.)

Јумро (1967); <http://www.kinoteka.org.rs/repertoar/jutro-1967/>
(приступљено: 9. фебруар 2022.)

Dr. Ljubinka Škodrić, Senior Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
E-mail: lj.skodric@gmail.com

Slobodanka Cvetković, Senior Archivist
Historical Archives of Požarevac
E-mail: slobodankasasa@gmail.com

SLOBODANKA STEFANOVIĆ – A LIFE OF A MEMBER OF THE RESISTANCE

(Summary)

Slobodanka Stefanović belongs to the generation of young men and women who reached adulthood during the thirties and who were willing to fight for the revolutionary transformation of their country. Her life and work as a member of the Communist Party of Yugoslavia, a member of the resistance, and a close associate of the important people in the post-war Yugoslavia, was sporadically mentioned in post-war historiography, and more recently it has been followed by the arbitrary media interpretations that have relied heavily on the process of her political rehabilitation. Her activity within the Communist Party of Yugoslavia, her work as a member of the resistance, her arrest, imprisonment, stay in the Institute for Compulsory Education of Youth in Smederevska Palanka and her tragic death soon after the liberation of Požarevac in 1944 are closely connected to her relationship with Slobodan Penezić Krcun, the relationship that has still been insufficiently studied. Judicial rehabilitation did not clarify the circumstances of her engagement during the Second World War, or the circumstances of her death, it only defined that her life ended without a proper judicial procedure and a verdict. Slobodanka Stefanović's life and death represent the rigorous relation of the Communist Party towards its members, which implied the complete subordination of the individual to the interests of the movement and its ideology. Mistakes, weakness and dispiritedness were not forgiven even to erstwhile friends, and if a transgressor was a woman, severe punishment was due because of the traditional view on women's role in society regardless of the emancipatory potential of the communist movement.

KEY WORDS: *Slobodanka Stefanović, Slobodan Penezić Krcun, Požarevac, Second World War, Institute for Compulsory Education of Youth, communism, uprising, partisans, death penalty, rehabilitation*

УДК: 355.3(497.15)"1945/1992"
355.311.4(497.11)"1987/1992"
94(497.15 Бањалука)"1945/1992"
COBISS.SR-ID 110429449
DOI број: 10.5937/vig22011540

Језик рада: Српски
Примљен: 02. 03. 2022.
Прихваћен: 24. 06. 2022.
Тип рада: Прегледни научни рад

Др Никола Ожеговић, виши асистент
Филозофски факултет, Универзитет у Бањалуци
Бањалука, Босна и Херцеговина
E-mail: nikola.ozegovic@ff.unibl.org

ЈУГОСЛОВЕНСКА НАРОДНА АРМИЈА У БАЊАЛУЦИ (1945–1992)

АПСТРАКТ: На основу извора и одговарајуће литературе, у раду се презентују најважнији аспекти организације и рада Југословенске народне армије на простору општине Бањалука за вријеме социјалистичке Југославије. За потребе изградње војне инфраструктуре, на простору ове општине вршени су замашни послови национализације имовине и исељавања хиљада становника. Армија је имала и модернизацијску улогу у животу општине и цијеле Босанске Крајине. Бањалука је у првим годинама након Другог свјетског рата постала значајан центар војног школства (окопних и механизованих јединица), а имала је и одређену улогу у војној индустрији. Највећи дио инфраструктуре и борбених средстава бањалучког 5. корпуса ЈНА наслиједио је 1. крајишки корпус Војске Републике Српске, као највећи корпус ВРС који је одиграо кључну улогу у одбрани Републике Српске током грађанског рата у бившој СР Босни и Херцеговини.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бањалука, Босна и Херцеговина, Југословенска народна армија, војна инфраструктура, војно школство, војна индустрија, Територијална одбрана

Организација ЈНА и војна инфраструктура

Пред завршетак Другог свјетског рата, Бањалука се налазила у оквиру војне области 5. корпуса Југословенске армије, која је обухватала западну Босну. Поред тога, подручје Босне и Херцеговине

било је подијељено на подручја војне области 3. корпуса и 29. дивизије.¹ Двије недјеље након престанка ратних дејстава на тлу Југославије (31. маја 1945), врховни командант и министар народне одбране Владе ДФЈ маршал Јосип Броз Тито издао је наредбу о војно-територијалној подјели земље и формирању и локацији оперативно-стратигијских команди (6 војних области и армија, као и највиших оперативних територијалних команди). Том подјелом Бањалука се, као и већи дио територије Босне и Херцеговине (осим срезова који су припали 2. армији са командом у Загребу), заједно са Црном Гором, нашла у саставу 6. армије чији се штаб налазио у Сарајеву.² У 1946. години војни Округ Бањалука обухватао је војне одсјеке Бањалука 1, Бањалука 2, Мркоњић Град, Кључ, Котор Варош, Прњавор, Лакташи, Србац, Сански Мост, Босанска Градишка, Приједор, Босанска Дубица, Босански Нови и Омарска. Наредне године обухватао је и одсјеке Би-хаћ, Босанско Грахово, Босанска Крупа, Босански Петровац, Цазин, Велика Кладуша, Дрвар, Јајце и Гламоч, док су Лакташи и Омарска били одузети.³ Почетком 1948. године, умјесто команди армија и армијских области, формиране су команде војних области. Од дотадашње 6. армије формирана је 7. војна област, са сједиштем у Сарајеву, са територијалном надлежношћу за Босну и Херцеговину и Црну Гору. У оквиру промјене нумерације и мјеста размјештаја дивизија, у Бањалуци је 27. стрјељачка дивизија пренумерисана у 36, а касније је

¹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, knjiga 3-3 (Kopnena vojska JNA)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 505.

² *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, knjiga 3-1 (Kopnena vojska JNA)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 35-37; Команданти у 6. армији (7. војној области, армијској области, армији) били су: Радован Вукановић, генерал-пуковник (1945-1946), Михајло Апостолски, генерал-пуковник (1946-1952), Вељко Ковачевић, генерал-пуковник (1952-1956), Милутин Морача, генерал-пуковник (1956-1964), Перо Косорић, генерал-пуковник (1964-1967), Владо Бајић, генерал-пуковник (1967-1970), Стане Поточар, генерал-пуковник (1970-1971), Мирко Вранић, генерал-пуковник (1971-1974), Рахмија Каденић, генерал-пуковник (1974-1977), Милан Аћић, генерал-пуковник (1977-1984), Антон Лукежић, генерал-потпуковник (од 1984) и генерал Радован Кукањац (од 1991). Политички комесари су били: Блажо Ђуричић, генерал-мајор (1945-1946), Милинко Ђуровић, генерал-пуковник (1947-1949), Бошко Ђуричковић, генерал-пуковник (1949-1952), Душан Кораћ, генерал-пуковник (1952-1953). Начелници штаба ТО БиХ били су: Фрањо Херљевић (од 1969), Мирко Вранић (од 1974), Жарко Миличевић (од 1982), Мујо Мујкић (од 1984), Милош Бајчетић (од 1990) и Драго Вукосављевић (од 1991). Секретари за народну одбрану БиХ били су Екрем Дурић и Ђорђе Маран. Isto, 239; Миле Бјелајац, „Југословенско искуство са мултиетничком армијом, са посебним освртом на БиХ”, *Војноисторијски гласник*, 2/2008, 93.
http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/vig_2_2008_1554879763.pdf (приступљено 4. 2. 2022).

³ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, knjiga 3-3*, 547-551.

размјештена у Сремску Митровицу.⁴ У оквиру 7. армијске области, 1956. године су формирана војна подручја Сарајево, Бањалука, Тузла и Мостар. У рату је било предвиђено да војно подручје формира корпус као оперативни састав. Први командант војног подручја Бањалука био је генерал-потпуковник Глиго Мандић.⁵

У оквиру реорганизације ЈНА, по одлуци врховног команданта Оружаних снага Југославије, марта 1956. године, према којој су расформиране команде корпуса у миру и формирано 13 војних подручја, Бањалучко војно подручје је обухватало војне одсјеке Бихаћ, Приједор, Бањалука, Јајце, Ливно, Шибеник и Сплит. Наредбом од јуна 1958. у оквиру Бањалучког војног подручја, формирано је 7 штабова одреда и 27 батаљона народне војске.⁶ Према усвојеној концепцији под називом „Доктрина општенонародног рата” и одлукама VII конгреса СКЈ, августа 1959. пришло се широј реорганизацији оружаних снага СФРЈ, која је позната под називом „Дрвар”. Тако су команде армија преформирани у команде армијских области, а 7. армијска област се дијелила на територију војних подручја Сарајево, Бањалука и Осиек.⁷ Према организацији ЈНА из 1964. године, укупно је у 7. армији било три дивизије и двије бригаде. Војно подручје Бањалука (у рату 5. корпус) обухватала је 5. пјешадијску дивизију и 16. пјешадијску бригаду.⁸ Према наредби ССНО од 21. маја 1976. године, извршено је преформирање команди у управе војних округа. Бањалука је била један од 19 војних округа у земљи. Послије извршених организационих промјена, управа војног округа је остала и даље првостепени војнотериторијални орган за рјешавање одређених мобилизацијско-регрутних послова на својој територији.⁹ Према плану реорганизације ЈНА под називом „Јединство”, који је септембра 1987. одобрило Предсједништво СФРЈ, 5. корпус са сједиштем у Бањалуци се, заједно са 4. корпусом (Сарајево), 12. (Нови Сад), 17. (Тузла), 24. (Крагујевац), 37. (Титово Ужице), као и Командом одбране града Београда, нашао у саставу 1. војне области.¹⁰

Општински секретаријат за народну одбрану је, септембра 1983. године, извјештавао да је са територије бањалучке општине војним обвезницима, материјално-техничким средствима и стоком из по-

⁴ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-1*, 42-44.

⁵ Isto, 61.

⁶ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-3*, 524-525.

⁷ Isto, 529-532; Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 111.

⁸ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-1*, 115.

⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-3*, 541.

¹⁰ Bojan Dimitrijević, nav. djelo, 256-257.

писа вршена попуна 58 ратних јединица ЈНА и 21 ратне јединице Територијалне одбране. Констатовано је да су захтјеви ратних јединица оружаних снага за попуну били максимално велики и да су у неким специјалностима превазилазили реалне могућности општине. У периоду од 1. јануара до 30. јуна 1983. године, Општинском секретаријату за народну одбрану обратило се 69 ратних јединица са 142 захтјева за позивање војних обвезника на војне вјежбе. По овим захтјевима извршено је позивање укупно 14.689 војних обвезника. Позиву се одазвало 13.408 или 91,3%. Осим тога, упућено је и преко 7.000 позива војним обвезницима и регрутима у вези са извршењем обавеза из Закона о војној обавези. На вишедневне војне вјежбе позвано је 3.371, а одазвало се 3.102 или 92%, док је на обуку у ванредне дане (ВРД) позвано 11.318, а одазвало се 10.306 или 91,5% обвезника. Истакнуто је да је највећи проценат неодржављања са аспекта војних обвезника био оправдан, јер је долазио као резултат „субјективних слабости органа и појединих служби“. Проблем великог броја позивања у кратком року био је присутан неколико година. У једном дану, код једног достављача, могло се истовремено наћи и између 700 и 1.000 позива.¹¹

Током 1989. године забиљежена је активност на реорганизацији и доградњи бројних штабова, команди и јединица ТО Округа Бањалука и знатном смањењу (за око 24%), што је допринијело побољшању квалитета попуне и опремљености модернијим наоружањем и војном опремом. Иако је просјечна обученост штабова, команди и јединица ТО оцијењена као врло добра, уочаване су дугогодишње слабости у виду постојања разлика у оспособљености појединих штабова, незаинтересованости једног дијела старјешина, непредузимања одговарајућих мјера за утврђивање разлога изостајања, одгађања обуке услед недостатка финансијских средстава и сл.¹² Морално-политичко стање и у свим већим јединицама ЈНА у регији Бањалука 1989. године оцијењено је као врло добро. Реализоване су активности на обуци, а посебно на КШРВ и ЗТВ „Романија-89“, где је одзив резервног састава био 96–97%. Национална и социјална структура јединица је, у основи,

¹¹ Архив Републике Српске (АРС), фонд Општински комитет Савеза комуниста Бањалука (ОК СК БЛ), SR BiH, Opština Banja Luka, Opštinski sekretarijat za narodnu odbranu, Narodna odbrana, Službena tajna, S. povjerljivo, Informacija o odzivu vojnih obveznika na vojne vježbe u periodu 1. januar – 30. juni 1983. godine na području Opštine Banja Luka, Banjaluka, septembra 1983. godine, 1-3.

¹² АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК БиХ Банјалука, Народна одбрана, Службена тајна, Строго повјерљиво, Оцјена морално-политичког стања у територијалној одбрани, резервној милицији и резервном саставу на распореду у ратним јединицама ЈНА, за 1989. годину, на подручју Окружног комитета Савеза комуниста БиХ – Банјалука, Банјалука, јануар 1990. године, 2-3.

одговарала стању у регији, а негативних случајева са тежим посљедицама по морално-политичко стање јединица није било. Међутим, истицани су негативни утицаји укупне политичке и друштвено-економске кризе на морално-политичко стање резервног састава.¹³

Заједно са Командом 5. корпуса ЈНА и командама и јединицама које су се попуњавале са подручја општине, Општински секретаријат за народну одбрану је извршавао послове војне обавезе и мобилизације. У евиденцији овог органа, закључно са 1990. годином, вођени су подаци о 50.624 војна обвезника, 1.763 моторна возила и 644 грла стоке из пописа.¹⁴ Истовремено, када је у питању ТО, Бањалука је развијала једну бригаду ТО, одред ТО, мјешовити самостални лаки артиљеријски дивизион противваздухопловне одбране, позадинску базу ТО, пјешадијски наставни батаљон, четири органа за преузимање материјалних средстава од ЈНА, противдиверзантски вод, ријечно-језерски и смучарски вод, те пет рејонских штабова ТО са осам чета и 32 вода ТО у мјесним заједницама и предузећима. У свим овим саставима било је ангажовано укупно 4.568 војних обвезника или 2, 28% од укупног броја становника општине. Према републичким критеријумима, оптимално рјешење је било између 1 до 1, 5% ангажованог становништва у ТО.¹⁵

За потребе изградње касарне „Козара”, након Другог свјетског рата национализован је самостан Назарет и његово земљиште у насељу Буцак. Самостан је припадао римокатоличком реду Клањатељица крви Кристове који је на том подручју дјеловао од 1879. године. У оквиру самостана сестре су водиле народну (пучку) школу и сиротиште. Одлуком власти, 12. децембра 1949, оне су морале напустити самостан који је уједно био и кућа матица дружбе. Самостан је претворен у касарну, а црква је срушена 1950. године.¹⁶ Брдско-планински простор Мањаче није био обухваћен државном колонизацијом непосредно након завршетка Другог свјетског рата. Исељавање српског сеоског становништва са овог подручја, ради изградње војног полигона ЈНА, одвијало се у три велика таласа између 1957. и 1976. године. Први талас је отпочео 1957. године исплатом накнаде за имовину становника До-

¹³ Isto, 10-11.

¹⁴ Архива Градске управе Града Бањалука (АГУГБЛ), фонд Скупштина Општине Бањалука (СО БЛ), кутија 2690: 1-6 сједница, 1. 1 – 14. 3. 1991, SR BiH, Opština Banja Luka, Opštinski sekretarijat za narodnu odbranu, Narodna odbrana, Službena tajna, Strogo povjerljivo, Izvještaj o stanju odbrambenih priprema u opštini Banjaluka u 1990. godini, Banjaluka, januar 1991. godine, 5.

¹⁵ Isto, 8-9.

¹⁶ Franjo Marić i Anto Orlovac, *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006. Povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, (Banja Luka: Biskupski ordinarijat, 2006), 106, 584.

ње Добрње. Други велики талас наступио је послје 1966, када је исплаћено становништво Горње Добрње и Шљивна. Трећи талас сеоба реализован је након 1973. године, када су исплаћени Радманићи и дио Вилуса. Ове сеобе утицале су и на нагло исељење становника Горњег Раткова. У 13 села на ширем подручју Мањаче (општине Бањалука и Кључ), 1953. године било је укупно 15.948 становника, а 1981. године 8.902, што је била директна посљедица принудног исељавања. Нека села су била у цјелости исељена, оставши без иједног становника. Бројни Мањачани пресељени у Срем сведочили су да је према онима који су одбијали да се иселе држава примјењивала драстичне репресивне мјере, оптужујући их да су припадали четничком покрету током Другог свјетског рата.¹⁷ Командант војног полигона пуковник Војске Републике Српске Драгиша Вулин свједочио је: „Када данас разговарате са неким од официра из бивше ЈНА, њих боли истина о овом полигону, јер ту има много прича и много чињеница о разним непријатељствима и разним неправдама које су чињене према народу са Мањаче. Чак су неке куће коришћене као тенковске мете, многа гробља су разваљена, оскрнављена. Зарасла и без надгробних споменика. Црква у Шљивну, Пресвете Богородице, била је претворена у складиште расходованих кревета”.¹⁸ У књизи *Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985. Копнена војска ЈНА II*, о овом питању је написано следеће: „Оријентација на утемељење и постепену изградњу и уређење сталних полигона за ОМЈ, била је чврста и у томе није било никаквих дилема. Међутим, проблеми су настали кад је ту одлуку требало реализовати, јер све армијске области нису имале погодно земљиште довољне величине које се не обрађује а проходно је за ОМЈ. Због тога се у неким армијским областима одустало од првобитних избора, и одлуке су мењане све док се нису усталили полигони који се и данас користе за обуку

¹⁷ То су била села Добрња, Радманићи, Шљивно, Вилуси, Горње Ратково, Горње Соколово, Доње Соколово, Доње Ратково, Павићи, Зеленци, Лусићи, Кола и Кола Доња. Ненад Лемајић, *Сеобе становника Мањаче у Срем*, (Сремска Митровица: Завичајно друштво „Мањача”, „Културно просветна заједница” и Установа за неговање културе „Срем”, 2004), 10-12, 115-118. У оквиру пројекта „Пресељеници са Мањаче у Срем”, покренутог 2003. године од стране Културно-просвјетне заједнице Сремска Митровица и Историјског архива „Срем” из Сремске Митровице, прикупљено је укупно 126 изјава пресељеника. Све изјаве се чувају у збирци докумената број 10 у Историјском архиву „Срем” у Сремској Митровици, под називом „Прекуцане фонографске забелешке о пресељењу становника са подручја планине Мањаче у Босанској Крајини у општину Сремска Митровица”. Анкете су обухватиле и нека мјеста која не припадају општини Сремска Митровица. Пројектни тим је био предвођен др Ненадом Лемајићем и сарадником, истраживачем Драгом Маричићем. Изјаве представљају драгоцјена свједочанства о животу Срба Мањачана и о значајним догађајима из историје Мањаче и Босанске Крајине. Исто, 10-12, 115-118, 141.

¹⁸ Исто, 112.

ОМЈ”.¹⁹ Полигон на Мањачи је убрзо постао „најуређенији, најкомплетнији и најфреквентнији војни објект те врсте и тог ранга у земљи, што је битно утицало и на укупан развој ОМЈ а, не само ШЦ ОЈ”.²⁰ Почетком 70-их година, полигони су престали да буду брига ОМЈ, јер је свака армија имала најмање по један стални армијски полигон којим су се све више користили и други родови копнене војске. Једино је полигон на Мањачи добио статус полигона ОМЈ.²¹

Према документу који свједочи о откупу некретнина на Мањачи за потребе ССНО-а, у другој половини марта 1966. године, представници Савезног секретаријата за народну одбрану обратили су се бањалучким општинским властима у вези са изналагањем начина за прибављање некретнина у катастарским општинама Добрња, Шљивно, Радманићи и дијелу Вилуса, ради изградње полигона ЈНА. Већ 22. априла исте године утврђене су границе будућег полигона и за откуп предвиђено око 6.000 ха земљишта.²² О сложености предузетих послова који су услиједили свједоче подаци о поступцима утврђивања власничких легитимација за све приватне власнике чије су некретнине откупљиване. До 20. марта 1973. проведено је 689 расправа, при чему је саслушано 980 странака и 1.378 свједока, издато 504 потврде о својини на некретнинама, прибављено 1.173 налаза и мишљења вјештака (грађевинских, пољопривредних и шумарских стручњака), закључен 571 купопродајни уговор (од чега 258 са домаћинствима која су се селила са подручја Мањаче), проведени поступак и донесено 180 рјешења о експропријацији и толико рјешења о накнади. На тај начин је за потребе ССНО-а прибављено и у земљишне књиге укњижено 4.370 ха, 33 ара и 10 м² земљишта. На име откупа некретнина, ССНО је Општини доznaчио износ од 36.592.616 динара. Застој у динамици откупа наступио је 1969. године услед земљотреса и отпора дијела домаћег становништва (Радманићи). У извјештају се наводи да је у 5 случајева дошло до принудног извршења купопродајног уговора и исељења уз рушење кућа и привредних објеката. Ови догађаји су се негативно одразили на ток откупа и исељења осталих домаћинстава у периоду од 1967. до 1971. године. У случају 18 домаћинстава био је покренут поступак експропријације.²³

¹⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-2, (Kopnena vojska JNA)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987), 183.

²⁰ Исто, 186.

²¹ Исто, 225.

²² АГУГБЛ, СО БЛ, к-731: 57 Зај. сјед, Комисија за откуп некретнина за потребе ССНО-а на Мањаџи, Извјештај о прибављању некретнина на подручју Мањаџе за потребе Савезног секретаријата за народну одбрану у времену од марта 1966. до 20. марта 1973. године, Бањалука 20. марта 1973. год, 1.

²³ Исто, 22-27.

Након што је, као посљедица катастрофалног земљотреса из 1969. године, срушен стари објекат, нови репрезентативан објекат Дома ЈНА, у самом средишту Бањалуке, отворен је 1973. године. Пројектовао га је архитекта Касим Османчевић.²⁴ Школски центар ОМЈ ЈНА „Петар Драпшин” у Бањалуци састојао се од три цјелине. Прва је била касарна „Младен Стојановић” у којој се налазила инфраструктура за школовање питомца, усавршавање подофицира и официра за потребе рода ОМЈ. На истом простору је, 12. јула 1993. године, почео са радом Центар војних школа Војске Републике Српске, док је касарна промијенила име у „Врбас”. Другу цјелину чинила је касарна „Крајишких бригада” у Залужанима код Бањалуке, гдје су се обучавали возачи за потребе рода ОМЈ и самоходне артиљерије, а трећу цјелину представљала је касарна „Мика Боснић” на полигону Мањача, која је служила за извођење тактичких вјежби, гађања, вјежби команди батаљона рода ОМЈ, вјежбовних активности и других састава и родова, као и за гађање помоћу авијације.²⁵

Југословенска народна армија имала је значајну модернизацијску улогу након рата, нарочито у неразвијеним подручјима земље. Све до шездесетих година, развоју жељезничког саобраћаја придавао се прворазредан стратешки значај, како са економског, тако и са војног становишта. Босна и Херцеговина имала је приоритет у том погледу, а међу бројним пругама изграђеним на њеној територији (укупне дужине преко 700 km) била је и пруга Бањалука–Добој (110 km) из 1951. године. Инжињеријске јединице ЈНА градиле су најтеже дионице. У цијелој Југославији, ЈНА је до 1971. изградила или обновила 45.170 km путева. На простору Босанске Крајине изградила је путеве: Приједор – Босанска Дубица, Оштрељ–Дрвар–Стрмица, Бихаћ–Баљевац, Дрвар–Прекаја и пут око Јајца. Такође, војска је прва организовала ваздушни саобраћај између Београда и Сарајева и градила или ширила аеродроме у Сарајеву, Бањалуци, Тузли, Мостару и Бихаћу. Само у периоду од 1973. до 1984. године инжињеријске јединице ЈНА изградиле су или реконструисале 2.154 km водоводне мреже, а у СР БиХ је грађено у Сарајеву, Мостару, Бањалуци, Тузли и Теслићу, као и на многим сеоским подручјима. Општем напретку доприносила је и изградња војних станова, описмењавање неписмених младића и квалификовање за разне струке, укључујући и курсеве за напредну пољопривреду, а елиминисању заразних болести и заштити сточног

²⁴ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, (Banjaluka: Institut za istoriju, NIGRO „Glas”, 1985), 127.

²⁵ Подаци из Спомен собе Оклопно-механизованих јединица Југословенске народне армије, Центра војних школа „Рајко Балаћ” и Друге оклопне бригаде Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске.

фонда доприносили су санитетска и ветеринарска служба ЈНА.²⁶ Према подацима из децембра 1988. године, на подручју бањалучке општине било је преко 2.000 станова у власништву ЈНА.²⁷

Зона одговорности 5. корпуса ЈНА обухватала је сјеверозападни дио СР БиХ и западни дио Славоније, што значи да је од самог почетка овај корпус био увучен у ратне сукобе у земљи. Припреме за борбена дејства започеле су у прољеће 1990. године, док је један дио јединица у бањалучкој касарни „Козара“ пуну борбену готовост задејствовао септембра 1990. године. Јединице Корпуса, јачине оклопног батаљона, први пут су ангажоване 31. марта 1991. на Плитвицама, у улози тампон-зоне између српских територијалаца и припадника МУП-а Хрватске. На том задатку, као и на задацима према Титовој Кореници, Книну и Коранском мосту, јединице су остале до јесени исте године. У тим дејствима био је ангажован мирнодопски састав војске, коју су чинили војници из свих народа и народности, као и из свих југословенских република. У јуну 1991. године била је ангажована једна ојачана механизована чета у Двору на Уни са сличним задатком као на Плитвицама. Командант Корпуса генерал-мајор Никола Узелац је, након сагледавања стања у западној Славонији (Окучани, Пакрац, Дарувар, Липик, Бјеловар, Новска, Нова Градишка и др), 19. августа 1991. самоиницијативно донио одлуку о упућивању дијела команде и јединица преко ријеке Саве, са задатком: раздвојити сукобљене стране, остварити мир и контролу, заштитити цивилно становништво, разоружати паравојску и наоружане нелегалне групе, те омогућити спровођење државних и војних рјешења и најављеног доласка Међународних мировних снага (УНПРОФОР) на просторе Хрватске. Била је то права борбена употреба јединица Корпуса. На основу одлуке команданта 1. војне области, све јединице ЈНА, као и локалне српске снаге на тој територији, биле су стављене под команду Корпуса који је тада добио задатак да дејствује на правцима према Вировитици и Кутини. Корпус је заузео Јасеновац и Липик и избио пред Новску и Нову Градишку, да би се у децембру 1991. повукао из Липика. Корпус је остао на достигнутим линијама, омогућивши стварање Војске Републике Српске Крајине, а из Хрватске се потпуно повукао до јуна 1992. године.²⁸ Према ријечима предсједника Скупштине Општине Бањалука и члана Главног од-

²⁶ Миле Бјелајац, нав. дјело, 81–82.

²⁷ АРС, ОК СК БЛ, *Ostvarivanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u oblasti stambeno-komunalne privrede*, Banja Luka, decembar 1988. године, 1.

²⁸ Бошко Келечевић, Драган Вуковић, „Услови формирања Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске и његов допринос стварању, одбрани и очувању Републике Српске”, у: *Научно-стручна конференција: Разлози и услови формирања Војске Републике Српске и њен допринос стварању и очувању Републике Српске. Зборник радова*, (уредник Слободан С. Жупљанин), (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022), 238–239.

бора СДС БиХ Предрага Радића, кроз Бањалуку је до краја 1991. године прошло 45.000 избјеглица, а на самом крају године у општини их је било смјештено 12.000. На ратишту се истовремено налазило 6.500 младића из Бањалуке.²⁹ На подручју бивше СР БиХ, 30. партизанска дивизија из састава Корпуса, у оквиру операције „Купрес“, почетком априла 1992. године ослободила је Купрес и његово шире подручје.³⁰

Након повлачења савезних снага са територије бивше СР БиХ, маја 1992. године, инфраструктуру и највећи дио борбених средстава 5. корпуса ЈНА наслиједио је 1. крајишки корпус Војске Републике Српске, основан 19. маја исте године, на чијем је челу био генерал-пуковник Момир Талић, док је начелник штаба био генерал-потпуковник Бошко Келечевић. Талић је био једини генерал који је из ЈНА прешао у ВРС са чином генерал-мајора. Радило се о највећем корпусу ВРС, у чијем саставу су биле следеће јединице: команда са командним мјестом у Бањалуци, команда стана, батаљон војне полиције, батаљон везе, мјешовити противоклопни артиљеријски пук, мјешовити артиљеријски пук, лаки артиљеријски пук ПВО, инжињеријски пук, понтонирски батаљон, аутотранспортни батаљон, санитетски батаљон, двије оклопне бригаде, двије моторизоване бригаде, седам лаких пјешадијских бригада, лака пјешадијска дивизија (састава: приштапске јединице – ПЈ и три лаке пјешадијске бригаде) и ОГ „Добој“ (састава: ПЈ, оклопна бригада, моторизована бригада, осам лаких пјешадијских бригада, артиљеријски пук, инжињеријски пук). Почетком јула 1992. године у Корпусу је било 43.128 старјешина и војника, а крајем године 72.330. Истурено командно мјесто Корпуса се првобитно налазило у Старој Градишци, а затим у Прњавору. Оперативна зона команде Корпуса покривала је подручје западног дијела Републике Српске. У својој зони одговорности држао је 28 општина, односно око 60% територије Републике Српске.³¹

Војна сарадња са САД, војно школство и индустрија

Кључна посјета у погледу превазилажења сумњичавости и успостављања ближе сарадње између југословенске и америчке армије започела је 14. октобра 1951. године када су у Београд допу-

²⁹ „Новогодишњи интервју: мр Предраг Радић, предсједник СО Бања Лука. Националност није занимање“, *Glas*, br. 6480-6482, god. XLIX, Banja Luka, 31. decembra 1991. god. i 1. i 2. januara 1992. god, 6-7.

³⁰ Бошко Келечевић, Драган Вуковић, нав. дјело, 239-240.

³¹ Винко Пандуревић, *Рат у Босни и Херцеговини и стварање Војске Републике Српске. Војна, политиколошка и социолошка анализа*, Београд: ИГАМ, 2015, 156-157; Данко Боројевић, Драги Ивић, *Војска Републике Српске 12. мај 1992 – 31. децембар 2005*, (Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014), 85.

товали начелник Здруженог генералштаба америчке копнене војске – генерал Лотон Колинс и бригадни генерал Френк Партриџ. У присуству начелника Генералштаба ЈНА Коче Поповића, америчкој делегацији су представљена два могућа нападна и два могућа одбрамбена плана. У исто вријеме, изнесене су и америчке претпоставке напада и одбране у случају агресије земаља Источног блока. Генерал Колинс је изнио питање програма војне помоћи (*Mutual Defence Aid Programe, MDAP*). Пред завршетак посјете изведен је низ показних вјежби од којих је највећа била вјежба у близини Бањалуке. Сјеверно од Бањалуке, на ширем подручју Клашница, одржана је интерродовска и интервидовска вјежба како би се показала југословенска достигнућа у коришћењу борбене и неборбене технике и разне опреме при форсирању водене препреке. Пеко Дапчевић позвао је генерала Колинса на вјежбу како би му показао спремност за прихватање америчке борбене технике. Вјежбу је припремио и њоме руководио генерал-пуковник Михајло Апостолски, командант 7. армијске области. Оклопне и механизоване јединице су извршиле форсирање ријеке Врбас на три мјеста (газом, скелским прелазом и преко понтонског моста) и, након тога, развиле дејства и спојиле се са претходно баченим ваздушним десантом. Након вјежбе Американци су се „увјерили“ у спремност ЈНА да без помоћи њихових инструктора прихвате америчку борбену технику и да више неће настојати да њихови инструктори замијене совјетске у ЈНА. Посебан утисак на америчке госте оставила је брзина југословенских тенкиста. Генерал Колинс је по повратку изјавио да је Југословенска армија „једна од најжилавијих у Европи“, али да јој недостају тенкови, авиони и друга опрема. Посебно је био импресиониран „када је давањем изненадних инструкција установио да вежбе нису унапред аранжиране“.³² Најбољи утисак приликом форсирања Врбаса оставили су управо они тенкисти који су управљали америчким шерманима (*Sherman*), чиме су показали способност за употребу новог материјала.³³

Бањалука је, сплетом историјских околности, постала значајан центар војног школства. У оквиру развоја оклопних и механизованих јединица у првом послеријатном периоду основано је Тенковско војно училиште. Прва класа је отпочела са радом 25. новембра 1945. године у Београду. Обука је трајала двије године. У истом пе-

³² *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-2*, 171; Bojan B. Dimitrijević, nav. djelo, 263-266.

³³ Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006), 58.

риоду почело је и редовно школовање резервних официра за потребе ОМЈ. У Тенковску официрску школу дошло је 150 старјешина из пјешадијских јединица који су током школовања преквалификовани за тенковске официре. Први командант ове школе био је потпуковник Јосип Куштрин, а политички комесар мајор Иван Ромац. Обука је, углавном, била организована на савезничким возилима, те трофејним самоходним оруђима и блиндираним колима. Већ 1947. године, тенковске јединице ЈНА добиле су 173 старјешине. Прва класа ШРО почела је са радом 1. маја 1947, а школовање је трајало девет мјесеци. Септембра 1946. године Тенковска официрска школа и Војно училиште премјештени су из Београда у Белу Цркву (Банат), а до средине 1948. године Делиблатска пешчара је претворена у полигон за тактичке вјежбе и бојна гађања. Посљедице Резолуције Информбироа одразиле су се на Тенковски школски центар (ТШЦ) услед чињенице да су се неки његови наставни објекти, као нпр. тенкодром, налазили уз саму границу са Румунијом, док се парк борбених и неборбених возила Наставног батаљона ТШЦ налазио око 500 m од границе. Прозори на касарнама ТШЦ били су сувише близу границе, тако да су током сукоба успјешно гађани. Такође, покушај бјекства у Румунију генерала Арсе Јовановића, начелника ВВА и бившег начелника ГШ, и његово убиство на граници, непосредно су били повезани са његовим доласком у ТШЦ и тражење команданта школе Дукљана Вукотића који је управо тих дана био ухваћен на граници, приликом покушаја бјекства у Албанију. Управо су ови догађаји и укупне околности након Резолуције Информбироа били разлог за хитни поступак предислокације ТШЦ у Бањалуку. Страни слушаоци, Албанци и Бугари, одмах су напустили ТШЦ, а само неколицина комуниста у њему изјаснила се за Резолуцију Информбироа. Септембра 1948. године, у осам војних возова, пресељена су из Беле Цркве у Бањалуку борбена и неборбена возила, инвентар из кабинета и учионица и управних зграда, средства из складишта, људство ТШЦ и чланови њихових породица. Тенковски школски центар је смјештен на Бањалучко поље на коме, осим двије старе касарне и три коњушнице (надстрешнице), није било других објеката. а нарочито не наставних за потребе ОМЈ. Да би се што прије створили услови за рад, прибјегло се систему „радних акција” цјелокупног састава, који је био примијењен и приликом пресељења у Белу Цркву. До краја 1949. године, ТШЦ је имао 21 опремљен кабинет, „собно стрјелиште” за гађање из тенковског наоружања и дјелимично уређен тенкодром са трасираном стазом на Бањалучком пољу. У овако импровизованим условима рад је био веома тежак и захтијевао је максимално напрезање технике и људ-

ства.³⁴ Тенковски школски центар у Бањалуци био је један у низу школских центара у земљи чије је оснивање било карактеристично за прву половину педесетих година. На простору Босне и Херцеговине школски центри су постојали и у Сарајеву (Пјешадијски), Рајловцу (Ваздухопловно-технички), Требињу (Интендантско-финансијски) и Мостару (Ваздухопловни). Године 1950. постојале су укупно 43 разне школе у ЈА: 21 официрска, 16 за активне офицере појединих видова и родова и седам школа за специјализовано школовање.³⁵

Курсеве на новој оклопној борбеној техници у САД завршило је око 20 југословенских официра-тенкиста, а америчку опрему примио је школски центар ОМЈ и трупне јединице.³⁶ Септембра 1952. године у ТШЦ је почела са радом Прва класа активних тенковских подофицира школованих за дужност командира тенка, што је било узроковано аранжманима са САД у вези са набавком оклопне борбене технике за ОМЈ. Ови аранжмани су отварали перспективу за убрзан квантитативни и квалитативни раст рода, а самим тим повећавали потребе у старјешинском кадру.³⁷ У складу са 5. чланом Споразума о војној помоћи између ФНРЈ и САД, донетим 14. новембра 1951. године, током наредне године представници америчке војне мисије (American Mission Assistance Staff – AMAS) посјетили су двије тенковске бригаде 20. дивизије и Тенковску официрску школу у Бањалуци. Интересовали су се за организацију, формацију, бројно стање, начин обуке и друго.³⁸ Реорганизацијом извршеном 1954. године, оклопне јединице, које су до тада биле под непосредном командом Корпуса, стављене су под команду војног подручја. Према стању из средине 1956. године, ШЦ ОМЈ је имао обавезу да, по плану мобилизацијског развоја на оглас мобилизације, од својих школских јединица формира 329. оклопну бригаду и 249. тенковски батаљон за борбену употребу под командом 7. армије.³⁹

У оквиру реорганизације ОМЈ из 1954. године, а ради економичности, донесена је одлука да се сви војници-тенкисти групишу у периоду стручне обуке појединца (првих пола године) на једном мјесту. То је био основни разлог за оснивање Регрутног тенковског пука за обуку војника-тенкиста 1955. године, који је наредне године

³⁴ „Godišnjice. Prvi tenkovski oficiri na okupu”, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 2551, Banjaluka, ponedjeljak, 17. oktobar 1977, 3, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-2*, 160-164.

³⁵ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014), 208.

³⁶ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-2*, 172.

³⁷ Isto, 173.

³⁸ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 299-301.

³⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-2*, 179-182.

прерастао у Тенковски наставни центар, лоциран у Залужанима.⁴⁰ Наставни центар није могао постићи задовољавајући ниво обучености људства, па је касније донесена одлука да се комплетна обука војника поново изводи у трупним јединицама, осим обуке возача (тенкова, оклопних аутомобила, самоходних оруђа и извиђачких аутомобила) која је побољшана и продужена на шест и по мјесеци и настављена у Наставном центру у Залужанима који је преименован у Наставни центар за обуку возача у ОЈ.⁴¹ Посљедња партија војника свих специјалности завршила је обуку јуна 1959. године, након чега су у Наставни центар долазили искључиво војници које је требало обучити за возаче.⁴² У оквиру реорганизације ЈНА према плану „Рудо“, 1975. године, дотадашњи 973. наставни центар у Бањалуци је преформиран у 5. оклопни пук са двоструком намјеном – да и даље у миру обучава возаче тенкова, а да у рату буде у саставу 5. дивизије.⁴³ Реорганизацијом према плану „Јединство“ из 1987. године, бањалучки ШЦ ОМЈ и новоформирани 980. наставни центар за обуку возача борбених возила у Залужанима, који је настао од 5. оклопног пука, били су потчињени Генералштабу.⁴⁴

Средином педесетих година, као посебан проблем у цијелој земљи, наметало се питање одржавања војне технике, а посебно совјетских тенкова Т-34, који су чинили 31% укупног тенковског фонда. Алармантно стање исправности технике показивао је и извјештај о инспекцији Техничке управе у ШЦ ОМЈ у Бањалуци, маја и јуна 1956. године. Преко половине тенкова Т-34 није имало акумулаторе и чекало је на генерални ремонт, а самохотке СУ-76 су биле неисправне или за расход. Узрок томе био је лош однос према техници и недостатак одговарајућих услова за одржавање. У бољем стању налазила се техника америчког поријекла.⁴⁵ У ШЦ ОМЈ је одржан курс на специјалним уређајима на тенку Т-54Б. Такође, уз помоћ совјетских инструктора је, од 20. августа до 19. октобра 1964. године, одржан први курс за подводну вожњу, руковање стабилизатором и друго на тенковима Т-54Б и Т-55, на којем су обучене укупно 22 старјешине из оклопних јединица. Обука се изводила ради увођења у наоружање совјетског тенка Т-55 од 1964. године, који је постао основни тенк до краја постојања ЈНА.⁴⁶ Године 1966. ступила је на снагу нова форма-

⁴⁰ Isto, 185.

⁴¹ Isto, 200-201.

⁴² Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija*, 114.

⁴³ Isto, 222.

⁴⁴ Isto, 256.

⁴⁵ Isto, 85.

⁴⁶ Isto, 153-154.

ција ШЦ ОМЈ. Израђени су нови наставни планови и програми за обуку старјешина ОЈ, програми испита за чинове, као и норме за оцјењивање резултата обуке.⁴⁷ Земљотрес који је 26. и 27. октобра 1969. године погодио Бањалуку, знатно је оштетио војну инфраструктуру, а све људство било је смјештено под шаторима. Првих дана након катастрофе тенкисти су помагали становништву.⁴⁸

Према стању и распореду ОМЈ по плану организацијско-мобилизацијског развоја из 1969. године, било је предвиђено да се, у случају рата, школска оклопна бригада из Бањалуке стави на располагање механизованој бригади у Осијеку у оквиру 7. армије. У оквиру реорганизације ОМЈ из 1974. године, на територији 7. армије формиран је оклопни пук у саставу 5. пд „Б”, лоциран у Бањалуци.⁴⁹ У погледу организације обуке и васпитања тенкиста, значајно је било увођење централизоване обуке десетара за дужност командира тенка. Ради тога, 1969. године, при ШЦ ОМЈ формиран је Наставни батаљон за обуку десетара за све ОМЈ у ЈНА. У цјелини, почетак седамдесетих година био је обиљежен крупним напретком у развоју ОМЈ, у чему је ШЦ ОМЈ дао посебан допринос у преобуци људства за пријем нове борбене технике у трупним јединицама. Од друштвених признања које је ШЦ ОМЈ добио у овом периоду издвајају се Орден народне армије са лаворовим вијенцем који је додијељен Указом предсједника СФРЈ, 3. марта 1969. године и Орден братства и јединства са златним вијенцем, 12. марта 1974. године. Од бањалучких признања, 26. марта 1969. године ШЦ ОМЈ је добио Повељу града Бањалуке, а 22. априла 1974. Априлску награду.⁵⁰ Побољшање квалитета обуке у ОМЈ привукао је пажњу војних стручњака појединих несврстаних земаља, па је током седамдесетих година дошло до обуке већег броја слушалаца у ШЦ ОМЈ из неких арапских земаља.⁵¹ Школски центар ОМЈ ЈНА

⁴⁷ Isto, 170.

⁴⁸ Isto, 198.

⁴⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, knjiga 3-2*, 219-221.

⁵⁰ Isto, 227.

⁵¹ Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija*, 219. Начелници Школског центра ОМЈ у Бањалуци до распада Југославије били су: потпуковник Јосип Куштрин, пуковник Артур Хрибар, генерал-пуковник Душан Ђорковић, генерал-потпуковник Периша Грујић, генерал-пуковник Милан Павловић, генерал-пуковник Душан Пекић, генерал-мајор Влајко Влаисављевић, генерал-пуковник и народни херој Петар Грачанин, генерал-мајор Драган Ђировић, генерал-мајор Вељко Димић, генерал потпуковник Станко Михалич, генерал-мајор Никола Узелац, генерал-мајор Милисав Ђорђевић, генерал Драгољуб Аранђеловић, генерал Душан Мерзел и генерал Лудвиг Крајнц, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, knjiga 10 (Vojno školstvo JNA)*, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1986), 281; Подаци из Спомен собе Оклопно-механизованих јединица Југословенске народне армије, Центра војних школа „Рајко Балаћ” и Друге оклопне бригаде Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске.

„Петар Драпшин” престао је са радом у Бањалуци 20. маја 1992, у складу са одлуком југословенског политичког и војног врха о одласку ЈНА са територије Босне и Херцеговине. За 44 године рада ове установе у Бањалуци, у њој је школовање завршило: 45 класа Војне академије (смијер ОЈ и ОМЈ), пет класа Више војне школе, 15 класа Подофицирске школе, 20 класа Средње војне школе, 78 класа Школе резервних официра, а провођени су и курсеви за потребе рода ОМЈ, међу којима је најјачи био курс команданта батаљона. За потребе свих видова обуке, ШЦ ОМЈ је имао 167 тенкова, 37 ОТ и 26 БВП М80.⁵² С обзиром на то да је копнена веза са Србијом била у прекиду, у периоду од 17. до 19. маја 1992. године, авионима је из Бањалуке пребачено преостало људство ове установе које се није налазило на ратишту, као и дио наставних средстава. Тако је ШЦ ОМЈ био пресељен у Панчево. Све оклопне снаге које су се средином маја 1992. године налазиле под контролом Војске Републике Српске ушле су у њен састав. Најзначајнија јединица која је формирана (10. јуна 1992) од преосталих делова ШЦ ОМЈ била је 2. оклопна бригада 1. крајишког корпуса ВРС, на челу са пуковником Славком Лисицом и начелником штаба потпуковником Бориславом Којићем.⁵³

У Бањалуку је током 1951. године пребазиран 101. школски ловачки пук Школе активних официра авијације (ШАОА).⁵⁴ Посљедњих годину дана своје активности, пук је школовао резервне пилоте, а расформиран је почетком јануара 1956. године.⁵⁵

Након Другог свјетског рата, а нарочито након 1948. године, размјештај војне индустрије вршен је у складу са стратешким значајем који је придаван Босни и Херцеговини у складу са могућом агресијом са Истока. Међу првима је обновљен Војнотехнички завод у Сарајеву, под називом Заводи „Тито”. Из Крагујевца је 1950. измјештена производња топова Б-1 у фабрику „Братство” у Травнику. Највећи дио војне индустрије друге Југославије био је изграђен до 1956. године, готово искључиво на територији Босне и Херцеговине и Србије. До средине педесетих година, у Босни и Херцеговини су изграђене нове фабрике у Горажду, Травнику, Коњицу, Витезу, Бугојну, Бањалуци и Мостару. Босна и Херцеговина је значајно профитирала изградњом војне индустрије. Из распореда ка-

⁵² Подаци из Спомен-собе Оклопно-механизованих јединица Југословенске народне армије, Центра војних школа „Рајко Балаћ” и Друге оклопне бригаде Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске.

⁵³ Исто; Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija*, 299.

⁵⁴ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017), 79.

⁵⁵ Isto, 189.

пацитета је уочљиво да је њихов много већи број био распоређен на подручјима већински настањеним муслиманским и хрватским становништвом него на подручјима на којима је преовладало српско становништво. Почетком осамдесетих година, у производњи наоружања и војне опреме у оквиру 11 фабрика у СР БиХ, било је запослено 23.310 радника. Већи број запослених у овој области имала је једино Србија (без покрајина), али се СР БиХ са 5,7 радника у војној индустрији на 1.000 становника, налазила убједљиво на првом мјесту у земљи. У периоду од 1953. до 1993. године укупна вриједност југословенског извоза опреме и инжињеринга износила је 13,5 милијарди долара, од чега је већина остварена у посљедњих 14 година постојања земље. Девизна добит се дијелила, у просјеку, на сљедећи начин: СР Србија – 36,17%, СР БиХ – 23,83%, СР Словенија – 13,11%, СР Хрватска – 11,55%, СР Македонија – 5,69%, СР Црна Гора – 3,45%, а ССНО – 6,19%. У 1990. години, на СР БиХ је отпадало 26,2% укупног извоза наоружања, војне опреме и инжињеринга Југославије (на првом мјесту, са 28,2%, налазила се Србија са Војводином).⁵⁶

Предузеће за електронику, електромеханику и аутоматику „Руди Чајавец“ у Бањалуци основано је 1950. године Рјешењем владе ФНРЈ у оквиру војне индустрије Југославије, са задатком да производи ваздухопловну електроопрему за потребе ратног ваздухопловства. Име је добило по народном хероју и једном од првих партизанских пилота који је из домобрана прешао у партизане након што је полетио са бањалучког аеродрома, а погинуо је 1942. управо у близини Бањалуке. Већ 1953. године дошло је до преоријентације и проширења производног програма овог предузећа, када је отпочела производња електроопреме за аутомобиле. Док је 1953. године удио производа за широку потрошњу у укупној производњи био 11%, 1956. је износио преко 84%.⁵⁷ Почетком осамдесетих, „Руди Чајавец“ је имао 3.800 запослених, а основни производни програм, у оквиру војне индустрије, састојао се од средстава радио-везе, система за управљање ватром, НБХ детектора и средстава криптозаштите. Набавна вриједност основних средстава фабрике износила је 34,6 милиона долара, а њихова вриједност на крају 1989. године била је 20 милиона долара.⁵⁸

⁵⁶ Александар Стаматовић, *Војна привреда друге Југославије (1945–1991)*, (Београд: Војноиздавачки завод, 2001), 45-46, 70-71, 109; Миле Бјелајац, нав. дјело, 78-80.

⁵⁷ „Četvrt vijeka ‘Čajaveca’“, *Čajavec. List radne zajednice „Rudi Čajavec”, Preduzeće za elektroniku, elektromehaniku i automatiku*, br. 151, god. XIX, Specijalno izdanje, Banjaluka 19. april 1975, 2.

⁵⁸ Александар Стаматовић, нав. дјело, 62, 105.

Наредбом Врховног команданта ОС ФНРЈ, стр. пов. број 5, од 20. марта 1958, формиран је „35. ремонтни завод“ радарске и рачунарске опреме у Шент Виду код Љубљане. За његовог првог управника постављен је потпуковник Илија Станковић, под чијим руководством је почело премијештање капацитета у Бањалуку са првобитне локације, гдје је радионица радила са скромним средствима за техничко одржавање радара. У Бањалуку су, током новембра и децембра 1958. године, стигле старјешине и формирана је прва руководећа структура, а почело се у неусловним објектима и под ведрим небом, међу зидинама тврђаве Кастел. Крајем 1961. године Државни секретаријат за послове народне одбране ФНРЈ је донио рјешење о новом статусу и називу Завода, који се од тада називао Ваздухопловно-технички и ремонтни завод „Космос“ (од 1978. Ваздухопловни завод „Космос“), а потом су проширени намјенски капацитети за задовољење потреба корисника из ЈНА. Основу тих капацитета чинио је технички сектор који је у свом саставу имао радарско одјељење, рачунарско одјељење и помоћни погон са радионицама за браварске оправке, машинском радионицом, фарбаром и одјељење производне припреме. Од почетка 1962. године Завод је престао да послује као буџетска установа и прешао на пословање по принципу стицања и расподјеле дохотка.⁵⁹ Послије пресељења са тврђаве Кастел, Завод је почео да прераста у установу за ремонт радарско-рачунских средстава за сва три вида ЈНА. Наредбом ДСНО ФНРЈ, Завод је 1962. године ушао у састав РВ и ПВО. Развојни пут „Космоса“ пратио је модернизацију ЈНА. У првој фази, до 1968. године, када су кадрови имали скромна искуства о ремонту, уз увозну технологију и трофејну опрему ремонтвали су старе типове радара за осматрање и њихове рачунаре. У периоду од 1968. до 1975. године, Завод је овладао технологијом ремонта савременијих радарско-рачунских средстава, а од 1975. године увођена је технологија ремонта најсавременијих радарско-рачунских средстава, изведених у врхунској технологији производње електронске опреме и технике у свијету. У 1971. години започела је значајна фаза технолошког развоја Завода – освајање ремонта ракетне технике – станица за вођење ракета, лансирних рампи, ракета и остале опреме, као и полуаутоматизованог система за пренос радарских података (АСПД). Временом су створени услови и за производњу резервних дијелова. Завод је вршио ремонт, модификације и оправке радарско-рачунских средстава чије се фреквенције крећу од 150 MHz до 40 GHz и импулсне снаге од 1 MW до 2, 5 MW, као што су: осматрачки и

⁵⁹ Bogoljub Bojanić, *odg. ured, Vazduhoplovni zavod „Kosmos“ 1958–1988*, (Banjaluka: VZ „Kosmos“, 1988), 7-9. 21.

нишанско-артиљеријски радари, радари-висиномјери, метеоролошки радари, радари за откривање пјешака, радари за АКЛ, ракетни системи „земља-ваздух“, ракетни системи „брод-брод“ и други. Завод је развио производњу око 10.000 резервних дијелова и разрадио технолошка рјешења за преко 500 модификација за побољшање перформанси и поузданости рада на средствима која ремонтује.⁶⁰ Од 1972. године успостављена је техничко-економска сарадња са институцијама оружаних снага других земаља. Сарадња ваздухопловстава Трећег свијета са југословенским РВ и ПВО тицала се школовања кадрова и извоза авиона. Већ од 1964. године у Југославији су се школовали Индонежани, а у периоду од 1968. до 1983. и припадници ваздухопловстава Алжира, Замбије, Ирака, Либије, ПЛО, Судана и Камбоџе. Сарадња са ваздухопловством Либије започела је 1970. године и била је највећа појединачна сарадња у том погледу.⁶¹ Обука кадрова припадника оружаних снага несврстаних земаља и ремонт њихових уређаја у оквиру бањалучког „Космоса“ први пут су изведени 1977. године, а обимнија сарадња започела је наредне године.⁶² У 1986. години почело је освајање ремонта новог ракетног система ПВО.⁶³

Закључак

Централни положај СР Босне и Херцеговине, а самим тим и Босанске Крајине и Бањалуке у југословенској држави, предодредио је њену улогу као упоришта одбране у случају агресије са Запада или са Истока. Бањалучки 5. корпус ЈНА имао је значајну историјску и војну улогу. Налазио се у саставу 7. армије ЈНА Сарајево, потом у саставу 1. војне области Београд, а касније 2. војне области Сарајево. Развој и дјеловање ЈНА у Бањалуци имали су значајну не само војну већ и модернизацијску улогу. За потребе изградње касарне „Козара“ национализован је римокатолички самостан Назарет и његово земљиште, док је иселјавање српског сеоског становништва са широког подручја Мањаче, ради изградње војног полигона ЈНА, било изведено у неколико таласа, имајући несумњиво обиљежја репресије, услед чињенице да се радило о „четничким крајевима“. Након бањалучког земљотреса, у средишту града је изграђен нови, репре-

⁶⁰ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 4 (RV i PVO)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 231; Bogoljub Bojanić, *odg. ured, nav. djelo*, 15.

⁶¹ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, 284–285; Bogoljub Bojanić, *odg. ured, nav. djelo*, 15.

⁶² Bogoljub Bojanić, *odg. ured, nav. djelo*, 20–22.

⁶³ Isto, 34.

зентативан објекат Дома ЈНА, као и аеродром и велики број војних станова. Закључно са 1990. годином, ОСНО Бањалука је водио податке о 50.624 војна обвезника и 4.568 ангажованих у ТО.

Почетком педесетих година, на подручју Бањалуке била је изведена највећа војна вјежба пред високим представницима америчке армије, што је био почетак југословенско-америчке војне сарадње. Бањалука је, сплетом околности насталих након сукоба са ИБ-ом, постала значајан центар војног школства. Школски центар ОМЈ ЈНА „Петар Драпшин” успјешно је радио у Бањалуци 44 године. Капацитети војне индустрије у СР БиХ би су неупоредиво више заступљени на претежно муслиманским и хрватским подручјима у односу на српска. Најзначајније компаније у Бањалуци били су Предузеће за електронику, електромеханику и аутоматику „Руди Чајавец” и Ваздухопловни завод „Космос”.

Избијањем оружаних сукоба у Југославији, јединице 5. корпуса ЈНА први пут су биле ангажоване крајем марта 1991. године, док је августа исте године дошло до њихове праве борбене употребе на подручју западне Славоније. По оснивању Војске Републике Српске, 5. корпус ЈНА прерастао је у 1. крајишки корпус ВРС, поставши највећи корпус нове војске и стуб одбране Републике Српске током Одбрамбено-отаџбинског рата 1992–1995. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архива Градске управе Града Бањалука, Скупштина Општине Бањалука.
Архив Републике Српске, Општински комитет Савеза комуниста Бањалука.

Штампа

Čajavec. List radne zajednice „Rudi Čajavec”, Preduzeće za elektroniku, elektromehaniku i automatiku, 1975.

Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda, 1977; Glas, 1991–1992.

Студије и монографије

Боројевић Данко и Ивић Драги. *Војска Републике Српске 12. мај 1992 – 31. децембар 2005*, Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014.

Dimitrijević, Bojan. *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Dimitrijević, B. Bojan. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.

Dimitrijević, B. Bojan. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.

Laković, Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.

Лемајић, Ненад. *Сеобе становника Мањаче у Срем*, Сремска Митровица: Завичајно друштво „Мањача“, „Културно просветна заједница“ и Установа за неговање културе „Срем“, 2004.

Marić Franjo i Orlovac Anto. *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006. Povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, Banja Luka: Biskupski ordinarijat, 2006.

Пандуревић, Винко. *Рат у Босни и Херцеговини и стварање Војске Републике Српске. Војна, политиколошка и социолошка анализа*, Београд: ИГАМ, 2015.

Ravlić, Aleksandar Aco. *Banjaluka, napori i radosti*, Banjaluka: Institut za istoriju, NIGRO „Glas“, 1985.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-1 (Kopnena vojska JNA), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-2 (Kopnena vojska JNA), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 3-3 (Kopnena vojska JNA), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 4 (RV I PVO), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 10 (Vojno školstvo JNA), Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.

Стаматовић, Александар. *Војна привреда друге Југославије (1945–1991)*, Београд: Војноиздавачки завод, 2001.

Чланци и брошуре

Бјелајац, Миле. „Југословенско искуство са мултиетничком армијом, са посебним освртом на БиХ“, *Војноисторијски гласник*, 2/2008, 70-93. http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/vig_2_2008_1554879763.pdf (приступљено 4. 2. 2022).

Војанић, Боголjub, одг. уред. *Vazduhoplovni zavod „Kosmos“ 1958–1988*, Banjaluka: VZ „Kosmos“, 1988.

Келечевић Бошко и Вуковић Драган. „Услови формирања Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске и његов допринос стварању, одбрани и очувању Републике Српске“, у: *Научно-стручна конференција: Разлози и услови формирања Војске Републике Српске и њен допринос стварању и очувању Републике Српске. Зборник радова*, (уредник Слободан С. Жупљанин), Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022, 235-245.

Остало

Подаци из Спомен-собе оклопно-механизованих јединица Југословенске народне армије, Центра војних школа „Рајко Балаћ” и Друге оклопне бригаде Првог крајишког корпуса Војске Републике Српске

Nikola Ožegović, Senior Teaching Assistant
Faculty of Philosophy, University of Banja Luka
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
E-mail: nikola.ozegovic@ff.unibl.org

THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY IN BANJA LUKA (1945–1992)

(Summary)

In the military-territorial organization of Yugoslavia after the Second World War, Banja Luka was a part of the 6th Army, whose headquarters were in Sarajevo. In the beginning of 1948, from the former 6th Army, the 7th Military District was formed. The military area of Banja Luka was supposed to be the 5th Corps during the war. In 1983, 58 Yugoslav People's Army war units and 21 Territorial Defense war units were manned by conscripts and material and technical means from the territory of the Banja Luka municipality. As of 1990, the data on 50,624 conscripts in the municipality of Banja Luka were kept. A total of 4,568 conscripts or 2.28% of the total population of the municipality were engaged in all units of the Territorial Defense. For the needs of building the military infrastructure, the Roman Catholic monastery "Nazareth" was nationalized, and in several waves, thousands of Serbian peasants were evicted from the hilly and mountainous area of Manjaca. With the implementation of repressive measures, a wide area whose population belonged to the royalist movement during the Second World War was evicted, and the Yugoslav People's Army military training ground was built on it. Due to a combination of historical circumstances, Banja Luka has become an important center of military education. After the Resolution of the Inform Bureau, in September 1948, the Tank School Center (TSC) was moved from Bela Crkva in Banat, due to the proximity of the Romanian border, to Banja Luka. Over time, this institution developed into the Armored and Mechanized Units School Center "Petar Drapšin". Near Banja Luka, a significant demonstration exercise was performed as a part of the visit of the high US military delegation to Yugoslavia, which began in October 1951. During 1952, representatives of the US military mission visited two tank brigades and the

Tank Officer School in Banja Luka. The Army played an important role in modernizing the undeveloped areas of the country, including the wider Banja Luka region, the Bosnian Krajina. Bosnia and Herzegovina benefited significantly from the establishment of the military industry in this republic, which was given strategic importance, due to the expected invasion from the East after 1948. A significant role in the military industry was played by the Aviation Institute 'Cosmos', which has been operating in Banja Luka since 1958. Most of the infrastructure and combat assets of the Fifth Corps of the YPA from Banja Luka were inherited by the First Krajina Corps of the Army of the Republic of Srpska, as the largest corps of the ARS, that played a key role in the defense of the Republic of Srpska during the civil war in the former SR Bosnia and Herzegovina.

KEY WORDS: *Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Yugoslav People's Army, military infrastructure, military education, military industry, Territorial Defense*

Прикази

**Michael Jones, *The Black Prince*.
England's Greatest Medieval Warrior,
Pegasus books, New York, 2019, 456 pp.**

Књига Мајкла Џонса, британског војног историчара, презентера документарних филмова са историјском тематиком и водича са средњовековних бојишта, представља изузетно занимљиво штиво прилагођено како стручној, тако и широј јавности заинтересованој за овај турбулентан период европске средњовековне историје.

Ова свеобухватна биографија осликава и осветљава не само интригантну историјску личност Едварда од Вудстока – Црног принца већ и почетак Стогодишњег рата, компликоване енглеско-француске односе, свет витештва и, на крају, али не и најмање важно, начин на који су се битке водиле у касном средњем веку. Књига је написана на основу бројних извора, средњовековних хроника, биографија и екстензивне литературе, пре свега на енглеском али и француском језику. Бројна литература подељена је у два поглавља: белешке (стр. 409–429) и библиографију (стр. 430–441). Аутор често користи делове писама и преписке владара, краљице, високих црквених прелата и феудалних господара, али цитира и импресиван низ хроничара као што су: Жан Фроасар (један од најутицајнијих хроничара и савременика почетка Стогодишњег рата),

Годфри од Париза, Годфри де Бакер (Волтер од Свинброка), вестминстерски хроничар Роберт од Рединга, нортамбријски хроничар сер Томас Греј (*Scalacronica*), фламански војник – плаћеник и хроничар Жан ле Бел, непознати хроничари под називом *The Brut*, шкотски хроничар Ендрју од Винтона, Роџер од Хаудона, хроничар од Сент Омера, ирски хроничар Џон Клин, Хенри Најтон, Роберт од Овсбурија, Чандос Хералд (то име се обично користило за хроничара који је служио под ратним заповедником Џоном Чандосом као Хералд) и многи други.

Књига се састоји од *Пролога*, једанаест поглавља и *Епилога*. Џонс нас у *Прологу* (стр. 1–6) упознаје са Кентеберијском катедралом где се налази гробница Едварда од Вудстока – Црног принца. Прво поглавље – *Подељено краљевство* (стр. 9–41) осликава прилике у краљевству за време Едварда II, деде Црног принца. Кроз мноштво извора, писама и хроника, описује се раскол који је настао између Едварда II и његове жене краљице Изабеле, узрокован развратним и, за појмове средњег века, недопустивим љубавним односом краља са својим коморником Хјуом Деспенсером. У наставку се говори о свр-

гавању Едварда II са престола, и преузимању краљевског жезла од стране његовог сина Едварда III чији је најстарији син био Едвард од Вудстока – Црни принц, рођен 1330. године. Поглавље се завршава тријумфом краља Едварда III у бици код Халидон Хила против Шкота. Друго поглавље – *Визија* (стр. 45–78) бави се описом света и начина живота средњовековних витезова, турнира, минстрела и гозби, удварања дамама кроз кратку причу о Хенрију од Гросмонта, краљевом пријатељу, великом витезу и војсковођи. У другом делу поглавља аутор даје кратку информацију о узроцима почетка Стогодишњег рата, који је, као и многи средњовековни сукоби, избио око права на наслеђивање одређене територије или читавог краљевства. Поглавље се завршава неочекиваном победом Енглеске над Француском (која је до тада имала превласт на мору) у поморској бици код Слија, на обалама Фландрије, у јуну 1340. године. Треће поглавље – *Иницијација* (стр. 81–108) прати искрцавање енглеских трупа у Француску под вођством краља Едварда III, уз пратњу најстаријег сина Црног принца, који је у овом ратном походу требало да се докаже и заслужи витешке мамузе. У бици код Кресија, 26. августа 1346. године, у којој су Енглези нанели тежак пораз бројнијој француској војсци, Црни принц се први пут борио, истакао храброшћу и показао као тален-

тован војсковођа. Џонс битку оцртава до детаља, објашњавајући и описујући положај обе војске, тактичку предност Енглеза и срљање француских витезова, без реда и поретка, у пропаст. Четврто поглавље – *Лепотица и звер* (стр. 111–148) дочарава збуњеност, неверицу и ужас који су завладали Европом у то доба услед појаве „црне смрти” – куге. Ипак, опака болест није спречила краља Едварда да, по угледу на шпанске витешке редове, оснује енглески витешки ред – Ред подвезице. Аутор презентује списак прве поставе витезова и наводи бројне легенде које су пратиле овај ред. У једној од њих млада Џоана од Кента, најлепша жена Енглеске, била је у необичном љубавном троуглу у чијем епилогу је био приморан да учествује и сам папа. Пето поглавље – *Велики препад* (стр. 151–180) посвећено је упаду Црног принца са војском у Француску. Био је то тзв. *Chevauchee*, што је у 14. веку био назив за бруталан пљачкашки поход, операцију која је имала за циљ економску, психолошку и ратну пропаганду застрашивања непријатеља. Следеће поглавље – *Поатје* (стр. 183–227) детаљно описује велику победу Црног принца код Поатјеа, 19. септембра 1356. године, над многобројнијом војском француског краља, који је том приликом и заробљен. Аутор покушава да укаже на велики одјек те победе широм Европе и њен значај за Црног принца јер

му је донела велику славу. Седмо поглавље – *Принц од Аквитаније* (стр. 231–277) доноси интересантне податке о приватном животу Црног принца и његове супруге Џоане од Кента. Приказује их као доносиоце гламура, моде и славе у Аквитанију, али истовремено и родитеље будућег краља Ричард II. *Шпанска авантура* (стр. 281–315) наслов је осмог поглавља у којем се најављује помрачење срећне звезде и славе Црног принца. Обрађени су династички сукоб у Кастиљи у које се умешала Енглеска, односно Црни принц. Међутим, због епидемије дизентерије у Кастиљи, Црни принц је био принуђен да се врати у Аквитанију. Следеће поглавље – *Точак судбине* (стр. 319–342) прати одnose и политички след догађаја у Аквитанији, где се Црни принц сусреће са опозицијом унутар територије којом је владао у име свог оца. Аутор пуно пажње посвећује 1368. години, када Црни принц осећа прве знаке болести због којих ће провести пуно времена прикован за постељу. Десето поглавље – *Лимож* (стр. 345–374) уводи нас у комплексну политичку игру француског краља Шарла са његовим непријатељима – енглеским краљем Едвардом III и његовим сином Црним принцом. И поред болести која га је све више мучила и спутавала и упркос губицима најближих сарадника и ратника, попут сер Џона Чандоса, моћног витеза и

једног од најважнијих сарадника енглеске круне, Црни принц се и даље успешно борио са Французима. Поглавље се завршава 1370. године, повратком Црног принца у Енглеску. Једанаесто поглавље – *Слава која ишчезава* (стр. 377–398) прати последње године и дане живота Црног принца, као и погоршање његових односа са оцем у чије име је управљао Аквитанијом. Црни принц умире 8. јуна 1376. Опис његових последњих тренутака Џонс је препустио хроничару Чандосу Хералду. У Епилогу (стр. 399–404) аутор сажима догађаје након смрти Црног принца, говори о његовој улози и утицају, како у Енглеској, тако и на ширем простору, нарочито у западној Европи. У Додатку (стр. 405–408) који носи поднаслов *Црна пропаганда и пљачка Лиможа* аутор покушава да демистификује искривљену слику која је могла нанети велику штету имену Црног принца у очима будућих покољења. Наиме, хроничар Фроасар је нетачно пренео да је енглеска војска по наређењу Црног принца похара-ла Лимож и усмртила велики број становника. Аутор књиге Мајкл Џонс, управо на основу писаних извора, оповргава ове погрешно интерпретиране чињенице хроничара Фроасара.

Књигу посебно препоручујемо широј читалачкој публици, пре свега због питког и допадљивог стила аутора, који нас води кроз овај период средњовековне

историје на пријемчив и лако разумљив начин. Високом квалитету овог дела свакако доприносе и бројни цитирани извори, као и велики број илустрација и приложених мапа. Иако ово није прва биографија о Црном принцу, мора се нагласити да се од осталих издваја, пре свега, својом свеобухватношћу с обзиром на то да, поред извора, консултује и претходне радове и биографије.

На крају, посебно издвајамо један извод из критике часописа „*The Wall street journal*” – којим је апострофиран допринос и значај ове књиге у научној историографији: „*Мајкл Џонс васкрсава умрлог ратника, дајући живописан али базиран на науци портрет човека који је опеван као 'цвет витештва'*”.

др Татјана Милошевић

Милић Ј. Милићевић, *Посвећеници и жртве / Српски санитет у Ваљевској болници у Првом светском рату*, Међуопштински историјски архив, Ваљево, 2021, 187 стр.

Извесна стихијност, као мера националног карактера о којем пише Слободан Јовановић, карактеристика је српске историографије. У последње време је обележавање значајних годишњица и јубилеја повод да се сва пажња стручне и шире јавности усмери на тај одређени део прошлости. Научни скупови, сериозне и популарне монографије, изложбе, пригодан телевизијски програм и тако даље пратећи су догађаји медијске и научне халабуке. Сетимо се само обележавања двестагодишњице почетка Српске револуције, стогодишњице од почетка балканских ратова и Великог рата, јубилеја Миланског едикта или осамстогодишњице проглашења краљевине Србије и аутокефалности српске цркве. Међутим, када обележавање јубилеја прође, тај део прошлости нестаје из пажње јавности и препушта се бризи неколицине истрајних истраживача и научника. Један од њих је Милић Милићевић који својој обимној библиографији, у годинама када је обележавање јубилеја прошло, придодаје монографију о Ваљевској болници, „својеврсном симболу страдања у Првом светском рату“.

О Ваљевској болници, истина, постоји обимна научна, књижевна и публицистичка продукција. Милићевићева монографија, невелика по обиму, значајна је, пре свега, због критичког отклона према постојећој научној литератури и тежњи да се преиспитају уврежене оцене, па да се на основу нових извора и тумачења, придонесе, не доношењу коначног суда, већ исправљању одређених нетачности у постојећем наративу о Ваљевској болници. Милићевић настоји, како истиче у предговору, да „персонализује“ повест о Ваљевској болници, односно, да кроз биографије лекара и болничара, домаћих и страних, прикаже рад Ваљевске болнице. Због таквог приступа монографија се дели на две тематске целине. У првој је приказан контекст у којем је деловала Ваљевска болница, а у другој су предочене (на српском и енглеском језику) биографије персонала Ваљевске болнице.

Прва тематска целина монографије је, заправо, шири историјски контекст, стање у којем се налазио српски војни санитет и непосредни ратни догађаја који су утицали на оснивање Ваљевске болнице. У оквиру те це-

лине налазе се поглавља: *Знаци упозорења, Балканско ратиште 1914. године, Ваљевска болница и Посвећеници и жртве, домаће и страно санитетско особље Ваљевске болнице 1914–1915. године*. Као врсни проучавалац историје српске војске, Милићевић указује на чињеницу да је током 19. века и на почетку 20. века недостатак школованих лекара био системски проблем у српској војсци и друштву. Наводи податак да је на почетку Великог рата, на 400.000 мобилисаних, долазило 450 лекара, односно један лекар на око 900 војника. Поред тога, указује да у тзв. „хируршкој ери“ српског војног санитета није обраћана посебна пажња на мере за сузбијање епидемије, упркос извесним искуствима из балканских ратова. Затим наводи карактеристике пегавог, трбушног и повратног тифуса, тзв. рекурене, наводећи да је за шест месеци колико је трајао, смртност од тифуса у Србији износила 15%, па 20%, а у јеку епидемије, од јануара до марта 1915. године, чак 60%. Милићевић се трудио и успео да постојећа сазнања о Ваљевској болници систематизује. Наводи, такође, да је у ратним дејствима 1914, од септембра до децембра те године у Србији било између 24.000 и 43.000 болесних и рањених српских војника, што је илустровао табелом. С друге стране, указује на то да је Ваљевска болница „вишезначан појам“ и

да обухвата преко педесет објеката у Ваљеву и широј околини. Зато је табеларно представио сваки од тих објеката, који су били разврстани у следеће категорије: редовне војне болнице, резервне војне болнице, привремене војничке објекте и пољске болнице. Пише и о важности санитетског воза на прузи уског колосека Ваљево–Лајковац–Младеновац, којим је дневно превозено 2 до 3 хиљаде рањеника. Систематично и прегледно проговара и о домаћим и страним лекарима ангажованим у Ваљевској болници, који су били различитих етничких припадности, као и дипломци (претежно) с немачких универзитета. Утврдио је да су од 85 лекара Ваљевске болнице преминула 24 домаћа лекара, „број већи од оног који је досада у историографији навођен“, и још осам аустроугарских лекара и један амерички. Милићевић је узео у обзир лекаре Ваљевске болнице који су од последица тифуса умрли у другим градовима и селима, али и аустроугарске лекаре ангажоване у болници. Своје тврдње поткрепио је табеларним приказом с именима лекара и датумима и местима у којима су преминули.

Мањак особља и губици припадника српског војног санитета попуњавани су доласком страних медицинских мисија у Србију (јесен 1914 – лето 1915). Холандску мисију предводио је др Тинховен, руску др Сичев, фран-

цуску др Консеј, швајцарску др Хиршфелд, а шкотску др Алис Хачисон. Милићевић истиче да је за сузбијање епидемије тифуса посебно била значајна британска мисија др Вилијама Хантера. Читаоци ће се о сваком лекару и медицинару Ваљевске болнице информисати у другој тематској целини монографије, у којој су азбучним редом и би-

ографски представљени прво доктори, па затим медицинско особље, међу којим је била и најпознатија српска сликарка Надежда Петровић. Могућност да се на једном месту прочитају те биографије посебна је вредност Милићевићеве монографије.

Др Радомир Ј. Поповић

Предраг М. Видановић, Бугарска окупациона политика у Србији (1915–1918): три документа о Моравској војно-инспекцијској области, Историјски архив у Пироту, Пирот, 2021, 183 стр.

Књига *Бугарска окупациона политика у Србији (1915–1918): три документа о Моравској војно-инспекцијској области* дело је историчара Предрага М. Видановића, директора Историјског архива у Пироту. У свом досадашњем раду Видановић се истакао као аутор бројних радова, чији је фокус махом на изучавању прошлости Пирота и околине у другој половини 19. и првој половини 20. века, а нарочито период балканских ратова и Првог светског рата. Сама чињеница да је аутор добар познавалац историјата Пирота и његове околине, као дела простора источне Србије, довољно говори у прилог његовој компетентности у раду на обради и објављивању докумената везаних за бугарски окупациони режим из времена Великог рата.

Након две рецензије, чији су аутори проф. др Александар Животић и Давор Лазаревић, следи *Предговор* у којем аутор, као фокус своје студије, истиче део становништва Србије који је после повлачења српске војске остао у отаџбини. Поред својих мотива за рад на овом пројекту, аутор доноси и сажет приказ три приређена документа, као и преглед коришћених извора.

Приређеним документима претходи уводна студија под називом *Стварање Моравске инспекцијске области*. Она почиње периодом који је претходио уласку Бугарске у Први светски рат, обрађујући притом ратни пут Србије у 1914. и 1915. години, као и искушења ратне дипломатије великих сила, често не-наклоњених српским интересима. У наставку увода аутор пребацује фокус на ратне операције Централних сила против Србије у другој половини 1915. године. Посебну пажњу Видановић је посветио концентрацији снага Аустроугарске, Немачке и Бугарске, као и њиховој офанзиви против Србије, доносећи детаље о напредовању снага Централних сила, али и о српској одбрани, њеном дејству и положајима.

Посебан део увода аутор је посветио окупационој подели Србије од стране Аустроугарске, Немачке и Бугарске. Наравно, тежиште је на бугарским територијалним претензијама и простору који је обухватила Војно-инспекцијска област „Морава” са центром у Нишу. Поред географских и демографских одлика окупираног простора, у овом поглављу описан је карактер и струк-

тура бугарске окупационе управе, њени војни, полицијски и цивилни органи, затим политика денационализације српског народа и уништавања његових истакнутих представника.

Главну и највећу целину књиге чине три документа које је аутор приредио. Први документ носи назив *Моравска војно-инспекцијска област и опште стање у окрузима*. Као и код остала два документа, на почетку је наведен прво оригинални наслов на бугарском језику, а затим и превод наслова на српски. Овај (први) документ представља извештај начелника Моравске војно-инспекцијске области генерал-мајора Васиља Кутинчева, од 28. новембра 1916, упућен властима у Софији о стању у овом делу окупираних Краљевине Србије. Овај документ, као и остали, није представљен у бугарском оригиналу или у српском преводу, већ Видановић износи његову садржину уз своје коментаре и запажања, посебно апострофирајући најважније делове. Тако се у првом документу наводе запажања Кутинчева о окупираној области, односу српског народа према окупатору и српској националној политици Краљевине Србије, коју овај бугарски генерал-мајор посматра готово са дивљењем. Посебне одељке свог извештаја Кутинчев је посветио саобраћајницама, индустрији, рудницима, шумарству, трговини, пољопривреди, сточар-

ству, пчеларству, риболову, црквено-просветним питањима и привреди на окупираном простору којим је управљао.

Други документ носи наслов, у српском преводу: *Списак насељених места у Македонији, Моравској области и Једрену*. У суштини, ради се о попису који су спровеле бугарске окупационе власти 1916. године и његовим резултатима. Аутор је оценио да је попис лоше урађен, наводећи да становништво није пописивано по полу. Највећи део овог документа представљен је у виду табеларног приказа броја становника Моравске војно-инспекцијске области по окрузима, срезовима, општинама и местима.

Наслов трећег документа на српском језику гласи *Лични поверљиви рапорт бр. 3976 од времена управника моравске војно-инспекцијске области генерала Ал. Протогеровога до штаба активне армије у Ћустендилу и копије министру – председнику в. Радо-славову за устанак у области*. Овај документ представља извештај генерала Александра Протогеровога, наследника генерал-мајора Васиља Кутинчева на месту начелника Моравске војно-инспекцијске области, од 6. априла 1917. године. Извештај се тичао устанка српског народа на простору Моравске војно-инспекцијске области, познатог у српској историографији као Топлички устанак. Генерал Протогеров поделио је овај извештај у неко-

лико поглавља, чију садржину Видановић представља. Поглавља се тичу историјата покрета, организације и организатора, циљева и узрока покрета, средстава борбе која су устаници примењивали, као и повода за устанак. Протогеров свој извештај довршава закључком. Осим изношења садржине извештаја Протогéroва, Видановић наводи и сопствено виђење овог документа, као и могућих узрока Топличког устанка, нарочито са становишта бугарских извора у које је имао увид.

Може се рећи да је најбитнији сегмент књиге Предрага М. Видановића порекло коришћених историјских извора, како у уводном делу, тако и у главној целини. Наиме, аутор је у свом раду користио архивску грађу похрањену у Државном војноисторијском архиву у Великом Трнову, Централном државном архиву и Народној библиотеци „Св. Ћирило и Методије“ у Софији. Поред архивских извора користио је и новине, односно часописе, како српске тако и бугарске провени-

јенције, као и дела српских историчара, али и бугарских аутора. Поред монографија коришћене су и енциклопедије. Већина те литературе обухвата историју Србије у Првом светском рату, са фокусом на политичку, војну и друштвену историју.

Књига Предрага М. Видановића представља значајан допринос проучавању историјата окупационог режима на простору који је у ратној расподели територија Краљевине Србије припао Бугарској као савезници Централних сила. Уколико се узме у обзир да су приређена документа бугарске провенијенције, овај рад добија још више на значају. Тим путем научна јавност у Србији добила је прилику да питања везана за историјат делова Србије под бугарском окупацијом сагледа и из перспективе окупатора, што је од кључног значаја за разумевање целокупне слике тог простора и периода.

Милош Чорбић, МА

**Дмитар Тасић, *Корпус народне одбране
Југославије (КНОЈ) 1944–1953*, Институт за
новију историју Србије, Београд, 2021, 495 стр.**

У библиотеци *Студије и монографије* Института за новију историју Србије, као 126. књига по реду, појавила се монографија Дмитра Тасића – *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*. Реч је о темељном истраживању, са становишта критичке историографије до сада необрађене теме, које је настало као пројекат Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране. Монографија се темељи на докторској дисертацији аутора, одбрањеној 4. марта 2012. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, под менторством академика Љубодрaга Димића. Дмитар Тасић пружио нам је једно заокружено и на изворној основи добро фундирано истраживање, које је обогатио широким спектром валидне домаће и иностране литературе.

У свом истраживању Тасић се користио грађом из две домаће и једне иностране архивске институције. Основу његовог истраживања представља грађа Војног архива у Београду, где је користио три фонда (Архив ВБА, Архив ЈНА, команде КНОЈ-а, НОР-а), као и Архив Југославије са пет фондова (фонд 50: Председништво Владе ФНРЈ, фонд 112: ТАНЈУГ (1945–1953), фонд 507: Главно опуномоћство Комунистичке пар-

тије Југославије за Југословенску армију, фонд 507/III: Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије и фонд 836: Канцеларија маршала Југославије 1945–1953). Од иностране грађе аутор је користио два фонда Националног архива САД у Вашингтону (Record Group 273, Records of National Security Council и Record Group 319, Records of the Army Staff) која су релевантна за тему и односе се на америчка виђења југословенско-совјетског сукоба у вези са резолуцијом Информбироа. Своја архивска истраживања Тасић је обогатио са 66 монографија, 65 чланака и расправа, 15 објављених зборника докумената, осам зборника радова, седам дневничких и мемоарских записа и четири дневна листа и часописа, као и 11 томова Војне енциклопедије из седамдесетих година прошлог века. Посебно место међу литературом заузима девет књига интерне едисије *Развој оружаних снага СФРЈ, 1945–1985*, с краја осамдесетих година XX века које, иако идеолошки обојене, представљају основу за сва каснија озбиљна истраживања историјата Југословенске (народне) армије. Аутор није заобишао ни радове својих претходника, Милета Бјелајца и Бојана Б. Димитријевића, који су, на сличној изворној основи, први изуча-

вали развој војске у послератној социјалистичкој Југославији.

Посебну вредност ове студије представља и коришћење компаративне методе, односно поређења догађаја на југословенском простору са сличним феноменима у земљама Централне и Источне Европе. Због тога и не чуди разноликост одговарајуће литературе на чак седам језика. Поред радова домаћих посленика историјске науке, аутор се користио и већим и мањим синтезама руских, бугарских, пољских, словеначких и хрватских историчара, као и радовима и приручницима публикованим на енглеском и немачком језику. О истраживачком и стваралачком напору Дмитра Тасића сведочи и веома богат критички апарат који чини 1.265 напомена на 481 страници текста или, у просеку, нешто мање од три (2,6) напомене по страни. Треба нагласити да се аутор, заједно са Алексејем Тимофејевом и Оливером Драгишић, огледао и у писању студије компаративног карактера о антикомунистичком отпору у Југославији, Бугарској, Румунији и Грчкој у периоду након Другог светског рата, од 1945. до 1953. године, која се појавила на руском језику у издању Института за славистику Руске академије наука и московске издавачке куће Вече 2020. године.¹

¹ А. Ю. Тимофеев, О. Драгишич, Д. Тасич, *Война после войны. Движение сопротивления на Балканах 1945–1953 гг.* (Москва: Вече, 2020).

Књигу *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953.* чине предговор, увод, девет поглавља и закључак, након чега следе два прилога и списак извора и литературе. У предговору (стр. 7–23) је дефинисан проблем, дат осврт на претходна истраживања, као и на изворе и литературу. У уводу (25–28) аутор проговара о структури и задацима КНОЈ-а. Он наводи да је Корпус народне одбране Југославије од свог оснивања представљао посебну формацију која је требало да обједини постојеће јединице Народне одбране, односно посебне формације које су обављале задатке заштите позадине оперативних јединица НОВЈ и револуционарних органа власти. Сам КНОЈ је, формацијски и организационо, био војна јединица, док је у погледу примене често имао полицијску функцију. Према резултатима истраживања аутора, КНОЈ се састојао од две врсте јединица – граничних и унутрашњих и био је задужен за: безбедност државних граница; борбу са такозваним унутрашњим непријатељем – остацима четничких, усташких, белогардејских и балистичких формација; безбедност органа државне управе и привредних објеката важних за оружане снаге; надзор над ратним заробљеницима, као и за контролу железничког саобраћаја. Тасић истиче да је, поред војних структура за које је био везан, КНОЈ, с обзиром на намену, најтешње са-

рађивао са Одељењем заштите народа (ОЗН), каснијом Управом државне безбедности (УДБ). По својој структури и намени имао је сличности и са предратном жандармеријом и граничном трупом, о чијим активностима је аутор већ писао у својој магистарској тези.²

Прво поглавље ове књиге (29–48) доноси повест о самом оснивању КНОЈ-а, као делу обавештајно-безбедносног апарата НОВЈ, у августу 1944. године, и узорима према којима је моделиран (унутрашња војска у СССР-у). У другом поглављу (стр. 49–90) аутор се посветио организацијском развоју КНОЈ-а, односно формирању јединица Народне одбране у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Србији, Македонији и Војводини и њиховом обједињавању у јединствени корпус. Треће поглавље (стр. 91–116) бави се учешћем КНОЈ-а у завршним операцијама за ослобођење Југославије и обрађује теме као што су: албанска побуна на Косову и Метохији, оснивање јединица КНОЈ-а за Космет и њихово учешће у гушењу побуне, акције словеначке дивизије КНОЈ-а, у априлу и мају 1945. године, и уништење главнине четничких снага под командом Драже Михаиловића у источној Босни (мај–јун 1945. године).

² Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији у Македонији 1918–1920* (Београд: Утопија, Институт за стратегијска истраживања, 2008).

Аутор истиче да је КНОЈ одиграо запажену улогу у борбама са немачко-квислиншким снагама.

Прилично обимно четврто поглавље (стр. 117–202), под називом *Југословенска федерација и њени непријатељи*, бави се како изградњом револуционарне државе, тако и њеним обрачуном са унутрашњим противницима и непријатељима у које су спадали бивши противници из рата, грађански политичари ван Народног фронта, фолксдојчери, верске заједнице итд. Аутор говори и улози КНОЈ-а у догађајима који још изазивају бројне контроверзе – попут масовних ликвидација заробљених припадника усташко-домобранских, љотићевских, недићевских и четничких формација у Словенији и Херцеговини у мају 1945. године. Пажње вредни и на изворној грађи фундирани су подаци који се односе на та питања. Тако, на пример, Тасић наводи да су у бици за Загреб, од 5. до 10. маја 1945. године, према подацима штаба Прве армије, губици непријатеља износили 10.901 погинули и 15.892 заробљена војника, а да је само Трећа армија ЈА, у периоду од 8. до 18. маја 1945, од преко 100.000 заробљених припадника непријатељских јединица, ликвидирала око 35.000, од којих 25.000 усташа, 2.750 четника, 1.500 цивила – функционера усташког режима и 1.000 словеначких белогардејаца, што сведочи о размерама обрачуна са пораженим снагама.

Указује и на поједине примере самовоље припадника КНОЈ-а, укључујући убиства без суда или команде, као и пљачке. Аутор је об радио и феномен одметништва припадника поражених снага које су југословенске револуционарне власти прогањале у доста дугом периоду након завршетка ратних дејстава, када је КНОЈ био главни стожер бобе против њих. У овом поглављу обрађује се проблем одметништва до 1948. године, када је највећи део отпадника неутрализован.

Пето поглавље (стр. 203–218) посвећено је партијском идеолошко-политичком раду у КНОЈ-у и отпорима партијској идеологији појединих његових припадника до којих је дошло нарочито у време доношења резолуције Информбироа 1948. године. Шесто поглавље (стр. 219–240) посвећено је односима КНОЈ-а и војне службе безбедности (КОС). Говори се и о оснивању самосталне војне службе безбедности, стању у КОС-у до доношења резолуције Информбироа и функционисању КОС-а у оквирима КНОЈ-а. У седмом поглављу (стр. 241–272) обрађена је улога КНОЈ-а у обезбеђењу државних граница кроз приказ организације граничне службе у првим послератним годинама и организацију граничних јединица преломне 1948. године. По завршетку рата, КНОЈ је наставио да функционише као војна формација посебне намене чија су основни задаци били борба

против остатака пораженог непријатеља, заштита државних граница и обезбеђење важних привредних објеката и органа власти. Јединице КНОЈ-а биле су активне у гоњењу остатака четника, усташа, словеначких домобрана и албанских одметника. У годинама погоршаних односа са западним земљама, припадници граничних јединица КНОЈ-а учествовали су у великом броју граничних инцидената. Истовремено, на југословенско-грчкој граници били су сведоци сукоба који су се одвијали између грчких регуларних снага и припадника Демократске армије Грчке и често били учесници у граничним инцидентима или су прихватили бројне избеглице из Грчке.

Осмо поглавље (стр. 273–406), као најобимније, посвећено је КНОЈ-у у време сукоба са Информбироом, када су припадници ове формације примили на себе први удар субверзивно-диверзантских акција и оружаних провокација које су, по диктату Москве, долазиле из Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније. Говори се и о спољном и унутрашњем расцепу насталом након доношења резолуције Информбироа, о променама у раду граничних јединица и ситуацији на граници у то време, о КНОЈ-у и одметништву у периоду од 1949. до 1953. године, када се поред припадника непријатељских формација из рата међу одметницима налазе и присталице резолуције Информбироа доју-

черашњи саборци. Поред тога, расветљена је и улога КНОЈ-а у гушењу побуне у Цазинској крајини 1950. године, као и партијски рад и рад КОС-а у борби са последицама резолуције Информбироа. Аутор истиче да је у времену које је карактерисала гвоздена партијска дисциплина и интензивна контрола безбедносно-обавештајног апарата, КНОЈ имао специфично место као непосредни извршилац, али је био и предмет бројних мера идеолошко-политичке и безбедносно-обавештајне контроле. У овом поглављу табеларно је приказан преглед граничних инцидената, убацивања пропагандног материјала и повреда територије од стране држава социјалистичког лагера, којих је само 1951. године било 1.517 или, у просеку, преко четири дневно. Од почетка сукоба са Информбироом до краја 1952. године било је 5.228 провокација за мање од четири године. О интензитету акција најбоље сведочи податак да су у периоду од 1948. до 1951. године припадници КНОЈ-а убили, ухватили, ранили и заробили укупно 35.846 тзв. „бандита”.

Девето поглавље, као последње, прати развој КНОЈ-а у периоду од заокрета југословенске спољне политике према Западу до његовог укидања 1953. године. Аутор прати смиривање прилика на унутрашњем плану, као и инцидената на границама према социјалистичком лагеру, те престанак субвер-

зија са Запада услед промене спољнополитичке оријентације земље. Све то довело је до смањивања формације, укидања унутрашњих јединица КНОЈ-а, њиховог преименовања у граничне јединице Југославије и гашења КНОЈ-а као посебне организационе јединице сектора безбедности која је расформирана 1953. године.

У свом раду Дмитар Тасић сагледава улогу КНОЈ-а, уз велику дозу објективности и критичности, истичући да реални резултати акција КНОЈ-а у великој мери нису одговарали јачини ангажованих снага, односно да су могли да се сматрају неуспешним. Успех у акцији често је, према Тасићевим истраживањима, био последица срећних околности и грешака одметника, а не припремљености и обучености снага безбедности. Наиме, више припадника КНОЈ-а је страдало током акција против одметника или услед неопрезног руковања оружјем него у нападима отпадника. Ови закључци указују на чињеницу да се револуција, поред убрзавања процеса друштвене покретљивости који је прати, најчешће суочава са високим степеном некомпетентности и назадовањем државног административног апарата у кадровском (образовном и стручном) смислу, што оставља последице на читаво друштво које у појединим важним сегментима враћа уназад.

др Далибор Денда

Игор Вукадиновић, Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969), Балканолошки институт САНУ, Београд, 2021, 783 стр.

Основни предмет истраживања др Игора Вукадиновића јесте историја аутономије коју је, у у периоду од 1945. до 1969. године, задобила „Аутономна Косовско-метохијска област“, а касније „Аутономна покрајина Косово и Метохија“ и „Социјалистичка аутономна покрајина Косово“. У питању је тема која је деценијама измицала темељној истраживачкој пажњи историчара и о којој је само узгредно писано, било да је у питању настанак аутономије или промена њеног опсега и квалитета. Насупрот томе, било је много стереотипних одговора, тврдњи, паушалних оцена које се нису темељиле на озбиљним истраживањима и поузданом научном знању. Суочен са таквим стањем у историографији, Вукадиновић је у средиште својих истраживања поставио: начин и околности у којима је дошло до формирања косовско-метохијске аутономије у годинама Другог светског рата; политичке и војне активности сучељених покрета на том простору; завршне месеце рата обележене албанском побуном из 1944/1945. године; године развијања аутономије Косова и Метохије у југословенском социјализму; време напретка, а затим и стагнације Аутономне покрајине

Косово и Метохије, испуњене међунационалним и политичким сукобима Срба и Албанаца. Предмет истраживања колеге Вукадиновића превасходно је била анализа историјског контекста у коме је аутономија обликована, али и реконструкција политичких, идеолошких и правних корака који су пратили њено конституисање.

Основни циљ истраживања на којима почива ова студија тиче се сагледавања историјских догађаја, појава и процеса, који су одредили историју Косова и Метохије, али и Србије и Југославије у периоду од 1945. до 1969. године. Значајну пажњу аутор је посветио узроцима и историјским околностима које су довеле до формирања овог територијално-политичког субјекта на крају Другог светског рата, суштини његовог постојања у наредним двама деценијама, као и друштвеном и културном живот становника тог простора. Циљ истраживања био је да се утврди када и како је настала косовско-метохијска аутономија, с обзиром на то да у историографској литератури и стручној јавности постоје опречна становишта о том питању (од тога да је „Србија створила аутономију“ усвајањем Закона о установљењу Аутономне косовско-метохијске

области у Скупштини Србији, до тога да је аутономија Косова „изникла” као „тековина рата и социјалистичке револуције” и „својом вољом” се накнадно прикључила Србији, што је био и званичан став уграђен у Устав Србије од 1968. до 1990. године). Не мање важни циљеви које је ово истраживање досегло били су и сагледавање сложеног карактера косовско-метохијске аутономије, одмеравање утицаја великих сила и балканског окружења на обликовање аутономије Косова и Метохије, утврђивање узрока и последица уставних промена из 1968. и 1969. године на трансформацију косовско-метохијске аутономије, идентификовање процеса који је неповратно водио удаљавању јужне српске покрајине од Србије, као и утврђивање чињеница о томе коме је та аутономија била намењена.

Чврсто „тло историје” на коме почива монографија *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, чине бројни историјски извори похрањени у више архива – Архиву Југославије (11 архивских фондова и збирки), Војном архиву (грађа о војном ангажовању на Косову и Метохији), Архиву Србије (4 фонда, уз остало и део грађе из фондова Безбедносно-информативне агенције), Дипломатском архиву Министарства иностраних послова Републике Србије (документација о односима са Албанијом, великим силама и суседним земљама

од важности за наведену тему), Архиву Косова у Приштини (4 архивска фонда), Архиву Војводине и Централном државном архиву Албаније у Тирани (14 фондова). Наведена архивска грађа, „укрштана” са вредним објављеним изворима (попут устава, уставних амандмана, садржаја Службеног гласника, стенографских записа са седница народног одбора Аутономне косовско-метохијске области...) и садржајима штампе и периодике (Универзитетска библиотека, Народна библиотека Србије, Библиотека Матице Српске у Новом Саду), представљала је сигурну изворну основу на којој почива ово истраживање. У знатној мери аутор је користио и мемоарске изворе (сећања Светозара Вукмановић Темпа, Фадиља Хоџе, Добрице Ћосића, Синана Хасанија, Латинке Перовић, Станоја Аксића, Азема Власија и других високих и утицајних комунистичких функционера). Критички је коришћена и постојећа историографска, правна, политиколошка литература и публицистика (преко 450 наслова), објављивана на српском, енглеском и албанском језику. Све то омогућило је Вукадиновићу да истраживачки допринесе проширивању постојећих научних сазнања о политичким, друштвеним, економским, безбедносним, културним догађајима, појавама и процесима на Косову и Метохији у периоду од 1945. до 1969. године.

*

Структуру књиге *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, поред предговора, уводног дела и закључка, списка извора и литературе и биографије аутора, чини пет обимних поглавља.

У предговору рукописа аутор је образложио хронолошки, тематски и просторни оквир истраживања. Вредновао је коришћене архивске изворе с посебним освртом на оне похрањене у Централном државном архиву Албаније и критички се одредио према објављеним изворима, штампи и периодици, мемоаристици, коришћеној литератури историјског, политиколошког, социолошког и правног карактера. У тим деловима студије презентован је и развој историографије посвећене теми Косова и Метохије.

У уводним деловима ове студије (иначе веома значајном делу књиге, аутор је изложио историју српско-албанских односа почев од 1878. до 1941. године, односно од формирања Прве Призренске лиге, одржавања Берлинског конгреса и стицања међународног признања независности Кнежевине Србије, па до почетка Априлског рата 1941. године. Анализирани су бројни облици у којима се исказивао српско-албански конфликт пре и после балканских ратова и успостављања међудржавне границе између две земље. Указано

је и на основне карактеристике простора Косова и Метохије, структуру становништва и доминантне политичке прилике. У мери у којој је то било потребно, аутор је образложио суштину великоалбанске идеологије, презентовао делатност организација какве су биле „Косоваски комитет“, „Башкими комбетар“, „Бали комбетар“ и презентовао делатност политичких и војних вођа албанског покрета. Такође, посебну пажњу посветио је генези погледа југословенских и српских грађанских политичара и комуниста на решавање албанског питања у југословенској држави. Анализа доступних извора показала је да је политика Краљевине Југославије на Косову и Метохији превасходно била усмерена на јачање српског и југословенског карактера тог простора, док је политика КПЈ инсистирала на борби против „великосрпског империјализма“ и јачању политичких, економских и културних права Албанаца као виду решавања „албанског питања“.

У првом поглављу студије, насловљеном *Простор Косова и Метохије у Другом светском рату (1941–1945)*, Вукадиновић је истражио узроке, околности и начин на који је пројектована, а затим и формирана косовско-метохијска аутономија у годинама Другог светског рата. У тим деловима текста, унутар више мањих целина, темељно је обра-

ђен фашистички државни апарат на подручју Југославије, као и структура власти на Косову и Метохији, вољом окупатора додељеном албанској држави (префектура, потпрефектура, органи фашистичке власти на локалном нивоу, делатност Фашистичке партије Албаније, италијанска карабинијерија и албанска жандармерија). Свестрано је сагледан терор окупационих власти које су претежно чинили Албанци (масовни злочини и етничка чишћења српског становништва у којима је убијено 7.000 до 10.000, а протерано преко 70.000 становника, пљачка имовине и одузимање кућа, затирање трагова постојања Срба) и идентификовани бројни носиоци терора. Јасно су назначене области са израженим терором (срезови Таковица, Исток, Пећ, Косовска Митровица, Урошевац ...). Обрађене су војне активности сучељених покрета на Косову и Метохији (партизанског и четничког). Ставови КПЈ према решавању албанског питања у условима италијанске, а касније немачке окупације, као и планови које су комунисти имали за период када освоје власт, такође су привукли истраживачку пажњу аутора. Покушаји КПЈ да се приближи „албанским масама” и привуче их на своју страну, о чему аутор пише идентификујући изузетно мали број Албанаца у редовима партије југословенских комуниста, најдиректније су у функцији разуме-

вања догађаја и процеса који су уследили после окончања рата. Аутор је, такође, сагледао и делатност националистичког покрета „Бали комбетар” („Народни фронт”), уз посебно указивање на његов идеолошки профил и колаборацију коју је остварио са немачким окупационим властима почев од 1943. године. Дужна пажња посвећена је и одлукама Бујанске конференције, од 31. децембра 1943. до 1. јануара 1944. године, као и њеном одбацавању од стране вођства КПЈ, марта 1944. године. Обрађене су и војне операције вођене на крају рата и темељно образложени узроци, циљеви и резултати албанске побуне против НОВЈ и њено гушење (напади на Гњилане и Урошевац, побуна у Дреници). Ослобођењу Косова и Метохије аутор је посветио посебну пажњу. Истраживање је показало да је војно заузимање Косова и Метохије од стране НОВ омогућило инфилтрацију великог броја сарадника окупатора и ратних злочинаца албанске националности у политичке и војне органе нове власти. Тако је великоалбански пројекат, спровођен од 1941. до 1944. године, прошао без кривичноправних последица по његове водеће креаторе.

У другом поглављу студије, насловљеном *Успостављање аутономије (1945–1948)*, Вукадиновић је анализирао процес формирања аутономије на Косову и Метохији и историјски контекст у

коме је он имао своје препозна-
тљиво место. Обрадио је форми-
рање Аутономне косовско-мето-
хијске области, од идеје до реал-
изације, и указао на улогу срп-
ских кадрова у том процесу. Про-
говорио је о убиству Миладина
Поповића и политичком успону
Фадила Хоџе. Свестрано је сагле-
дао процес интеграције Косова и
Метохије у политичко-правни по-
редак федералне Србије. Наста-
нак аутономије на Косову и Ме-
тохији централна је тема студи-
је, у којој аутор учествује да је у пи-
тању епилог дводеценијских по-
литичких превирања и настоја-
ња КПЈ да дефинитивно уреди,
како југословенску државу, тако
и место Србије у тој држави. По-
ложај Косова и Метохије у годи-
нама интензивног политичког,
дипломатског, идеолошког и еко-
номског приближавања Југосла-
вије и Албаније (1945–1948), још
једна је од важних тема којој је
посвећена пажња. Вукадиновић је
образложио и основне садржаје
контаката и сусрета Е. Хоџе и Ј. Б.
Тита и анализирао различите ста-
вовне ова два политичара и рево-
луционара према идеји о Балкан-
ској федерацији. Указао је на по-
литички и економски значај скло-
пљених уговора и планираних
пројеката (изградња комуника-
ција, обезбеђивање електричне
енергије, експлоатација нафте),
идентификовао размимоилажења
по питању првог петогодишњег
плана, одмерио улогу југословен-
ских стручњака ангажованих у

Албанији (укупно 725 стручњака
и радника), указао на значај југо-
словенских кредита (56,7% бу-
џетских прихода чинио је југо-
словенски кредит, а помоћ у нов-
цу износила је 1,4 милијарде ди-
нара), сагледао рад мешовитих
друштава и утврдио висину ју-
гословенске војне помоћи Алба-
нији. Истраживање је показало
да је лично неповерење Е. Хоџе
према Ј. Б. Титу и вођству КПЈ и
Југославије, уз све остало, најди-
ректније утицало на захлађивање
политичких и економских одно-
са две земље. Аутор је темељно
обрадио и културно-просветне од-
носе Југославије и Албаније, из-
нео прецизне податке о школо-
вању албанских омладинаца и
студената у Југославији, пропра-
тио делатност и искуства југо-
словенских просветних радника
у Албанији, регистровао делат-
ност друштава за културну са-
радњу и друго. Свестрано је об-
рађен и почетак кризе у југосло-
венско-албанским односима и
посебно уочена улога СССР-а у
том процесу. Питање војне са-
радње и однос две државе према
грађанском рату у Грчкој још је
једна од важних тема којом се
аутор бави. Такође, важно је и
сагледавање односа југословен-
ских власти према албанској на-
ционалној мањини, статусу ал-
банских држављана насељених
током Другог светског рата на
Косову и Метохији и забрани и
опструирању повратка протера-
них Срба на Косово и Метохију

(због тога је обрађена аграрна реформа и колонизација коју је извршила Краљевина Југославија, као и накнадна ревизија аграрне реформе). На новој архивској грађи аутор је показао да се избеглично питање после 1945. године нашло између „силе закона“, који је допуштао повратак исељених Срба, и „закона силе“, који је владао на Косову и Метохији и није дозвољавао слободан повратак исељених. Истраживање је потврдило да ни Влада Србије, ни водећи српски комунисти, нису били спремни да заштите повратнике на Косово и Метохију и омогуће им опстанак на њиховим имањима (уништено је 14.762 српских кућа), што је, уз остало, говорило и о одсуству „државничког смисла“ код српских комуниста. Место и улога некадашњих представника фашистичке власти албанске националности у новој социјалистичкој држави још је једна од тема којој Вукадиновић посвећује значајну пажњу и износи своје стручно мишљење. Истраживање је показало да око 90% представника фашистичке власти из редова Албанаца није сносило санкције за служење окупатору, да је њихово укључивање у нову власт делом било подржано ставом југословенских комуниста да национални састав општинских, средњих и обласних органа власти треба да се подудара са националним саставом становништва. Ово сазнајно ново истра-

живање утемељено је на мало коришћеној изворној грађи и указује на задржани кадровски континуитет са окупационим поретком. То се односи и на оне делове књиге у којима је аутор презентовао кадровску структуру нове власти (нпр. у правосуђу је било 71% неквалификованих судија и друго).

У трећем поглављу студије, које носи наслов *Епоха националне равнотеже (1948–1957)*, аутор је сагледао суштину историјског, политичког и правног развоја аутономије после усвајања Статута АКМО и сукоба са Информбироом 1948. године. Показало се да аутономија Косова и Метохије, у односу на праксу европских држава, представља важан преседан са далекосежним последицама. Истраживања која је обавио др Вукадиновић одмерила су и утицај „спољног фактора“ (великих сила – САД, Велике Британије, СССР-а, као и Албаније и балканских држава) на функционисање албанске аутономије у годинама сукоба са Информбироом, распада савезништва са Албанијом, немирног стања на граници, изражене делатности албанских обавештајних служби, краха југословенске политике у тој држави, заоштрених односа са Западом, касније појаве различитих облика „нормализације односа“ у околностима самоизолације Албаније. Истраживање је показало да су „спољашњи чиниоци“ у много чему утицали на

југословенску политику на Косову и Метохији. Вукадиновић је, такође, обрадио и политички и економски развој Аутономне Косовско-метохијске области, указујући на значај који су у тим активностима имале Управа државне безбедности и Партија. Показало се да се процес учвршћивања аутономије одвијао у сенци изражених контраобавештајних активности дела албанског руководства на Косову и Метохији у корист Албаније (посебно Призренско-ђаковачке групе), акција на прикупљању оружја које је пратило насиље, судског процесуирања побуњеника, као и исељавања Турака са простора те аутономне покрајине (до 1957. године у Турску је исељено 92.564 лица, од којих је са Косова и Метохије било 5.440). Економски успон Косова и Метохије, заснован на инвестиционој подршци коју су давале Југославија и Србија, истовремено је био праћен губитком националне равнотеже у тој области. Злоупотреба бројности и натполовичне већине Албанаца у општинским, средњим и обласним органима власти, подстакла је, како показује Вукадиновић, процес исељавања неалбанског становништва са Косова и Метохије.

У четвртм и петом поглављу студије, насловљеним *Кардељева замка – Укључивање партијског врха у питање положаја аутономије (1957–1964)* и *Укидање суверенитета Србије на Косову и Ме-*

тохији (1964–1969), Вукадиновић је обрадио историјски процес, праћен бројним околностима, унутар кога је дошло до трансформације аутономије Косова и Метохије, као политичко-територијалне аутономије у Србији, у један облик албанске државности у Југославији. У питању је био резултат „нове политике” југословенских комуниста, трасирање на VIII конгресу СКЈ (1964), унутар које је трансформација аутономије представљена као последица политичког процеса током којег се националним мањинама дају већа права, а истовремено се финансијски подржавају неразвијене области југословенске државе (протагониста те политике био је Е. Кардељ; она је посебно дошла до изражаја после обрачуна са А. Ранковићем 1966. године). У тим деловима текста истраживачка пажња аутора била је усмерена на: обрачун са Управом државне безбедности и уклањање А. Ранковића; сагледавање националистичке кампање албанских комуниста на Косову и Метохији; инструментализацију теме „равноправности” и дефинисања политике која је водила промени дотадашње природе и положаја косовско-метохијске аутономије у југословенској држави. Свестрано је анализиран учинак рада Комисије за промену Статута Аутономне покрајине Косово и Метохија, а самим тим и промену уставног уређења Србије (све се обављало под

паролом „угрожености већине” и „неравноправности Албанаца” на Косову и Метохији). Истраживање је указало и на околности у којима је осмишљена парола о стварању „Републике Косово”, која ће у наредним годинама бити експлоатисана на различите начине и од различитих протагониста. Пажњи аутора није промакла ни антијугословенска кампања која је развијана из Албаније, а у чијој је основи била теза да између Југославије и Албаније постоји територијални спор. Све то пратило је изразито политичко и економско повезивање Албаније и Косова и Метохије, као и све видљивије удаљавање Косова и Метохије од своје матичне републике Србије. У исто време, наведени догађаји и процеси, који су у својој основи представљали слабљење југословенске федералне државе, нису наилазили на већи отпор у СК Југославије и СК Србије. Процесу који је водио јачању елемената државности аутономним покрајинама супротставио се само незнатан број српских комуниста (Д. Ћосић и Ј. Марјановић), док је већина, под притиском Ј. Б. Тита, дала подршку спорним захтевима који су стизали из Приштине (П. Стамболић, Д. Радосављевић, С. Дороњски, М. Минић, Д. Марковић, М. Никезић ...). Вукадиновић је веома темељно обрадио последице Брионског пленума, међу којима је посебно скренуо пажњу на јачање дезинтеграци-

оних процеса који су претили опстанку југословенске државе. Истраживачки је вредан пажње и онај део студије у којем је приказана улога Ј. Б. Тита у расправи око уставног положаја Косова и Метохије, промена Устава Србије и доношења Уставног закона Косова. Показано је да инвестиције у индустрију, рударство, обојену металургију ... нису биле довољне да надокнаде привредни заостатак Косова и Метохије за другим деловима Југославије, што је изазивало незадовољства и фрустрације (стопа раста досезала је 7,9% годишње; нереално је планиран раст од 15,9% годишње; захтевано је да из фондова Федерације Косово и Метохија добију 37% средстава, а не 25% ...). Пажњи Вукадиновића нису измакли ни процеси субверзивне антидржавне природе који су део становништва албанске националности водили ка тероризму и политичком дисиденству. Истраживање је показало да после гушења Дреничке побуне, 1945. године, терористичке активности на Косову и Метохији нису престале, већ да се „рат” против српске и југословенске државе водио у различитим облицима (диверзантске акције, шпијунажа, формирање националистичких организација, делатност албанске емиграције, присуство албанских обавештајних служби и дуго). Такође, посебно су приказане безбедносне прилике у јужном Ко-

сову, Грачаничком срезу, Дреници, Метохији и Лапском срезу, уз указивање на чињеницу да је од укупно ухваћених Албанаца и до 58% пуштано на слободу без кажњавања. Уочен је и процес преображаја субверзивне и сецесионистичке делатности на Косову и Метохији и његово „срастање” са покрајинским структурама власти.

Значај истраживања која је обавио др Игор Вукадиновић јесте у чињеници да она нису Косову и Метохији приступила само као географској и административној области, већ су анализирани догађаји и појаве којима историјски процеси дугог трајања разоткривају и одређују смисао. Аутор је настојао да сагледа историјске садржаје географског и политичког појма Косово и Метохија, да из бројних угла осветли политику и намере српских, албанских и југословенских комуниста на том простору и о њему у периоду од 1945. до 1969. године. Приказао је генезу идеје о територијалној аутономији Косова и Метохије, скренуо пажњу на догматски приступ КПЈ/СКЈ решавању тог питања, одмерио улогу водећих албанских, југословенских и српских кадрова у процесу постепеног издвајања Косова и Метохије из састава Србије. Истраживање је обесмислило бројне стереотипе, устаљена мишљења, заблуде и хипотеке које се намећу савременицима када је реч о аутоно-

мији на Косову и Метохији. Показало се да је део југословенског политичког врха, након Брионског пленума, свесно настојао да искористи аутономију Косова и Метохије као важан аргумент у процесу слабљења Србије, положаја српског народа у југословенској федерацији и саме Југославије. Веома прецизно су идентификоване и бројне фазе у југословенско-албанским односима, одмерен утицај „иностраниог чиниоца” и указано на економски и просветни напредак Косова и Метохије. Поремећај „националне равнотеже” на Косову и Метохији, према мишљењу Вукадиновића, исходишна је тачка бројних процеса који су водили деструкцији југословенске државе. Чињеница да су припадници фашистичких албанских формација заузели значајна места у обласној/покрајинској администрацији најдиректније је утицала на свакодневицу живота на Косову и Метохији и политичке процесе у том делу Југославије. Отварање мањинског питања у Југославији и почетак субвенционирања привреде Косова и Метохије најдиректније је утицао на преокрет у положају косовско-метохијске аутономије и смањивања утицаја Србије на том простору. Политичко исељавање Срба са Косова и Метохије, започето крајем 50-их година 20. века, било је, у највећој мери, повезано са појачаним деловањем албанских националистичких ор-

ганизација. Још један од важних резултата до којих је др Вукадиновић дошао јесте и уочавање да је политика Југославије према Албанији, посебно крајем 60-их година 20. века, била у супротно-

сти са дипломатским стандардима и функцијом спољне политике у заштити основних државних интереса.

академик Љубодраг Димић

Информације

НАУЧНИ СКУП „КРАЉЕВО – ГРАД И ЉУДИ”, КРАЉЕВО, 25. И 26. МАРТ 2022. ГОДИНЕ

Поводом 140 година од проглашења Краљевине Србије и имена града Краљева, у Краљеву је, у организацији Историјског архива Краљево и Историјског института из Београда, 25. и 26. марта 2022. године, одржан научни скуп „Краљево – град и људу”. На скупу је учествовало двадесет и четворо научних радника и истраживача из Историјског института у Београду, Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, Филозофског факултета Универзитета у Београду, Филозофског и Природно-математичког факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, те Завода за заштиту споменика културе из Краљева, Архивистичког удружења Босне и Херцеговине из Сарајева, Друштва историчара Рашког округа и локалних историчара из Краљева. Као представници Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, своје радове су представили пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник, и пуковник др Далибор Денда, научни сарадник.

Рад скупа био је организован у четири панела и два радна дана у Свечаној сали Градске управе града Краљева. У првој сесији представљено је шест реферата посвећених темама из прошлости Краљева и околине, од праисторије до 16. века (Славица Мереник „Краљево у историографским делима”; Гордана Гаврић „Рам за археолошку слику Краљева”; Милош Ивановић „Жупа Морава и околне области у раном средњем веку”; Драгана Амедовски и Владета Петровић „Прелази на Западној Морави (15–16. век)”; Сејдалија Гушић „Значај Османског архива за изучавање историје Краљева” и Александра Јаковљевић „Трг Конарево у нахији Маглич (15–16. век)”). По завршетку првог панела, у заједничкој организацији Државног архива Србије и Историјског архива Краљево, отворена је изложба „Краљевина Србија и Краљево од 1882. до 1903. године”. У другој сесији, која се бавила историјом Краљева и околине у 18. и 19 веку и догађаја који су пратили проглашење краљевине и давање имена граду, представљено је, такође, шест реферата (Недељко В. Радосављевић, „Карановац у неколико путописа с краја 18. и из прве половине 19. века”; Ана Столић, „Подружина Женског друштва у Краљеву (1878–1914)”; Радомир Ј. Поповић, „Од Карановца до Краљева (Оглед о свакодневном животу вароши 1882. године)”; Бојана Миљ-

ковић Катић, „Око проглашења краљевине – политичке одлуке, државни статус и привредна политика“; Ирена Ђирович, „Владарска представа у време проглашења Краљевине Србије: Слика краљице Наталије Обреновић“).

Трећа сесија отворена је другог радног дана. У њој је представљено пет радова (Саша Станојевић и Далибор Елезовић, „Спољна политика Србије према суседним земљама од обнављања краљевине до стварања балканског савеза“; Биљана Стојић, „Одјек проглашења српске краљевине у француској политици и јавности“; Јелена Н. Радосављевић, „Грчка штампа о проглашењу Србије за краљевину“; Драгољуб Даниловић, „Краљево и Жичка епархија од 1882. до 1915. године“; Јована Шаљић Ратковић, „Покрштавање 'Турских Цигана' Жичке, Тимочке, Шабачке, Нишке и Београдске епархије у ослобођеној Србији“). У четвртој и последњој седници представљено је, такође, пет реферата (Гордана Гарић Петровић, „Пољопривреда у краљевачкој општини“; Новак Недић, „Технички развој Карановца/Краљева у обновљеној Србији до 1914. године“; Далибор Денда, „Потпоручник Жарко Боришић (биографија)“; Миљан Милкић, „Школовање подофицира у Ваздухопловној подофицирској школи у Краљеву (1947–1970)“; Ивана Пењишевић, „Промена броја становника и густине насељености западног Поморавља 1948–2011. године“). Крај сваког панела пратила је веома плодна и отворена научна расправа на високом академском нивоу.

На скупу су презентовани радови из различитих области историјске науке, попут политичке, привредне и војне историје, као и историје институција и црквене историје, који су обухватили широк временски дијапазон, од праисторије до данашњих дана. Централни међаш скупа био је датум 19. април 1882. године, када је име града Карановац преименовано у Краљево. Саопштења представљена на овом дводневном научном догађају била су, углавном, заснована на новој, до сада необјављиваној архивској грађи. Она су осветлила, из нових углова, турбулентну прошлост града смештеног на ушћу Ибра у Западну Мораву који је био, али и остао, значајан друштвени, привредни и културни центар Србије.

пуковник др Далибор Денда

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА:
„THE WARS OF INDEPENDENCE, DIPLOMACY
AND SOCIETY. NEW PERSPECTIVES AND
APPROACHES ON THE GREAT EASTERN
CRISIS 1875–1878”, БУКУРЕШТ, РУМУНИЈА,
9. И 10. МАЈ 2022. ГОДИНЕ**

Истраживачи из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник, и пуковник доцент др Далибор Денда, научни сарадник, учествовали су, 9. и 10. маја 2022. године, на међународној научној војноисторијској конференцији под називом „Рат за независност, дипломатија и друштво. Нове перспективе и приступи Великој источној кризи 1875–1878”, која је одржана у Букурешту. Конференцију је организовао Институт за политичке студије одбране и војну историју Министарства одбране Румуније.

Пре почетка рада конференције представљен је издавачки пројекат организатора „Независност Румуније. Рат и дипломатија 1877–1878”, у оквиру којег је објављен један том докумената из наведеног периода. На отварању конференције говорили су директорка Института за политичке студије одбране и војну историју др Кармен-Сорина Рижновеану (*Carmen-Sorina Rîjnoveanu*), затим Симона Којокару (*Simona Cojocaru*), државни секретар за политику одбране, планирање и међународне односе, и генерал-мајор Корнелиу Посту (*Corneliu Postu*), директор Одељења за одбрану. Конференцију је отворио министар одбране Василе Динку (*Vasile Dîncu*).

Модератори првог панела били су проф. др Адриан Ђоројану (*Adrian Cioroianu*) из Румуније и проф. др Гултекин Јилдиз (*Gültekin Yıldız*), декан Војне академије ОС Турске. У оквиру овог панела свој рад на тему „Блискоисточна криза: Велике силе у управљању Источном кризом између стратегијских интереса, хуманитарних питања и јавног мишљења” представио је др Холгер Афлербах (*Holger Afflerbach*), бригадни генерал др Марио Кристиан Ортнер (*M. Christian Ortner*), директор Војног музеја из Беча представио је свој реферат под називом „Источна криза и Хабзбуршка монархија 1875–1878”, а мајор Емануеле ди Муро (*Emanuele Di Muro*) из италијанског Центра за војну историју Копнене војске, презентовао је рад на тему „Питање Добруџе у италијанским војним односима”. Последњи учесник у оквиру првог панела био је потпуковник др Хајнер Брекерман из Центра за војну историју и друштвене науке у Потсдаму. Он је представио своје излагање под на-

живом „У границама могућег. Ото фон Бизмарк и Берлински конгрес 1878”. Након првог панела уследила су питања и дискусија.

Модератори другог панела „Ратна динамика: актери, интереси и последице” били су *бригадни генерал др Марио Кристиан Ортнер и др Дору Лићу (Doru Liciu)*. Први учесник у оквиру панела био је пуковник др Далибор Денда, научни сарадник из Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране. Он је представио свој реферат под називом „Српска војска током Српско-турског рата (1876–1878)”, чије је тежиште било на организацији, формацији, наоружању и командном кадру српске војске. Други учесник био је др Михаил Симов из Народног музеја у Софији, који је представио резултате својих истраживања која су се односила на војнообавештајне припреме Русије за рат. Ванредни професор др Адриан-Богдан Ђобану (*Adrian-Bogdan Ceobanu*) са Универзитета у Јашију представио је рад на тему „Развој румунско-руских односа у периоду 1876–1878”, а др Александру Мамина-Рудеи (*Alexandru Mamina-Rudei*) из Историјског института у Букурешту говорио је о средњорочној геополитици у Југоисточној Европи 1829, 1878. и 1913. године.

Модератори последњег панела под називом „Иза линија фронта: рат, друштво и колективно памћење” били су др Кармен-Сорина Рижновеану и др Холгер Афлербах. Потпуковник др Емилио Тироне из Центра за војну историју Копнене војске (*Emilio Tirone*) представио је свој рад о активностима италијанског војног аташеа током Руско-турског рата, пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник из Института за стратегијска истраживања презентовао је реферат на тему „Србија у рату за независност. Држава, политички систем и друштво”, а др Валентин Бурлаку (*Valentin Burlacu*) из Молдавије говорио је о историографским аспектима Руско-румунско-турског рата 1877–1878. Као последњи учесник панела, свој рад под називом „Записи мање познатих мемоариста Руско-турског рата 1877–1878. Доктор Чарлс Рајан (1853–1926)” представио је др Сорин Кристеску (*Sorin Cristescu*).

Своје радове на конференцији презентовало је дванаест научника из осам земаља (Румунија, Велика Британија, Аустрија, Италија, Немачка, Србија, Бугарска и Молдавија). У њеном раду учествовали су и, као дискусанти, представници Војне академије ОС Турске. Учесће двојице истраживача из Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије на овој конференцији представља наставак вишегодишње сарадње са Институтом за политичке студије одбране и војну историју Министарства одбране Румуније.

пуковник др Миљан Милкић

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Добрила Милетић, професор

Лектура за енглески
Борјанка Поповић Простран, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж 100 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

